

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. «Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία – Ιστορία & Πολιτισμός».

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Απεικονίσεις οχυρωματικών έργων και πολεμικών γεγονότων στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου σε έργα τέχνης από την Ελλάδα και την Ιταλία»

Αικατερίνη Αγγ. Σκασίλα

**Επιβλέποντες : Γεώργιος Πάλλης, Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής και
Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης**

**Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Καθηγητής και Διευθυντής του
ΠΜΣ του Τμημ. Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας**

**ΑΘΗΝΑ
2020**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Απεικονίσεις οχυρωματικών έργων και πολεμικών γεγονότων στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου σε έργα τέχνης από την Ελλάδα και την Ιταλία»

Αικατερίνη Αγγ. Σκασίλα

A.M.: 1566012014001

**Επιβλέποντες : Γεώργιος Πάλλης, Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής και
Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης**

**Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Καθηγητής και Διευθυντής του
ΠΜΣ του Τμην. Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας**

Ευχαριστίες

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω, την κ. Γεώργιο Πάλλη, επίκουρο καθηγητή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης του Ε.Κ.Π.Α για την ανάθεση του θέματος, την ουσιαστική και εποικοδομητική καθοδήγηση, την παρακολούθηση, την συνεργασία σε όλη την διάρκεια εκπόνησης της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, για τον χρόνο που διέθεσε για την επιμέλεια της και ιδιαίτερα, τόσο για τις επιστημονικές της υποδείξεις, όσο και την ηθική υποστήριξη κατά τη διάρκεια της συγγραφής της.

Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερα τον καθηγητή του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α. κ. Γεράσιμο Δ. Παγκράτη για την συνεργασία του στην εκπόνηση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας. Αισθάνομαι, επίσης την ανάγκη να ευχαριστήσω την κα. Άννα Θέμου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α. για την δυνατότητα που μου έδωσε μέσω εξάμηνης υποτροφίας Erasmus στο Πανεπιστήμιο της Κατάνης στην Ιταλία (Università degli Studi di Catania, Dipartimento di Scienze Umanistiche) να πραγματοποιήσω την έρευνα για την εκπόνηση της μεταπτυχιακής εργασίας. Ευχαριστώ επίσης τον αναπληρωτή καθηγητή Ιταλικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Φιλολογικών, Γλωσσολογικών και Λογοτεχνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κατάνης, Andrea Manganaro για την υποστήριξη του. Ευχαριστώ ιδιαίτερος για την πολύτιμη βοήθεια τους, τις συμβουλές τους και την υπόδειξη της βιβλιογραφίας, τους κάτωθι διδάσκοντες του Πανεπιστημίου της Κατάνης : κ. Valter Pinto, αναπληρωτή καθηγητή της Ιστορίας Σύγχρονης Τέχνης, την κα. Claudia Guastella, αναπληρώτρια καθηγήτρια της Μεσαιωνικής Ιστορίας της Τέχνης, την κα. Rossana Barcellona, αναπληρώτρια καθηγήτρια της Ιστορίας του Χριστιανισμού και των Εκκλησιών, την κα. Renata Gentile αναπληρώτρια καθηγήτρια Κουλτούρας και Πολιτισμού στον κόσμο του Βυζαντίου. Πολύτιμη ήταν και η αρωγή των καθηγητών της Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κατάνης IBAM (Istituto per I Beni Archeologici Monumentali) και της SAIA (Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών) κυρίων Massimo Cultraro και Massimo Frasca και τους ευχαριστώ από καρδιάς για την προσφορά τους και την φιλοξενία τους. Ευχαριστώ επίσης τον διδάσκοντα Νέων Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Μεσσήνης Ιταλίας κ. Daniele Macrìs για το δανεισμό προσωπικών του βιβλίων και για την ξενάγηση του στην πόλη της Μεσσήνης.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον διδάσκοντα στο Τμήμα Μοντέρνας Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Κατάνης κ. Matteo Miano.

Ευχαριστώ όλους τους καθηγητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών για τις επιστημονικές βάσεις που μου έδωσαν. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στον καθηγητή του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α. κ. Ιωάννη Τσόλκα για την ηθική υποστήριξη και τις συμβουλές του.

Πολλές ευχαριστίες και μεγάλη ευγνωμοσύνη οφείλω στην συνάδελφο Διπλωματούχο ξεναγό, Διδάκτορα Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και Εντεταλμένη Ερευνήτρια του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με γνωστικό αντικείμενο την ταξιδιωτική γραμματεία και την εικονογράφηση των περιηγητικών έργων κα. Ιόλη Βιγγοπούλου, για την βιβλιογραφία που μου πρότεινε, καθώς και για την ηθική υποστήριξη και για τις συμβουλές της.

Πολλά ευχαριστώ οφείλω στον κ. Κώστα Τσικνάκη, Ειδικό Λειτουργικό Επιστήμονα (Α΄) στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών για την βιβλιογραφία και τις συμβουλές που μου παρείχε προσωπικά.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλους τους συναδέλφους και συμφοιτητές, και ιδιαίτερα στους συναδέλφους Μαρία Ε. Ξένου, Ράνια Μανώκα, Άννα Παπαγεωργίου, Ειρήνη Ψαρρά Δημήτριο Παλαιολόγο και Flavio Ferlito για την ηθική υποστήριξη και την βοήθεια τους .

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	7 - 8
Πρόλογος	9 - 10
Εισαγωγή	11 - 12
Κεφάλαιο 1. Απεικονίσεις οχυρώσεως	
1.1 Ιστορικό πλαίσιο – Η Δημοκρατία της Βενετίας.....	13 - 15
1.2 Απεικονίσεις οχυρώσεων (Κρήτη, Κύπρος, Κυκλάδες, Πελοπόννησος)	15 - 16
1.3 Κρήτη - Βασίλειο του Χάνδακα	16 - 17
1.3.1 Χανιά	17 - 19
1.3.2 Ρέθυμνο	19 - 22
1.3.3 Χώρα Σφακίων	23 - 24
1.3.4 Χάνδακας	24 - 26
1.3.5 Καστέλλι Πεδιάδας	26 - 27
1.3.6 Σητεία	27 - 28
1.3.7 Σπιναλόγκα	28 - 30
1.4 Κύπρος	30 - 31
1.5 Κυκλάδες	31 - 32
1.6 Πελοπόννησος - Μορέας	32 - 36
Κεφάλαιο 2. Απεικονίσεις σημαντικών πολεμικών γεγονότων	
2.1 Κυπριακός πόλεμος - Πολιορκία της Λευκωσίας	36 - 37
2.1.2 Πολιορκία Αμμοχώστου	37 - 38
2.2 Έργα τέχνης σχετικά με την πολιορκία της Λευκωσίας και την πολιορκία της Αμμοχώστου - Ζωγραφική	39 - 40
2.2.1 Γλυπτική	40 - 42
2.3 Ναυμαχία της Ναύπακτου – Πολιτική κατάσταση τον 16 ^ο αιώνα στην Μεσόγειο...42	
2.3.1 Δημιουργία της Αγίας Λίγκας.....	43
2.3.2 Μέλη της Αγίας Λίγκας	43
2.4 Η συγκέντρωση στη Νάπολη και η επιθεώρηση στην Μεσσήνη – Ιστορική επισκόπηση	43 - 62
2.4.1 Περιγραφή των γεγονότων	63 - 65
2.5 Έργα τέχνης σχετικά με Ναυμαχία της Ναύπακτου	65 - 66
2.5.1 Χάρτες, Χαρακτικά	66 - 68
2.5.2 Ζωγραφική	68 - 74
2.5.3 Λάβαρα	75
2.5.4 Γλυπτική	75 - 77
2.6 Εικόνες με θέμα τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου	77 - 79
2.7 Κρητικός πόλεμος	79 - 81
2.7.1. Αίτια του κρητικού πολέμου	82

2.7.2 Η άφιξη των Τούρκων και η πτώση των Χανίων και του Ρεθύμνου	82 - 84
2.7.3 Η πορεία προς το Χάνδακα	84
2.7.4 Η πολιορκία του Χάνδακα	84 - 88
2.8 Έργα τέχνης σχετικά με τον κρητικό πόλεμο	88 -89
Συμπεράσματα	89 - 93
Παράρτημα	94 -146
Βιβλιογραφία	147 -151

Περίληψη

Στην εργασία εξετάζεται η απεικόνιση οχυρωματικών έργων – μνημείων και σημαντικών πολεμικών γεγονότων που έλαβαν χώρα στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας και αποτελούν την θεματολογία έργων τέχνης που φυλάσσονται σε μουσεία κυρίως της Ιταλίας και της Ελλάδας. Τα έργα τέχνης έχουν φιλοτεχνήσει επώνυμοι ή και ανώνυμοι καλλιτέχνες του 16ου και 17ου αιώνα. Όσα από τα έργα αυτά σχετίζονται με τις απεικονίσεις των χαρτών των νησιών –κτήσεις της Γαληνότατης Δημοκρατίας της Βενετίας ήταν «εργαλεία» χρήσιμα για την ασφαλή ναυσιπλοΐα του ενετικού εμπορικού στόλου στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου και αποτελούν απόδειξη της εξελιγμένης για την εποχή γνώση της γεωγραφίας και κατ' επέκταση της εφαρμογής της στον τομέα της χαρτογραφίας. Η διάδοση και η αναπαραγωγή των γεωγραφικών – ναυτικών χαρτών της εποχής οφείλεται κυρίως στην εξέλιξη της τυπογραφίας. Πρωτοπορία στην δημιουργία και παραγωγή χαρτών θεωρείται αυτήν την εποχή η Ιταλία και κατά κύριο λόγο, η Βενετία.

Οι απεικονίσεις των οχυρών αποτελούν δείγμα της υψηλής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής γνώσης των μηχανικών της εποχής που βρίσκονταν στις υπηρεσίες της Βενετίας.

Τα έργα ζωγραφικής με θέμα τα πολεμικά γεγονότα της εποχής αυτής, όπως η νίκη στην Ναυμαχία της Ναυπάκτου είναι «προπαγανδιστικά» ή «αλληγορικά» και έχουν σκοπό να εκθειάσουν την ισχύ και τον σημαντικό ρόλο της Βενετίας και των άλλων χριστιανικών δυνάμεων που συμμετείχαν στην ναυμαχία κατά των Οθωμανών Τούρκων.

Τα έργα γλυπτικής που σχετίζονται με τα πολεμικά γεγονότα είναι ταφικά μνημεία ηρωικών προσωπικοτήτων που έπεσαν στις μάχες κατά των Οθωμανών όπως η ηρωική μορφή του Marcantonio Bragadin στην πολιορκία της Αμμοχώστου ή ανδριάντες σημαντικών ναυάρχων, όπως ο Don Giovanni D'Austria.

Στην εργασία γίνεται επίσης αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο και την πολιτική κατάσταση της εποχής και περιγραφή των γεγονότων των πολιορκιών και των μαχών που απεικονίζονται στα έργα τέχνης.

Λέξεις-κλειδιά : Βενετοκρατία στον ελλαδικό χώρο τον 16ο και 17ο αιώνα, Οχυρωματικά έργα, Έργα τέχνης, Κυπριακός πόλεμος, Ναυμαχία της Ναυπάκτου, Κρητικός πόλεμος.

Abstract

This work examines the depiction of fortifications - monuments and important war events that took place in Greece during the Venetian period and are the subject of works of art kept in museums mainly in Italy and Greece. The works of art have been created by famous or anonymous artists of the 16th and 17th centuries. All of these works related to the depictions of maps of the islands - acquisitions of the Most Serene Republic of Venice were "tools" useful for the safe navigation of the Venetian merchant fleet in the ports of the Eastern Mediterranean and are proof of the advanced knowledge of geography and consequently its application in the field of cartography. The spread and reproduction of the geographical - nautical maps of the time is mainly due to the evolution of typography. Italy and mainly Venice are considered pioneers in the creation and production of maps at this time.

The depictions of the forts are an example of the high military architectural knowledge of the engineers of the time who were in the services of Venice.

Paintings on the events of that time, such as the victory in the Battle of Nafpaktos, are "propagandistic" or "allegorical" and aim to praise the power and important role of Venice and the other Christian forces involved in the naval battle. of the Ottoman Turks.

Sculptures related to the events of the war are funerary monuments of heroic figures who fell in the battles against the Ottomans such as the heroic figure of Marcantonio Bragadin in the siege of Famagusta or statues of important admirals such as Don Giovanni D'Austria.

The work also refers to the historical context and political situation of the time and describes the events of the sieges and battles depicted in the works of art.

Key words: Venetian rule in Greece in the 16th and 17th centuries, Fortification works, Works of art, Cypriot war, Battle of Nafpaktos, Cretan war.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «Ελληνορωμαϊκές – Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία – Ιστορία και Πολιτισμός», στο οποίο άρχισα να φοιτώ το 2014.

Στην συγκεκριμένη εργασία εξετάζεται η απεικόνιση των οχυρώσεων - μνημείων και των σημαντικών μαχών – ναυμαχιών που διαδραματίστηκαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο της βενετοκρατίας σε έργα τέχνης, όπως σε χάρτες ή χαρακτηριστικά, καθώς και σε έργα ζωγραφικής και γλυπτικής. Έργα επώνυμων αλλά και ανώνυμων καλλιτεχνών που φιλοτεχνήθηκαν εκείνη την περίοδο για να εκθειάσουν την νίκη και την ισχύ, κατά κύριο λόγο της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, επί των Οθωμανών Τούρκων, ή έργα - «εργαλεία», όπως οι χάρτες, χρήσιμα για την ασφαλή ναυσιπλοΐα και προσέγγιση του ενετικού εμπορικού στόλου στα λιμάνια της Ανατολής. Έργα που σήμερα εκτίθενται σε σημαντικά μουσεία και βιβλιοθήκες ευρωπαϊκών πόλεων και ειδικά της Ιταλίας.

Η έρευνα για την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας ξεκίνησε στο τμήμα των ανθρωπιστικών σπουδών του Πανεπιστημίου της Κατάνης, στην Σικελία, όπου είχα την ευκαιρία και την τύχη να βρεθώ με υποτροφία Erasmus το 2016. Η έρευνα για την αναζήτηση πηγών στην συγκεκριμένη πόλη ήταν πολύ δύσκολη, γιατί οι βιβλιοθήκες της Σικελίας είχαν υποστεί πολλές ζημιές και απώλειες σημαντικού υλικού, λόγω φυσικών καταστροφών, κυρίως μετά τους φονικούς σεισμούς καθώς και από πυρκαγιές.

Όλοι οι υπεύθυνοι καθηγητές με παρέπεμπαν, όπως ήταν φυσικό και αναμενόμενο, στην Βενετία.

Το πρώτο βιβλίο το οποίο βρήκα και μελέτησα ήταν του Quarti Guido Antonio, “*La battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio –Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ era Fascista, Milano 1930, presso la tipografia di Luigi Baronio. (“Η ναυμαχία της Ναυπάκτου» στα λαϊκά άσματα της εποχής). Ένα βιβλίο το οποίο μου φάνηκε πολύ χρήσιμο και όπως απεδείχθη, είναι το βιβλίο, στο οποίο βασίστηκαν και οι περισσότεροι μελετητές της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου.

Στο προαναφερθέν βιβλίο υπήρχαν και κάποιες απεικονίσεις της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου, προσωπογραφίες των ναυάρχων και των δύο πλευρών, δυτικών χριστιανών και Οθωμανών Τούρκων, από τις οποίες μπόρεσα να αντλήσω αρκετές πληροφορίες της εποχής, σε πολλούς τομείς, όπως, ιστορικές, πολεμικές (τακτικές και οπικά συστήματα), ενδυματολογικές, λαϊκές δοξασίες, θεματολογία της τοπικής ποίησης, καθώς και για την ψυχολογική κατάσταση των κατοίκων, υπό τον φόβο της άφιξης των Οθωμανών Τούρκων στην Δύση, γενικότερα, καθώς και στην Νότια Ιταλία και την Σικελία, όπου ακόμα και σήμερα λέγεται το “mamma li turchi” και αναφέρονται στην Ναυμαχία της Ναυπάκτου και στις επιδρομές του 16ου αι., λες και ήταν χθες και λες και έχουν βιώσει και οι σημερινές γενιές τον επικείμενο φόβο. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρεται και η πολιορκία της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου στην Κύπρο, το 1570, ένα χρόνο πριν την Ναυμαχία της Ναυπάκτου, η οποία τρομοκράτησε την Βενετία.

Γενικά οι περισσότερες γραπτές πηγές που βρήκα κατά την έρευνα μου, ήταν για την Ναυμαχία της Ναυπάκτου και επικεντρώθηκαν, όσο βρισκόμουν στην Ιταλία, σε αυτήν.

Εκτός από την «εξονυχιστική» μελέτη που φρόντισα να κάνω, ταξίδεψα επίσης πολύ και ζήτησα την βοήθεια φίλων και συνεργατών, που ζούσαν σε άλλες πόλεις της Ιταλίας, για να μου βρουν υλικό για την πτυχιακή μου εργασία. Πράγμα που με βοήθησε αρκετά, γιατί με τις πληροφορίες τους μπόρεσα να βρω διαδικτυακά πολλές εικόνες καλύτερης ποιότητας από τις δικές μου ερασιτεχνικές φωτογραφίες.

Όσον αφορά στις απεικονίσεις οχυρωματικών έργων, όσο και αν έψαξα στην Σικελία, δεν μπόρεσα να βρω σχεδόν τίποτα. Ο Quarti Guido Antonio έχει μόνο μια εικόνα με το κάστρο της Λευκωσίας (Nicosia). Απεικονίσεις άλλων μαχών, όπως η πολιορκία της Αμμοχώστου (Famagusta), ή η ναυμαχία του Zonchio (Σαπιέντζα – Πύλου) που έλαβε χώρα στην νήσο Σαπιέντζα, νότια της Μεθώνης, κατά το δεύτερο Βενετοτουρκικό πόλεμο, το 1499, είναι λιγοστές. Το γεγονός που, επίσης είναι ζωντανό, ακόμα και σήμερα, στην μνήμη των Ιταλών είναι η αθέτηση του λόγου των Οθωμανών για την σωματική ακεραιότητα του Marcantonio Bragadin, υπερασπιστή της Αμμοχώστου, μετά την συνθηκολόγηση. Ο Marcantonio Bragadin υπέστη το μαρτύριο του γδαρμού, εν ζωή, και η πολιορκία της Αμμοχώστου, το σθένος του λαού και του υπερασπιστή της, καθώς και το τραγικό του τέλος, τον έκανε ήρωα της εποχής του και στην Βενετία υπάρχει το μνημείο του και πίνακας ζωγραφικής που απεικονίζει το μαρτύριο του. Απεικονίσεις οχυρών και χαρτών μπόρεσα να βρω τελικά στο έργο του Gerola Giuseppe, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, καθώς και στον

τουριστικό οδηγό της Κρήτης του Σπανάκη Γ. Στέργιου, πηγές τις οποίες συμβουλευτήκαν και νεότεροι μελετητές του θέματος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας είναι οι απεικονίσεις οχυρωματικών έργων και πολεμικών γεγονότων στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου, σε έργα τέχνης.

Σκοπός της εργασίας μου είναι να εμβαθύνω κατ' αρχάς τις γνώσεις μου στην αρχιτεκτονική των οχυρώσεων της περιόδου της Βενετοκρατίας, κατάλοιπα των οποίων υπάρχουν στον ελλαδικό χώρο και κατόπιν να εμπλουτίσω τις γνώσεις μου για τις σημαντικές μάχες και ναυμαχίες που έλαβαν χώρα στον ελλαδικό χώρο αυτή την περίοδο, καθώς και να είμαι σε θέση να αναλύσω έργα τέχνης που δημιουργήθηκαν με αφορμή σημαντικές νικηφόρες εκβάσεις στις αντίστοιχες μάχες - ναυμαχίες.

Η βιβλιογραφία στην οποία ανέτρεξα αρχικά, ήταν στην ιταλική γλώσσα και οι περισσότερες πηγές που βρήκα και μελέτησα ενδελεχώς ήταν έργα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, έργα στα οποία, από ότι διαπίστωσα, βασίστηκαν και νεότεροι μελετητές του θέματος. Η εργασία μου βασίστηκε, ως επί το πλείστον, σε ιταλική βιβλιογραφία, ενίοτε και σε γερμανική και οι μεταφράσεις είναι δικές μου. Χρειάστηκε να συμβουλευτώ και κάποια αγγλικά και γαλλικά βιβλία από όπου πήρα κάποιες ελάχιστες πληροφορίες και σε αυτή την περίπτωση οι μεταφράσεις είναι δικές μου. Θεωρώ ότι δεν υπάρχει πλούσια και εκτενής βιβλιογραφία για το θέμα και δυσκολεύτηκα πολύ, παρόλη την χρονοβόρα ενασχόληση μου, για να μπορέσω να φέρω εις πέρας την εργασία μου. Παρατήρησα επίσης ότι και οι νεότερες μελέτες του θέματος είναι βασισμένες σε παλαιότερες πηγές από τις οποίες ξεκίνησα και εγώ.

Θεώρησα πρακτικό να χωρίσω την εργασία σε δύο κεφάλαια :1^ο Απεικονίσεις οχυρώσεων (Κρήτη, Κύπρος, Κυκλάδες, Πελοπόννησος) και 2^ο Απεικονίσεις σημαντικών πολεμικών γεγονότων (1. Κυπριακός πόλεμος 2. Ναυμαχία της Ναυπάκτου 3. Κρητικός πόλεμος). Θεώρησα επίσης απαραίτητο να κάνω μια σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, και μια μικρή ιστορική αναφορά – περιγραφή του κάθε μνημείου - έργου τέχνης που παραθέτω. Όσον αφορά στην σειρά, την οποία ακολούθησα για την ανάπτυξη των επί μέρους

θεμάτων επέλεξα την παράθεση τους ανάλογα με την σημασία που είχαν οι αντίστοιχες θέσεις – πόλεις – οχυρά για την Γαλινοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας και επίσης την χρονολογική τους σειρά. Ειδικά για την Κρήτη επέλεξα να αναπτύξω τα μνημεία – οχυρά ξεκινώντας από την δυτική Κρήτη και καταλήγοντας στην ανατολική, αφού και «οι Βενετοί θεωρούσαν αρχή του Βασιλείου της Κρήτης την Γραμβούσα (Garabuse) και όχι τον Χάνδακα (Candia), επειδή ήταν το πρώτο σημείο του νησιού που αντίκριζαν καθώς έπλεαν από τα Κύθηρα προς νότον».¹ Μετά την αναφορά μου στην Κρήτη, ακολούθησα την παράθεση των μνημείων της Κύπρου, των Κυκλάδων και της Πελοποννήσου. Στο δεύτερο κεφάλαιο με θέμα τα πολεμικά γεγονότα ακολούθησα την χρονολογική σειρά των γεγονότων. Η εργασία πλαισιώνεται με κατάλογο εικόνων έργων τέχνης σχετικά με το θέμα. Η σειρά των απεικονίσεων της ναυμαχίας της Ναυπάκτου είναι θεματική γιατί οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα δεν διαθέτουν χρονολογία.

¹ Στέλλα Χρυσοχόου Α., *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT229q*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2001, σ. 66.

Κεφάλαιο 1 - Απεικονίσεις οχυρώσεων

1.1. Ιστορικό πλαίσιο – Η Δημοκρατία της Βενετίας

Η Βενετία, η επονομαζόμενη βασίλισσα της Αδριατικής, ήταν «ένα τυπικό παράδειγμα πόλης – κράτους και πρότυπο πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης, που θεμελιώθηκε σε ένα δαιδαλώδες πλέγμα συμφερόντων».² Η συμμετοχή της μαζί με τους Γενουάτες στις Σταυροφορίες, της εξασφάλισαν τεράστια εδαφικά οφέλη, ειδικά μετά την 4^η Σταυροφορία του 1204 και τον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας κατέλαβε μετά το 1204, πολλές παράκτιες περιοχές της Πελοποννήσου, νησιά του Αιγαίου, την Εύβοια, τα νησιά του Ιονίου, οχυρές θέσεις στην Δαλματία και την Κρήτη που την αποκαλούσαν “robur et territory imperii”.³ Η Κρήτη παραχωρήθηκε το 1204 από τον μαρκήσιο του Μομφεράτου Βονιφάτιο, στον Δόγη της Βενετίας Enrico Dandolo.⁴ Η Κρήτη έγινε εν τέλει βενετική κτήση, μετά από μια σύντομη περίοδο υπό την κυριαρχία των Γενουατών (1204 -1211).

Οι Βενετοί κατά την Α΄ και Β΄ Βενετοκρατία στον ελλαδικό χώρο επισκεύασαν, ενίσχυσαν και επεξέτειναν όσα από τα κάστρα έκριναν κατάλληλα για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, ή οχύρωσαν νέες θέσεις, ανάλογα με τις στρατηγικές τους επιλογές. Τα οχυρωματικά έργα των Βενετών γενικά, είχαν επιβλητικές διαστάσεις, προσεγμένη κατασκευή και ανταποκρίνονταν στις νέες απαιτήσεις, τις οποίες είχε δημιουργήσει ειδικά από τα μέσα του 15^{ου} αι., η εξέλιξη της πυροβολητικής και η επακόλουθη ευρεία χρήση της πυρίτιδας. Τον 15^ο αιώνα αλλάζει κατά συνέπεια το αμυντικό σύστημα. Χρησιμοποιείται το προμαχωνικό σύστημα (fronte bastionato). Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας έστειλε αξιωματούχους μηχανικούς και αρχιτέκτονες με σκοπό να μετασκευάσουν και να ανοικοδομήσουν νέα ισχυρότερα τείχη στις κτήσεις τους στο Levante (στην Ανατολή).

² Μαρίνα Λαμπράκη – Πλάκα, *Ιταλική Αναγέννηση, Τέχνη και Κοινωνία, Τέχνη και Αρχαιότητα*, Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 2003, σ.36.

³ ο.π..σ.36.

⁴ Στέλλα Χρυσόχου Α., *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT229q*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2001, σ.1.

Ειδικά στην Κρήτη, τα τείχη επεκτάθηκαν και συμπεριέλαβαν τους νέους οικισμούς στον Χάνδακα, στα Χανιά και στο Ρέθυμνο, που είχαν αναπτυχθεί ήδη γύρω από τα παλαιότερα βυζαντινά τείχη. Εκσυγχρονίστηκαν επίσης και τα φρούρια των νησίδων. Πολυγωνικοί προμαχώνες συνδεδεμένοι με ευθύγραμμα τμήματα τείχους, περιβαλλόμενοι από τάφρους και επιχωματώσεις στήριζαν το εσωτερικό των φρουριακών περιβόλων. Στα οχυρά προστέθηκαν στρατώνες, αποθήκες πολεμικού υλικού, δεξαμενές και αποθήκες σιτηρών.⁵ Τον 16^ο αι. και ειδικά μετά το 1542, η Βενετία άρχισε να στέλνει πολλούς «Προβλεπτές των φρουρίων» (*Pronveditori delle fortezze*) για να ενισχύσει ειδικά την παράκτια άμυνα της Κρήτης. «Οι γαλέρες περιπολούσαν και οι φρυκτωρίες (βίγλες) σε καίρια ορεινά σημεία ειδοποιούσαν αμέσως την διοίκηση. Από τον 16^ο αι. οι Βενετοί άρχισαν να μειώνουν αισθητά τις πιέσεις προς τους γηγενείς. Προνόμια και τίτλοι δόθηκαν στους παλαιούς άρχοντες και ετοιμάστηκαν όλοι για την κοινή άμυνα κατά του επερχόμενου οθωμανικού κινδύνου».⁶ Τον 17^ο αι., το 1610 έφτασε στην Κρήτη ο μηχανικός Francesco Basilicata, ο οποίος πρέπει να έκανε περιοδεία σε όλο το νησί και δια ξηράς και δια θαλάσσης και αποτύπωσε σχολαστικά και λεπτομερώς τις ακτές του, «όπως αποδεικνύει το παλαιότερο γνωστό χειρόγραφο του, που φυλάσσεται στην Βρετανική Βιβλιοθήκη του Λονδίνου. Η συλλογή αυτή περιέχει τον πρώτο γνωστό μεγάλο χάρτη της Κρήτης του Francesco Basilicata και 51 πίνακες των κυριότερων πόλεων, των λιμένων, των νησίδων, των ακτών».⁷

Το λεγόμενο Βασίλειο του Χάνδακα (*Regno di Candia*) χωρίστηκε σε διοικητικά διαμερίσματα (*territori*) και φέουδα (*castellanie*). Τους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας η ανατολική Κρήτη παρέμεινε απομονωμένη και ανοχύρωτη με αποτέλεσμα να μαστιάζεται από πειρατικές επιδρομές. Το λιμάνι της Σπιναλόγκας δεν ήταν μεγάλης σημασίας. Τον 15^ο αιώνα οι Βενετοί εκμεταλλεύτηκαν την μεγάλη περιεκτικότητα της θάλασσας της περιοχής σε αλάτι και δημιούργησαν αλυκές και ασχολήθηκαν συστηματικά με την εξαγωγή του άλατος. Στην πόλη του Χάνδακα (*Candia*-*Ηράκλειο*), στα Χανιά (*La Canea*) και στο Ρέθυμνο (*Retimo*) είχαν κατασκευαστεί μεγάλα οχυρωματικά έργα. Εκτός από τα υπάρχοντα οχυρά κατασκευάστηκαν νέα και στο λιμάνι της Σούδας (1571), στο Παλαιόκαστρο στην Φρασκιά (1573), στους Αγίους Θεοδώρους Χανίων (1574), στην Σπιναλόγκα (1579) και στην Γραμβούσα (1584). Μέσω αυτών των οχυρών η Κρήτη κατέστη

⁵ ο. π. Στέλλα Χρυσοχόου Α., σ.22.

⁶ ο. π. Στέλλα Χρυσοχόου Α., σ.22.

⁷ ο. π. Στέλλα Χρυσοχόου Α., σ.22.

το ισχυρότερο οχυρωμένο νησί της Μεσογείου.⁸ Το 1489 προστέθηκε στην αυτοκρατορία της Βενετίας και η Κύπρος. Της την παραχώρησε η Caterina Cornaro, η χήρα του τελευταίου Γάλλου βασιλιά της Κύπρου, Ιακώβου Β' Λουζινιάν (1460-1473). Τα Ιόνια νησιά, που δεν έγιναν κτήσεις των Τούρκων και η Κρήτη, που παρέμεινε ενετική κτήση μέχρι το 1669, είχαν «το προνόμιο να γνωρίσουν την Αναγέννηση και να συμπράξουν στο δημιουργικό της έργο».⁹

1.2. Απεικονίσεις οχυρώσεων (Κρήτη, Κύπρος, Κυκλάδες, Πελοπόννησος)

Στα σημαντικότερα μουσεία της Βενετίας, της Ρώμης, του Βατικανού, αλλά και στα μουσεία ή στους καθεδρικούς ναούς των χωρών, ή των πόλεων, που έλαβαν μέρος στις σημαντικές μάχες των χριστιανών κατά των Οθωμανών, στην περίοδο των Βενετο-τουρκικών πολέμων, υπάρχουν πολλά έργα τέχνης με θέμα την πολιορκία σημαντικών οχυρών των βενετικών κατακτήσεων στην Ανατολική Μεσόγειο, τις νικηφόρες μάχες των χριστιανών επί των Οθωμανών, όπως η ναυμαχία της Ναυπάκτου, τις προσωπογραφίες των ηρώων-πεσόντων σε μάχες - ορόσημα για την ιστορική περίοδο του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Οι κύριες πηγές στις οποίες βασίστηκαν οι περισσότεροι καλλιτέχνες, διάσημοι και ανώνυμοι, για την εκτέλεση των έργων τους ήταν χάρτες, χαρακτηριστικά, πληροφορίες από ιστορικά και λογοτεχνικά έργα.

«Από την αρχαιότητα και για πολλούς αιώνες η Ανατολική Μεσόγειος, ο χώρος «όπου πρωτοάνθισαν οι τέχνες και οι επιστήμες στην αρχαία Ελλάδα»¹⁰, υπήρξε το κέντρο του «πολιτισμένου ευρωπαϊκού κόσμου»¹¹ και συνεπώς, μια περιοχή με έντονο ενδιαφέρον που προσέλκυσε πολλούς περιηγητές, εμπόρους, ταξιδιώτες αλλά και επίδοξους κατακτητές. Η περιοχή αυτή τροφοδότησε το ενδιαφέρον αλλά και την ανάγκη για την παραγωγή χαρτών της περιοχής και μάλιστα της Ελλάδας και του Αιγαίου Πελάγους αλλά και μεμονωμένων ελληνικών νησιών. «Οι χάρτες υπήρξαν πολύτιμοι οδηγοί στους ναυτικούς και στους ταξιδιώτες»¹². Το πρώτο βιβλίο που περιείχε ένα χάρτη της Ελλάδας και των νησιών της

⁸ Georgia Moschovi, *Spinalonga, Ostkreta*, Kulturministerium, Kasse fuer Archaeologische Mittel und Enteignungen, Athen 2005, σ.15.

⁹ ο.π. Λαμπράκη – Πλάκα Μαρίνα, σ.36.

¹⁰ Χρήστος Ζαχαράκης και Μαργαρίτα Σαμούρκα, *Αιγαίο Αρχιπέλαγος και Κύπρος, Έντυποι χάρτες (1485 – 1500) από τις συλλογές Χ. Ζαχαράκι και Μ. Σαμούρκα*, Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σ.15.

¹¹ ο.π.σ.15.

¹² ο. π. σ.18.

ήταν το *Εγχειρίδιο της Γεωγραφίας*, του Κλαύδιου Πτολεμαίου, που τυπώθηκε το 1477.¹³ «Η αναβίωση της ελληνικής παιδείας καθώς και της άνθισης των κλασικών σπουδών, την εποχή της Αναγέννησης επηρέασε την χαρτογραφία, στην οποία αποτυπώθηκε το ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον για την Ελλάδα και το Αιγαίο πέλαγος».¹⁴ Ήταν μια αληθινή γεωγραφική άνθιση – που οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην ανακάλυψη και στη διάδοση της Γεωγραφίας του Πτολεμαίου στον δυτικό κόσμο και για αυτό τον λόγο ονομάστηκε «Πτολεμαϊκή Αναγέννηση». Με την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αλλά και ακόμα νωρίτερα, οι αυτοεξόριστοι από την Κωνσταντινούπολη έφεραν μαζί τους στην Ιταλία μερικά από τα χειρόγραφα του πτολεμαϊκού έργου και για πρώτη φορά το 1409, η Γεωγραφία μεταφράζεται στα λατινικά με πρωτοβουλία του Εμμανουήλ Χρυσολωρά. Οι προαναφερθέντες παράγοντες επηρέασαν το αριθμό των απεικονίσεων συγκεκριμένων νησιών, όπως την απεικόνιση της Κρήτης, η οποία αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο «χαρτογραφικό αντικείμενο» και ο αριθμός των χαρτών της είναι σημαντικά μεγαλύτερος από τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου πελάγους.¹⁵ Το 1485 τυπώθηκε στην Βενετία από τον Bartolomeo dalli Sonetti, το λεγόμενο Ιζολάριο (Isolario) μεμονωμένων νησιών.¹⁶ Η εξέλιξη της τυπογραφίας στην Ευρώπη και οι τεχνικές έκδοσης χαρτών που αναπτύχθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο οδήγησε στην «δημιουργία εθνικών σχολών χαρτογραφίας»¹⁷. Πρωτοπορία στην δημιουργία και παραγωγή χαρτών θεωρείται για την εποχή αυτή η Ιταλία και μετά ακολουθεί η Φλάνδρα, η Ολλανδία, η Γερμανία, η Γαλλία και τελικά η Αγγλία.

Η Βενετία, μετά τις πρώτες της στρατιωτικές επιτυχίες στον χώρο του Αιγαίου, θέλοντας να γνωστοποιήσει τις κατακτήσεις της, εξουσιοδοτεί τον επίσημο κοσμογράφο ιερέα Vincenzo Maria Coronelli, να χαρτογραφήσει τις νέες κτήσεις της Γαληνοτάτης. Στο έργο του “*Memorie istoriografiche delli regni della Morea e Negroponte e luoghi adiacenti*” που εκδόθηκε το 1686 και επανεκδόθηκε αρκετές φορές, απεικονίζονται σχέδια, χάρτες και απόψεις μερικών οχυρών.¹⁸

Παραθέτω παρακάτω κάποια από αυτά τα έργα όπου υπάρχουν ανάλογες απεικονίσεις.

¹³ ο.π. σ.20.

¹⁴ ο.π. σ.15.

¹⁵ ο.π. Χρήστος Ζαχαράκης και Μαργαρίτα Σαμούρκα, σ.σ.15-16.

¹⁶ ο π. σ. 20.

¹⁷ ο.π. σ. 20.

¹⁸ Antonella Sacconi, *L' avventura archeologica di Francesco Morosini ad Atene (1687-1687)*, Giorgio Bretschneider editore, Roma 1991, Rivista di Archeologia (RdA) Supplementi 10, diretta da Gustavo Traversari, σ.25.

1.3 Κρήτη – Βασίλειο του Χάνδακα

Το 1204 αρχίζει μια καινούρια περίοδος για την Κρήτη και ιδιαίτερα για τον Χάνδακα. Ο Αλέξιος ο Δ΄ για να αποκαταστήσει στον θρόνο του Βυζαντίου τον πατέρα του Ισαάκιο τον Β΄, ζήτησε την βοήθεια του Πάπα και του θείου του Φιλίππου. Αυτοί τον παρέπεμψαν στους Σταυροφόρους, τους οποίους συνάντησε στην Κέρκυρα, όπου άρχισε διαπραγματεύσεις μαζί τους και τελικά έκανε συνθήκη, σύμφωνα με την οποία, το νησί της Κρήτης δόθηκε ως ανταμοιβή στον επικεφαλής της τέταρτης Σταυροφορίας μαρκήσιο Βονιφάτιο τον Μομφερατικό. Ο Βονιφάτιος πούλησε την Κρήτη στους Βενετούς την 12η Αυγούστου 1204. Το σχετικό έγγραφο, γνωστό ως *Refutatio Cretae*, υπεγράφη εκ μέρους της Βενετίας από τον Μάρκο Σανούδο και από τον Ραβάνο Ντέλε Κάρκερε. Οι Βενετοί δεν μπόρεσαν να καταλάβουν αμέσως ολόκληρη την Κρήτη. Ο γενοβέζος πειρατής Enrico Pescatore, κόμης της Μάλτας κατέλαβε τον Χάνδακα το 1206 και ύστερα ολόκληρη την Κρήτη, όπου έκτισε σε νευραλγικά σημεία της 15 φρούρια για να αμυνθεί κατά των Βενετών. Οι Βενετοί έγιναν κύριοι της Κρήτης το 1210 και εγκαταστάθηκαν στον Χάνδακα. Ο πρώτος Δούκας του Βασιλείου της Κρήτης ήταν ο Ιάκωβος Τιέπολος. Ο Χάνδακας έγινε σημαντικό κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Βενετίας και Ανατολής και το σπουδαιότερο κέντρο της πολιτικής, κοινωνικής, πνευματικής, στρατιωτικής και εμπορικής ζωής ολόκληρης της Κρήτης. Η διοίκηση της οργανώθηκε σύμφωνα με το πρότυπο της Βενετίας. Υπήρχε και στο Βασίλειο του Χάνδακα το Παλάτι των Δόγηδων με τον δούκα και τους Συμβούλους του, που αποτελούσαν την Signoria, το Consilium majus και το Consiglio dei Pregadi, το οποίο αποτελούνταν από τους ευγενείς αποίκους, το Consilium Feudatorum, συμβούλιο των φεουδαρχών, ο Άγιος Μάρκος με την ομώνυμη πλατεία του.¹⁹

1.3.1 Χανιά

Από τις τέσσερις περιοχές στις οποίες είχε υποδιαιρεθεί η Κρήτη, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, η πιο σημαντική ήταν η πόλη των Χανίων, η πρωτεύουσα της ομώνυμης

¹⁹ Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη Α΄ Τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 19[.], σ.σ. 212-213 και Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia Veneziana, Itinerari di viaggio nella memoria storica di Creta*, εκδόσεις Testo e immagini s.r.l., σ.σ. 9-10 και Theocharis Detorakis E. *Geschichte von Kreta*. Heraklion 1997, σ.σ. 153 -155.

εδαιφικής περιοχής, η επονομαζόμενη «Βενετία της Ανατολής», η οποία διατηρεί ακόμα και σήμερα στο ιστορικό της κέντρο ένα «πλέγμα» από δρομάκια που θυμίζουν τα αντίστοιχα calli – δρομάκια της Βενετίας.²⁰ Το ναυπηγείο της πόλης κατασκευάστηκε το 1325, περίπου 40 χρόνια μετά από το ναυπηγείο του Χάνδακα και ήταν για αιώνες ένα ισχυρό ναυτικό κέντρο της Βενετίας.²¹

α) Απεικόνιση της πόλης των Χανίων από τον Francesco Basilicata, Cretae Regnum, tav. XIII, 1618: La Canea (εικόνα 1).²² Η πόλη των Χανίων κατοικήθηκε από τους Βενετούς το 1252. Αυτοί την ονόμασαν La Canea, και αναστήλωσαν τα παλαιά τείχη του ήδη υπάρχοντος φρουρίου και διατήρησαν αναλλοίωτο τον αστικό ιστό της προϋπάρχουσας πόλης. Η παλαιά πόλη, το σημερινό Καστέλι, βρισκόταν πάνω στην αρχαία Ακρόπολη, σε ένα ύψωμα πάνω από το λιμάνι και διέθετε τείχη και πύργους. Έξω από τα αρχαία τείχη, όπως διακρίνεται και στον χάρτη του Francesco Basilicata, υπάρχει το λιμάνι με τα ναυπηγεία – οπλοστάσια – ναύσταθμο καθώς και η αμμώδης παραλία (Sabbionara), η Sabionara όπως αναφέρεται στον χάρτη. Στον χάρτη διακρίνεται το παλαιό κάστρο της Ακρόπολης με 15 πύργους και εντός των τειχών στο κέντρο της πόλης φαίνεται ο καθεδρικός ναός. Το 1537 η πόλη λεηλατήθηκε από τον πειρατή Μπαρμπάροσα. Μετά από αυτό το γεγονός, η Βενετία έστειλε τον έμπειρο στρατιωτικό αρχιτέκτονα Michele Sammicheli, για να μεριμνήσει την επιδιόρθωση, την επέκταση και σταθεροποίηση των εγκαταστάσεων της οχύρωσης της πόλης. Ο καινούριος οχυρωματικός περίβολος αύξησε κατά πολύ την έκταση της πόλης, η οποία θα μπορούσε να χωρέσει, πλέον, στο εσωτερικό της πάνω από 8.000 κατοίκους. Ο οχυρωματικός περίβολος, όπως δείχνει και ο χάρτης, έχει τετράγωνο σχήμα. Η βόρεια πλευρά του είναι παράλληλη με το λιμάνι. Ούτε όμως αυτή η επέκταση του φρουρίου αποδείχτηκε ικανή για να προστατεύσει τον πληθυσμό της πόλης. Πολλές φορές, σε περιόδους εχθρικής απειλής, είχε προταθεί η μετακίνηση των κατοίκων της πόλης των Χανίων στον λόφο του Παλαιόκαστρου, στην Σούδα. Στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αι. η πόλη έφτασε στο απόγειο της ακμής της και επονομάστηκε Βενετία της Ανατολής.²³ Μια άποψη της πόλης των Χανίων, διασώζεται και σε ένα έργο του Γεωργίου Κλώντζα, του 1576, με τίτλο «Αποψη Χανίων με

²⁰ Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia Veneziana, Itinerari di viaggio nella memoria storica di Creta*, Testo e Immagini s.r.l., 2004, σ.135.

²¹ Guido Amoretti, *La Serenissima Repubblica in Grecia XVII-XVIII sec. Dalle tavole del capitano Antonio Paravia e dagli archivi di Venezia*, Regione Piemonte, Centro Studi e Ricerche Storiche sulla Architettura Militare del Piemonte, omega edizioni, Torino 2006, σ.200.

²² Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia Veneziana, Itinerari di viaggio nella memoria storica di Creta*, Testo e Immagini s.r.l., 2004, σ.134.

²³ Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia Veneziana, Itinerari di viaggio nella memoria storica di Creta*, Testo e Immagini s.r.l., 2004, σ.σ.136 - 137

τον κομήτη του»²⁴. Μια άποψη του λιμανιού των Χανίων με τον καθεδρικό ναό του, απεικονίζει ο B. Coronelli (LXXXVII.h.) το 1689.²⁵

β) Χάρτης του λιμανιού της Σούδας, στην Κρήτη. Στον κόλπο της Σούδας ενώθηκαν οι στόλοι του Ποντίφικα, της Ισπανίας και της Βενετίας, την τελευταία μέρα του Αυγούστου του 1570. Ο χάρτης υπάρχει στο χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στην Βενετία Cl. VII, N 200 (εικόνα 2).²⁶ Στον χάρτη αναφέρονται στα ιταλικά, τα ονόματα ακρωτηρίων και άλλα τοπωνύμια και διακρίνεται το οχυρό (fortezza) του σκοπέλου στον κόλπο της Σούδας.

1.3.2 Ρεθύμνο

Η πόλη του Ρεθύμνου, εκτείνεται στους πρόποδες του λόφου του Παλαιόκαστρου, πάνω στα ερείπια της αρχαίας ομώνυμης ακρόπολης και στην παραλία της Sabbionara. Οι Βενετοί την αποκάλεσαν Retimo και στην εποχή της κυριαρχίας τους ήταν μια μεσαιωνική τειχισμένη πόλη που απαρτιζόταν από 3000 κατοίκους. Μετά το 1571 άλλαξε ριζικά η φυσιογνωμία της. Τον Σεπτέμβριο του 1571 καταστράφηκε από τις ορδές του Ουλούτς Αλή. Ο βενετός διοικητής της Marino Cavalli ζήτησε βοήθεια από τις 12 βενετικές οικογένειες των ευγενών της ενδοχώρας του νησιού, αλλά αυτοί δεν ήταν σε θέση να στείλουν καμία απολύτως βοήθεια, γιατί είχαν ήδη πέσει σε παρακμή. Ο επόμενος διοικητής της, Francesco Dal Molin, αποφάσισε την 9η Σεπτεμβρίου 1573 να ξαναχτίσει την πόλη. Η γεωγραφική της θέση όμως ήταν πολύ ευάλωτη και ο πληθυσμός ζήτησε να μεταφερθεί και να προστατευθεί στον λόφο του Παλαιόκαστρου. Η κατοίκηση του νέου κάστρου παρουσίαζε πολλά προβλήματα, όπως την στενότητα χώρου, την δύσκολη προσβασιμότητα και επίσης ο γυναικείος πληθυσμός φοβόταν να ζήσει κοντά στους στρατιώτες. Τελικά η Βενετία υπέκυψε στις απαιτήσεις των πολιτών και έδωσε την διαταγή να παραμείνει στο κάστρο η διοίκηση της πόλης, να επισκευαστεί η παλαιότερη οχύρωση και να αναστηλωθεί η κάτω πόλη. Η πόλη επεκτάθηκε εν τέλει κάτω από το κάστρο και έγινε ένα από τα λίγα παραδείγματα αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Νότιας Ευρώπης.²⁷ Το λιμάνι του Ρεθύμνου ήταν μικρό και ανασφάλιστο. Οι συνεχείς προσαμμώσεις το καθιστούσαν μη λειτουργικό για τις

²⁴ Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, μτφ. Σπανάκης Γ.Στέργιος, προλογισμός Σπανάκης Γ.Σ. και Di Vita Antonino, (διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής), εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1993, εικόνα 63, σ.102

²⁵ ο.π. Giuseppe Gerola, εικόνα 62, σ.102.

²⁶ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano, 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Tav. 6, La baia di Suda, σ. 311.

²⁷ ο.π. Michele Buonsanti - Alberta Galla, σ.σ. 183-186.

βενετσιάνικες γαλέρες.²⁸ Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου κατασκευάστηκε πάνω στον βραχώδη λόφο του Παλαιόκαστρου και θεμελιώθηκε το 1573. Τα πρώτα σχέδια της ήταν του Sforza Pallavicini. Λόγω του περιορισμένου χώρου του λόφου οι κατασκευαστές του φρουρίου εφάρμοσαν στοιχειωδώς τις «αρχές του προμαχωνικού συστήματος» (fronte bastionato). Λόγω έλλειψης χώρου, οι προμαχώνες του φρουρίου ήταν ελλιπείς, όπως και τα «πλευρά» του. Το φρούριο δεν διέθετε κανονικές χαμηλές πλατείες και είχε μερικά μόνο ανοίγματα, που χρησίμευαν ως κανονιοθυρίδες.²⁹ Το 1580 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες του περιβόλου της οχυρής βάσης της Φορτέτζας.³⁰ Ο περιβόλος του φρουρίου αποτελούνταν από 4 κύριους ημιπρομαχώνες (San Salvatore ή Αγίου Νικολάου, Santa Maria ή Αγίου Παύλου, Αγίου Ηλία και Αγίου Λουκά στην νότια και ανατολική πλευρά. Στο τείχος μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Ηλία και του Αγίου Λουκά υπάρχει η ανάγλυφη πλάκα με το θυρεό της Γαληνότητας Δημοκρατίας, τον Λέοντα του Αγίου Μάρκου.³¹ Στην δυτική και βόρεια πλευρά έκλεινε τρεις κύριες προεξοχές (Αγίου Πνεύματος, Αγίας Ιουστίνης και Αγίου Σώζοντος) που ενώνονταν με απλά μεσοπύργια. Η κύρια πύλη του φρουρίου βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του. Στην δυτική και στην βόρεια πλευρά του φρουρίου βρισκόταν από μια βοηθητική πύλη. Στο φρούριο κατασκευάστηκαν και τα ακόλουθα πρόσθετα αμυντικά έργα: α) ο επιπρομαχώνας του Αγίου Λουκά, στον ομώνυμο προμαχώνα, β) ο cavaliere, πάνω από την κύρια ανατολική πύλη και γ) στο εσωτερικό του προμαχώνα του Αγίου Ηλία, ένα σύστημα αντιμετώπισης εχθρικών υπονομεύσεων.³² Η νότια και η ανατολική πλευρά ήταν ευάλωτες στις εχθρικές επιδρομές και γι αυτό τον λόγο, στο σημείο αυτό του περιβόλου δεν είχαν κατασκευαστεί δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια.³³ Στο κέντρο της Φορτέτζας, στην «πλατεία» υπήρχε η κατοικία του Ρέκτορα (Palazzo Pubblico)³⁴ και ο βενετικός καθηδρικός ναός, αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο (San Nicolò). Στην βόρεια πλευρά του κάστρου υπήρχαν οι πυριτιδαποθήκες, μακριά από τα κτίσματα και την «πρώτη γραμμή του πυρός» για λόγους ασφαλείας. Στο κάστρο υπήρχαν επίσης οι Δημόσιες υπηρεσίες, η κατοικία των Συμβούλων, αποθήκες τροφίμων και δεξαμενών νερού, τα καταλύματα των στρατιωτών,

²⁸ Ιωάννα Στεριώτου Θ., *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου. Η άμυνα της πόλης την εποχή της Βενετοκρατίας*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1989, σ.35.

²⁹ ο.π. Ιωάννα, Στεριώτου Θ., *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου. Η άμυνα της πόλης την εποχή της Βενετοκρατίας*, σ.35.

³⁰ ο.π. σ.17.

³¹ Ιωάννα Στεριώτου Θ., *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αι.*, Υπουργείο Πολιτισμού Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού δελτίου Αρ.49,τόμος Β', έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων Αθήνα 1992,τόμος Β', σ.151.

³² ο.π. σ.σ.18 - 19.

³³ ο.π. σ. 24.

³⁴ ο.π. σ.32.

χώροι φύλαξης των κανονιών και η κατοικία του στρατιωτικού διοικητή.³⁵ Το 1646 έγιναν επισκευές για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής και ενδεχόμενης πολιορκίας. Τότε κατασκευάστηκαν καταλύματα των *stradioti* στο εσωτερικό του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας.³⁶ Το 1646 η Φορτέτζα καταλήφθηκε τελικά από τους Τούρκους, οι οποίοι τροποποίησαν τον καθεδρικό καθολικό ναό σε τζαμί (Sultan Ibrahim) και επέφεραν αλλαγές, όπως επιχωματώσεις και προσθήκες για τις δικές τους ανάγκες. Σήμερα, από την περίοδο 1540-1646 σώζεται το χερσαίο τείχος, 3 από τα καταλύματα των *stradioti* του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας, τμήμα της εσωτερικής πλευράς της στοάς της επονομαζόμενης πύλης *Guoga*, της Μεγάλης Πόρτας.³⁷ Διατηρείται, επίσης, το υπόγειο πηγάδι που υπήρχε στο εσωτερικό του προμαχώνα του Αγίου Ηλία και χρησίμευε ως *contromina* για την αντιμετώπιση ενδεχόμενων εχθρικών υπονομεύσεων.³⁸ Στην βόρεια πλευρά σώζονται 2 πυριτιδαποθήκες. Μία προς την αιχμή του Αγίου Πνεύματος και μία προς την αιχμή του Αγίου Σώζοντος. Στον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου υπάρχει δίδυμο κτίριο με δύο ημικυλινδρικές καμάρες της Βενετοκρατίας του οποίου η χρήση παραμένει άγνωστη.³⁹

α) Απεικόνιση της πόλης και της Φορτέτζας του Ρεθύμνου, σχέδιο του Angelo Oddi, Βενετία 1584 (Udine, Biblioteca Arcivescovile, Ms 109,L58),(εικόνα 3).⁴⁰ Στην απεικόνιση αυτή διακρίνονται τα τείχη της πόλης, πολλές πολύωρες οικίες σε τρία διαφορετικά επίπεδα και τα καμπαναριά τριών εκκλησιών. Αναπαριστώνται επίσης τα κτίρια της Φορτέτζας και τα τείχη της, καθώς και το λιμάνι της και αναφέρονται στα ιταλικά οι λέξεις Porto (λιμάνι), Retimo και Fotrezza.

β) Απεικόνιση της Φορτέτζας του Ρεθύμνου σε σχέδιο του Ercole Nanni, 1613 (Venezia, Biblioteca Marciana, Mss IT.VII17(5064),f(18v-19r),(εικόνα 4).⁴¹ Στην απεικόνιση αυτή διακρίνεται η ρυμοτομία της πόλης και η οχύρωση της Φορτέτζας και ένα τμήμα των καλλιεργημένων περιοχών εκτός των τειχών. Στο κάτω κεντρικό τμήμα του σχεδίου υπάρχει η αναφορά “città de Rettimo”. Στην κάτω δεξιά γωνία υπάρχει αναπαράσταση ενός

³⁵ Ο.π. σ.24.

³⁶ Ιωάννα Στεριώτου Θ., *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αι.*, Υπουργείο Πολιτισμού Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού δελτίου Αρ.49,τόμος Β', έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων Αθήνα 1992,τόμος Β', σ.26.

³⁷ Ο.π.σ.27.

³⁸ Ο.π.σ.32.

³⁹ Ο.π.σ.34.

⁴⁰ Ο.π.σ.25.

⁴¹ Ιωάννα Στεριώτου, *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου, Η άμυνα της πόλης την εποχή της Βενετοκρατίας*, Υπουργείο πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1989,σ.σ.10-11.

ανεμολόγιου και στην αριστερή πλευρά της απεικόνισης στην θάλασσα διακρίνονται τέσσερα πλοία.

γ) Λεπτομέρεια από τον χάρτη της Κρήτης του Francesco Basilicata (Cretae Regnum, tav. IX, 1618, πόλη και κάστρο του Ρεθύμνου).⁴² Στον χάρτη διακρίνεται η ρυμοτομία της πόλης, η αμμώδης παραλία (Sabionara), το λιμάνι της και η κάτοψη της fortezza (εικόνα 5).

δ) Απεικόνιση της πόλης του Ρεθύμνου του Raffaello Monanni, 1631(Βενετία, Biblioteca Marciana, IT. VIII 889(7798),f 251, (εικόνα 6).⁴³

ε) Απεικόνιση της πολιορκίας της πόλης του Ρεθύμνου από τους Τούρκους, 1646 (Βενετία, Biblioteca Marciana, IT.VII 200(10050) No10), (εικόνα 7).⁴⁴

στ) Σχεδιάγραμμα της Φορτέτζας του Ρεθύμνου με τις θέσεις του τουρκικού στρατού κατά την πολιορκία του φρουρίου,1646, (Βενετία, Archivio di Stato, Rettori e Provveditori Straordinari, Candia 1646,F: 20), (εικόνα 8)⁴⁵.

ζ) Σχεδιάγραμμα της πόλης και της Φορτέτζας του Ρεθύμνου από τον Άτλαντα Mormori,16^{ος} -17^{ος} αι. (Βενετία, Archivio di Stato, Atlante Mormori, c78), (εικόνα 9).⁴⁶

η) Άποψη της πόλης του Ρεθύμνου το έτος 1699, σχεδιασμένος από τον Γάλλο Tournefort.⁴⁷ Στον πίνακα φαίνεται η παραλία της πόλης, η αμμουδιά της με τους φοίνικες καθώς και μια παρέα Τούρκων που καπνίζουν ναργιλέ. Στο βάθος του πίνακα διακρίνεται η πόλη με τους μιναρέδες των τζαμιών, με την ημισέληνο στην απόληξη τους, καθώς και η Fortezza, στην επάνω δεξιά πλευρά του πίνακα. Μέσα στην Fortezza διακρίνεται το τζαμί, ο μιναρές με την ημισέληνο και άλλα κτίσματα. Στην θάλασσα διακρίνεται το λιμάνι, ο μόλος και ένας προμαχώνας. Το όνομα της πόλης, Retimo, αναφέρεται στο επάνω κεντρικό τμήμα του πίνακα (εικόνα 10).

⁴² Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia veneziana, Itinerari nella memoria storica di Creta*, Testo e immagine s.r.l.,2004, σ.182 και Ιωάννα Στεριώτου Θ., *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου. Η άμυνα της πόλης την εποχή της Βενετοκρατίας*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1989, εικόνα, σ.13.

⁴³ ο.π. σ.55.

⁴⁴ Ιωάννα Στεριώτου Θ., *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου(1540-1646), Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16 ου και του 17ου αιώνα*, Υπουργείο Πολιτισμού Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ.49,τόμος Β΄, έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992,σ.26.

⁴⁵ ο.π. σ.62.

⁴⁶ ο.π. σ..26.

⁴⁷ Theocharis Detorakis E., *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997, σελ. 240, εικόνα 46.

1.3.3 Χώρα Σφακίων

Η περιοχή αυτή, η σημερινή Επαρχία Σφακίων ανήκε στην οικογένεια των Σκορδύλων, από τις οποίες κατάγονταν οι μεγάλες οικογένειες των Πατέρων και των Παπαδόπουλων, οι οποίοι ασκούσαν μεγάλη επιρροή στα ανατολικά Σφακιά. Η μεγάλη αυτή ιδιοκτησία συνόρευε με την ιδιοκτησία της οικογένειας των Καλλεργών προς την μεριά του Ρεθύμνου, δυτικά του Φραγκοκάστελλου, άρχιζαν από το μικρό λιμάνι Ρουσολιμενάρι και έφτανε μέχρι το ιερό του παλαιοχριστιανικού ναού της Παναγίας Ρουμέλης. Οι οικογένειες των Πατέρων και των Παπαδόπουλων είχαν μεταξύ τους πολλές διαμάχες και δημιουργούσαν επί Ενετοκρατίας πολλά προβλήματα στους υπόλοιπους φιλήσυχους Σφακιανούς και στις τοπικές αρχές. Οι σχέσεις των δυο αυτών οικογενειών αποκαθίστανται την 4η Ιουνίου 1593 και δηλώνουν επιτέλους υποταγή στις αρχές. Η περιοχή που μαστιζόταν από πειρατικές επιδρομές κατορθώνει να πάρει άδεια οικοδόμησης κάστρου το 1374. Η ανυποταξία των πολιτών της περιοχής εξακολούθησε να δημιουργεί προβλήματα ακόμα και στην περάτωση του έργου.⁴⁸

Απεικόνιση του Φραγκοκάστελλου των Σφακίων κατά το 1631, από τον μηχανικό στρατιωτικών – αμυντικών έργων της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, Raffaello Monanni. (Σχέδιο στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας), (εικόνα 11).⁴⁹ Η Γερουσία της Βενετίας αποφάσισε την 10η Φεβρουαρίου του 1371 να προβεί στην κατασκευή του φρουρίου των Σφακίων, μετά από πειστικά επιχειρήματα των τοπικών αρχών, σε εκείνη την «ευαίσθητη» περιοχή των ανυπότακτων οικογενειών των Παπαδόπουλων και των Πατεράδων.⁵⁰ Όπως αναφέρεται σε βενετικό έγγραφο, το κάστρο ολοκληρώθηκε με πολλές δυσκολίες το 1374 και έφερε την υποτιμητική για τους Βενετούς ονομασία «Φραγκοκάστελλο» (φρούριο των Φράγκων, δηλαδή των καθολικών). Η ονομασία αυτή αναφέρεται σε έγγραφα και χάρτες ως Castelfranco ή Franco Castello.⁵¹ Ο γενικός προβλεπτής Nicolò Dona (1593 – 1597) το βρήκε σχεδόν ερειπωμένο και εκτέλεσε αναστηλωτικές εργασίες. Λίγα χρόνια αργότερα το επισκεύασε και ο προβλεπτής των Σφακίων,⁵² ο οποίος είχε την έδρα του στο μικρό Καστέλλι της σημερινής Χώρας Σφακίων.⁵³

⁴⁸ Μιχάλης Ανδριανάκης Γ., *Το Φραγκοκάστελλο των Σφακίων*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998, σ.σ. 10- 13.

⁴⁹ ο.π. σελ.8.

⁵⁰ ο.π. σ.12.

⁵¹ ο.π. σ.13.

⁵² ο.π. σ. 3.

Το 1631 ο μηχανικός Rafaello Monanni, ο οποίος σχεδίασε το κάστρο με ακρίβεια, το περιέγραψε ως εξής: «είναι με ψηλούς τοίχους, με τέσσερεις πύργους, όχι πολύ παλιό, αλλά ακατοίκητο».⁵⁴ Ο προβλεπτής Lorenzo Contarini πρότεινε την αναστήλωση του. Η πρόταση του L.Contarini έγινε πράξη από τον προβλεπτή Andrea Corner, κατά την διάρκεια βενετοτουρκικών εχθροπραξιών, ο οποίος διέθεσε το ποσό των χιλίων λιρών για στερεωτικές επεμβάσεις.⁵⁵ Το κάστρο είναι όντως μια απλή κατασκευή. Τα τείχη του είναι ψηλά με επάλξεις στο επάνω τμήμα τους, διαθέτει 4 τετράγωνους πύργους, κανονιοθυρίδες και πύλες στην ανατολική και στην νότια πλευρά του. Το υπέρθυρο της νότιας πύλης φέρει μέσα σε γλυπτό πλαίσιο τον λέοντα του Αγίου Μάρκου και τα οικόσημα των Querini και των Dolfi.⁵⁶ Ο Ιταλός αρχαιολόγος Giuseppe Gerola στο βιβλίο του, *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, I, 1, Venezia 1905 παραθέτει σπουδαίο φωτογραφικό υλικό, όπως το εσωτερικό του φρουρίου και την νότια είσοδο του, το έτος 1903, (εικόνα 12).⁵⁷

1.3.4 Χάνδακας

Οι Βενετοί βρήκαν την πόλη του Χάνδακα οχυρωμένη με τα παλιά βυζαντινά τείχη, τα οποία είχαν εν μέρει επισκευαστεί από τους γενοβέζους και αργότερα επισκευάστηκαν και από τους Βενετούς, για να εξασφαλιστούν αρχικά, από τις εξεγέρσεις των Κρητικών και μετά την καταστολή της επανάστασης των αδελφών Καλέργη το 1367, από τις απειλές των Τούρκων. Ύστερα από έκκληση των φεουδαρχών και αρχόντων του Χάνδακα, η Βενετία προχώρησε στην οχύρωση της πόλης και των «βούργων» - προαστείων της. Τα τείχη του Χάνδακα, που περιλάμβαναν την παλιά πόλη και όλα τα προάστεια παλιά και νέα, τα επιμελήθηκε ο σημαντικότερος σχεδιαστής - στρατιωτικός μηχανικός της Βενετίας, ο Michele Sammicheli. Η ανοικοδόμηση τους άρχισε το 1462 και διήρκεσε περισσότερο από έναν αιώνα. Για την ανοικοδόμηση των τειχών χρησιμοποιήθηκαν πέτρες από τα αρχαιολογικά ερείπια της Κνωσού. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το κεντρικό ταμείο της Βενετίας, το ταμείο του

⁵³ ο.π. σ 12.

⁵⁴ Μιχάλης Ανδριανάκης Γ., *Το Φραγκοκάστελλο των Σφακίων*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998, σ.13.

⁵⁵ ο.π. σ 13.

⁵⁶ ο.π. σ. 24.

⁵⁷ ο.π. σ. 9.

Βασιλείου του Χάνδακα και από την φορολογία του κλήρου και του πληθυσμού της Κρήτης.⁵⁸

α) Χάρτης της Κρήτης. Ξυλογραφία από το Isolario του Benedetto Bordone, II, Li, Βενετία, 1528. Στον χάρτη αναφέρονται τοπωνύμια και το κάστρο του Χάνδακα (εικόνα 13)

β) Στο Μουσείο Correr της Βενετίας εκτίθεται χειρόγραφος χάρτης της Κρήτης, σε περγαμηνή. Ο χάρτης είναι έργο του Έλληνα Γ. Σιδέρη – Καλαπόδα. «Ο Δρ. Antonio Ratti, συλλέκτης και ερευνητής των χαρτών της Κρήτης είχε επισημάνει την σπουδαιότητα και την ποιότητα των χαρτών του Κρητός χαρτογράφου Giorgio Sideri Calapoda». ⁵⁹ Το έργο ανέρχεται στο έτος 1562. Στον χάρτη διακρίνεται το γεωγραφικό ανάγλυφο και η φύση της νήσου, αναφέρονται τα ονόματα των θαλασσών που την περιβάλλουν και τοπωνύμια και φαίνονται παραστατικά οι οχυρές πόλεις του Χάνδακα και των Χανίων. Στο επάνω κεντρικό σημείο του χάρτη αναφέρεται στα ιταλικά, μέσα σε περίτεχνη ταινία, η επιγραφή “La isola di Candia” - «Το νησί του Χάνδακα». ⁶⁰(εικόνα 14)

γ) Χάρτης της παραλίας της πόλης του Χάνδακα, έργο του Francesco Basilicata, (Cretae regnum, tav. III, 1618: spiaggia di Candia, Venezia, Museo Correr) (εικόνα 15). Ο χάρτης είναι έγχρωμος. Σε πρώτο επίπεδο φαίνεται η θάλασσα και ιστιοφόρα πλοία. Στην δεξιά κάτω πλευρά του χάρτη ανάμεσα σε δυο ιστιοφόρα πλοία διακρίνεται ανεμολόγιο, ενώ στο κάτω κεντρικό τμήμα διακρίνεται ο τίτλος στα ιταλικά: “Spiaggia della città di Candia”. Στην αριστερή κάτω πλευρά αναγράφεται στα ιταλικά η κλίμακα (scala) του χάρτη μέσα σε περίτεχνο πλαίσιο. Στο κεντρικό επίπεδο του χάρτη διακρίνεται στην αριστερή πλευρά το κάστρο και αναγράφεται η αναφορά Candia, ενώ στα δεξιά της οχυρωμένης πόλης φαίνονται και αναφέρονται οι εκβολές των τεσσάρων ποταμών - χειμάρρων της πόλης (Geoffiro, Xeropotamo, Gazi, Armiro) και η παραλία (Spiaggia). Διακρίνονται επίσης οι λόφοι της περιοχής και το βουνό Γιούχτας με την επιγραφή (Monte di Iuve). Στο πάνω τμήμα του πίνακα διακρίνεται ο ουρανός με σύννεφα και στην επάνω αριστερή πλευρά περίτεχνα ζωγραφισμένα τα εργαλεία του ζωγράφου – χαρτογράφου: η πυξίδα, διαβήτες και χάρακες.

⁵⁸ Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη Α΄ Τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 19[...], σσ.213-215 και Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia Veneziana, Itinerari di viaggio nella memoria storica di Creta*, εκδόσεις Testo e immagini s.r.l., σ.σ.41-63.

⁵⁹ Στέλλα Χρυσοχόου Α., *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, χαρτογραφική και τυπογραφική ανάλυση του τόμου GT229q*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2001, σ.σ.23 και 131.

⁶⁰ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669) Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, τόμος Ι΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1974, σ.σ..202-203.

Ο χάρτης έχει πλαίσιο με φυτικό διάκοσμο.⁶¹ Τα σχέδια του Francesco Basilicata είναι πολύ ποιοτικά. «Το ταλέντο του ήταν φανερό καθώς και η ικανότητα και σταθερότητα του χεριού του. Η εξαιρετική σχεδιαστική του ικανότητα, οι γνώσεις του για την κρητική τοπογραφία, η χρωματική ευαισθησία, η λατρεία της λεπτομέρειας και ο απέραντος έρωτας του για αυτό το νησί»⁶² είναι τα στοιχεία που καθιστούν τόσο σημαντική την συμβολή του συγκεκριμένου καλλιτέχνη στην ιστορία της χαρτογραφίας και της τοπογραφίας της Κρήτης. «Αποτύπωσε κυρίως το περίγραμμα της Κρήτης, τα κάστρα και τα καστέλλια του, τις νησίδες και τις ακτές του και δικαιωματικά καταξιώθηκε ως ο κορυφαίος χαρτογράφος του».⁶³

δ) Χάρτης της πόλης του Χάνδακα (Candia) του έτους 1651. Σκίτσο του M. Boschini, (Il regno di Candia, Βενετία 1651). Στον χάρτη απεικονίζεται το φρούριο του Χάνδακα, με τα «κολοσσιαία» του τείχη και τις πύλες του Παντοκράτορα (Panigra), της Βηθλεέμ, την πύλη Martinego, του Ιησού, του Víturi, και την πύλη Sabionara. Στον χάρτη διακρίνεται ο μόλος του λιμανιού, οι οικισμοί που περιβάλλουν τα τείχη, ο προμαχώνας του Αγίου Δημητρίου και ο περίδρομος των τειχών (εικόνα 16).⁶⁴ Το μήκος του περιβόλου των τειχών είναι 3 χιλιόμετρα και το σχήμα τους τριγωνικό με βάση την θάλασσα. Τα τείχη του Χάνδακα είχαν τους ακόλουθους 7 προμαχώνες : Sabionara, Víturi, Ιησού, Martinego, Βηθλεέμ, Παντοκράτορα και Αγίου Ανδρέα και τις εξής 4 πύλες : την παλιά πύλη του Μόλου που την γκρέμισαν οι Άγγλοι το 1898, την πύλη του Αγίου Γεωργίου ή Λαζαρέτο, την πύλη του Παντοκράτορα (η σημερινή Πόρτα Χανίων) και η πύλη του Ιησού ή Καινούργια Πόρτα.⁶⁵

1.3.5 Καστέλλι Πεδιάδας

Το κάστρο στο Καστέλι Πεδιάδος είναι κτισμένο πάνω σε λοφίσκο στο ανατολικό άκρο της μικρής πεδιάδας από την οποία πήρε και το όνομα του. Δεν είναι γνωστό ούτε ποιος είναι ο ιδρυτής του κάστρου, ούτε πότε κατασκευάστηκε. Είναι πολύ πιθανόν, να ιδρύθηκε από τον γενουάτη Enrico Pescatore, που ίδρυσε και τα περισσότερα κάστρα της Κρήτης, χρησιμοποιώντας τις θέσεις άλλων παλαιότερων βυζαντινών φρουρίων. Το όνομα Πεδιάδα αναφέρεται σε έγγραφο του 1212 και πιθανότατα να υπήρχε από τότε το φρούριο. Το 1271

⁶¹ Theocharis Detorakis E., *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997, σελ.209.

⁶² ο.π. Στέλλα Χρυσοχόου Α., σ.23.

⁶³ ο.π. σ. 23.

⁶⁴ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ. 240, εικόνα 13.

⁶⁵ Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη Α' Τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 19[...], σ.215.

υπήρχε το Κάστρο της Πεδιάδος, όπως αναφέρεται σε συμβόλαιο της εποχής. Το φρούριο χρησιμοποιήθηκε ως έδρα του καστελάνου της ομώνυμης καστελανίας και για την αποθήκευση των σιτηρών του βενετικού κράτους.⁶⁶

α) Σχέδιο του Raffaello Monanni του βενετικού κάστρου στο Καστέλι Πεδιάδος (G. Gerola. *Monumenti Veneti ecc. I, fig. 121*), (εικόνα 17).⁶⁷ Ο Monanni περιγράφει το φρούριο σε μια έκθεση του το 1631 ως εξής: «το Καστέλι έχει σχήμα σχεδόν τετράγωνο, με τέσσερις πύργους, αλλά είναι γκρεμισμένο σε πολλά σημεία, κενό και ακατοίκητο. Σε αυτό υπάρχει μόνο μια αποθήκη με θόλο, για τα στάρια του Λασιθιού, μα και αυτή έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί. Είναι μακριά και από τις δύο θάλασσες και δεν προσφέρει καμιά εξυπηρέτηση εναντίον των εχθρών εισβολέων στο Βασίλειο».⁶⁸ Σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα του Raffaello Monanni, το κάστρο, όπως και τα περισσότερα κάστρα της Κρήτης, έχει τετράγωνο σχήμα με τέσσερις πύργους στις γωνίες του. Το ανώτερο του τμήμα, περιμετρικά, καταλήγει σε επάλξεις και διαθέτει επίσης ανοίγματα – κανονιοθυρίδες. Το κάστρο δεν έχει τάφο.

1.3.6 Σητεία

Η πόλη της Σητείας με το κάστρο της ήταν η πρωτεύουσα του φέουδου στην εποχή της Βενετοκρατίας. Το κάστρο είχε κτιστεί κατά μήκος του λόφου και κατέληγε απότομα πάνω από την θάλασσα. Σήμερα στην θέση Καζάρμα υπάρχουν κατάλοιπα τουρκικού οχυρού, χτισμένου πάνω στο παλαιότερο ενετικό κάστρο της Σητείας. Το ενετικό κάστρο, γνωστό από το 1211, χτίστηκε πιθανότατα από τον Enrico Pescatore, ο οποίος είχε οχυρώσει το νησί με 13 ακόμα κάστρα. Το 1303 ένα ισχυρός σεισμός προκάλεσε σοβαρές ζημιές στα Ανατολικά της Κρήτης και στο κάστρο της Σητείας. Η Βενετία έστειλε βοήθεια για την αναστήλωση του κάστρου, αλλά για περισσότερο από ένα αιώνα το κάστρο ήταν σε κακή κατάσταση. Το 1442 μια επιστολή του Pietro Boldù αναφέρει την κακή κατάσταση του κάστρου και την ανάγκη της αναστήλωσης του. Το 1501 έφτασε στην Κρήτη ο «γενικός καπετάνιος της θάλασσας», η μεγαλύτερη δηλαδή εξουσία της Βενετίας στον πολεμικό τομέα, Benetto Pesaro, με εντολή να επισκευαστεί το κάστρο της Σητείας. Στις 29 Μαΐου 1508 ένας πανίσχυρος σεισμός προκάλεσε ανεπανόρθωτες ζημιές στο κάστρο και στην πόλη

⁶⁶ ο.π. σ.303.

⁶⁷ Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη, Α' τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 19[..], σ.σ.303-304.

⁶⁸ ο.π. σ.σ.303-304.

της Σητείας. Οι ζημιές επιδιορθώθηκαν, αλλά το 1538 οι Τούρκοι πειρατές του Μπαρμπάροσα καταστρέφουν σχεδόν ολοσχερώς την πόλη. Από τα 400 σπίτια σώθηκαν μόνο 13. Το κάστρο αναστηλώθηκε πολλάκις, αλλά με το πέρασμα του χρόνου και την εξέλιξη των όπλων, το κάστρο ήταν ανεπαρκές. Γι' αυτό τον λόγο, οι μηχανικοί της Βενετικής Δημοκρατίας, Sforza Pallavicini και Giulio Savorgnan, την 25η Οκτωβρίου 1571 πρότειναν στις βενετικές αρχές να ισοπεδώσουν το κάστρο και να μεταφέρουν τον πληθυσμό στο οχυρό του όρους Λιόπετρο, σε ένα αρχαίο – βυζαντινό οχυρό σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων δυτικά της Σητείας. Η πρόταση τους όμως, δεν εισακούστηκε. Το 1651 ο στρατηγός Mocenigo μπροστά στην τουρκική απειλή «εφάρμοσε» την πρόταση των Pallavicini – Savorgnan και μετέφερε τα κανόνια και τα πυρομαχικά στον Χάνδακα. Σήμερα, πέρα από το ενετικό κάστρο στην Σητεία, δεν υπάρχει κανένα άλλο κατάλοιπο από την Βενετοκρατία.⁶⁹

Απεικόνιση του κάστρου της Σητείας σε σχέδιο του Francesco Basilicata, (Cretae Regnum, tav. XXXII, 1618 : città di Sitia) (εικόνα 18).⁷⁰

1.3.7 Σπιναλόγκα

Η Σπιναλόγκα, μια οχυρωμένη από την αρχαιότητα βραχονησίδα βρίσκεται στην ΒΔ είσοδο του κόλπου της Ελούντας. Ανέκαθεν ήλεγχε την είσοδο ενός φυσικού λιμένα και είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές από τους Σαρακηνούς. Οι Βενετοί επισκέφθηκαν το νησί το 1574 και αποφάσισαν να το οχυρώσουν το 1576. Ο γενικός προβλεπτής Jacopo Foscarini διέταξε το 1579 την ανέγερση ισχυρότατου φρουρίου για την ασφάλεια του λιμανιού της Ελούντας. Το όνομα συναντάται σε βενετικά έγγραφα ως Stinelonda, που προέρχεται από την ελληνική φράση, στην Ελούντα. Αργότερα χρησιμοποιείται η λέξη Σπιναλόγκα δηλαδή Spina (άκανθα) lunga (μακρυά). Η ονομασία Spinalonga ήταν γνωστή και ευκολότερη για τους Βενετούς, από ένα ομώνυμο νησί της πόλης της Βενετίας, την σημερινή Giudecca. Οι στρατιωτικοί της εποχής της Βενετοκρατίας θεωρούσαν το φρούριο της Σπιναλόγκας ένα

⁶⁹ Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia veneziana, Itinerari nella memoria storica di Creta*, Testo e immagine s.r.l., 2004, σ.σ.221-223.

⁷⁰ ο.π. σ..220.

από του σπουδαιότερα της Κρήτης και απόρθητο.⁷¹ Το οχυρό της Σπιναλόγκας παρέμεινε στην Βενετία μετά την Συνθήκη του 1669.⁷²

α) Σχεδιάγραμμα του φρουρίου της Σπιναλόγκα του A. Oddi του 1601. (G. Gerola, Monumenti veneti ecc., I. fig.339). Στο σχεδιάγραμμα είναι λεπτομερές όπως ακολούθως: 1. Προμαχώνας Tiepolo ή Riva, 2. Γέφυρα (pontone) Bembo, 3. Κύρια είσοδος του φρουρίου, 4. Προμαχώνας Genese, 5. Πλευρά Perino ή έργο Bona, 6. Mezzaluna Michiel, 7. Ξύλινη γέφυρα, 8. Προμαχώνας Rangone ή έργο Pasqualigo ή Molin, 9. Προμαχώνας Bondumier ή Orecchione Scaramella, 10. Προμαχώνας Donà, 11. Mezzaluna Barbariga, Veniera ή Moceniga, 12. Πλατεία Moreta ή Castello degli Spiriti, 13. Πλατεία Mosta, 14. Γωνία Carbonaro, 15. Πόρτα Ισιώματος ή Carbonaro, 16. Μεσοπύργιο Mema, 17. Fianco Molin, 18. Μεσοπύργιο Faliero, 19. Traversa Mora, 20. Πόρτα του βουνού, 21. Πλατεία Moceniga, 22. Επιπρομαχώνας (Cavalliere) Miani ή Belvedere, 23. Punta Veniera, 24. Μεσοπύργιο Venier, 25. Επιπρομαχώνας Orsini, 26. Μεσοπύργιο Grimani, 27. Γωνία Contarini, 28. Μικρή πόρτα προς τα έξω, 29. Σημερινή είσοδος στην νησίδα (εικόνα 19).⁷³

β) Χάρτης του λιμένα της Σπιναλόγκα (εικόνα 20)⁷⁴ και του βράχου - σκοπέλου και του φρουρίου της Σπιναλόγκα (Spinalonga) του Francesco Basilicata, του έτους 1638 (εικόνα 21).⁷⁵ Στον πρώτο χάρτη απεικονίζεται το γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής και αναφέρονται και τα τοπωνύμια στα ιταλικά. Στην είσοδο του λιμανιού διακρίνεται ο σκόπελος με το οχυρό – Fortezza. Η βενετική Γερουσία αποφάσισε να προβεί στην οχύρωση της Σπιναλόγκα το 1571, για να προστατεύσει το νησί από την λεηλασία των πειρατών του Χαιρεντίν Μπαρμπαρόσα, που μάστιζαν την ανατολική Κρήτη ήδη από το 1537-1538. Από τα τέλη του 16ου αιώνα, η Σπιναλόγκα απέκτησε μεγάλη στρατιωτική σημασία και έγινε μετά την Σούδα, το δεύτερο σημαντικότερο φυσικό λιμάνι του νησιού. Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους το 1669, οι Βενετοί, παρόλη την ήττα τους, κατάφεραν μετά από συμφωνία να κρατήσουν τα τρία βασικά οχυρά – ναυστάθμους Γραμβούσα, Σούδα και Σπιναλόγκα. Το 1691 οι Τούρκοι κατέλαβαν την Γραμβούσα. Το 1715 έπεσαν και τα άλλα

⁷¹ Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη Α΄. Τόμος Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 19[.], σ.483.

⁷² Guido Amoretti, *La Serenissima Repubblica in Grecia XVII – XVIII sec. Dalle tavole del capitano Antonio Paravia e dagli archivi di Venezia*, Regione Piemonte, omega edizioni, Torino 2006, σ.210.

⁷³ ο.π. Στέργιος Σπανάκης, σ.485.

⁷⁴ Georgia Moschovi, *Spinalonga, Ostkreta*, Kulturministerium, Kasse fuer Archaeologische Mittel und Enteignungen, Athen 2005, σ.16.

⁷⁵ ο.π. Georgia Moschovi, σ.21 και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, τόμος Ι΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1974, σ.349.

δυο οχυρά.⁷⁶ Τα σχέδια του φρουρίου της Σπιναλόγκας εκπονήθηκαν το 1578 από τον μηχανικό Genese Bressani. Το 1579 άρχισαν οι εργασίες. Το 1584 ήταν σχεδόν έτοιμα τα πιο σημαντικά τμήματα του σχεδίου του G. Bressani, δηλαδή ο περίβολος με τις βασικές οχυρώσεις του: οι προμαχώνες Tierpolo και Donà, ο ημιπρομαχώνας Scaramella και οι προμαχώνες σε σχήμα μηνίσκου (mezzaluna) Michiel και Mocenigo. Το 1584 ο στρατιωτικός διοικητής της Κρήτης Latino Orsini επισκέφτηκε την Σπιναλόγκα και παρατήρησε ότι τα τείχη στην χαμηλή πλευρά του βράχου ήταν ευάλωτα και πρότεινε την ενίσχυση των τειχών. Μετά το 1586 λόγω οικονομικών δυσχερειών σταμάτησαν οι εργασίες.⁷⁷ Ο περίβολος των τειχών έχει μήκος 1200 μέτρα. Στην νότια πλευρά υπάρχουν οι δύο προμαχώνες Tierpolo και Donà οι οποίοι ενώνονται με ένα κάθετο τείχος του 17ου αιώνα.⁷⁸ Ο προμαχώνας Tierpolo λέγεται επίσης Riva. Στο εσωτερικό του κάστρου υπάρχει ο προμαχώνας mezzaluna Mocenigo ή αλλιώς Barbarigo.⁷⁹

1.4 Κύπρος

Η βενετική κυριαρχία στην Κύπρο άρχισε το 1489 μετά την αναχώρηση και την επίσημη παραίτηση της Αικατερίνης Κορνάρου από τον θρόνο και διήρκεσε μέχρι το 1570. Η βενετική κυριαρχία δεν επέφερε ριζικές αλλαγές στην κοινωνικοοικονομική ζωή. Η αλλαγή που σημειώθηκε ήταν βασικά πολιτική και προσαρμόστηκε στους πολιτικούς θεσμούς της βενετικής εξουσίας, την εξουσία δηλαδή της Συγκλήτου και του Μεγάλου Συμβουλίου της. Η εξάσκηση της εξουσίας έγινε πιο γραφειοκρατική και πιο πιεστική για τον εντόπιο πληθυσμό. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Κύπρου ανατέθηκε σε έναν ευγενή Βενετό τοποτηρητή (locotenente), το έργο του οποίου υποστηριζόταν από δύο συμβούλους (consiglieri). Η τριανδρία αυτή αποτελούσε το Συμβούλιο (Regimento ή Rettori), έδρευε στην Λευκωσία και εκλεγόταν κάθε 2 χρόνια με μυστική ψηφοφορία και δικαίωμα επανεκλογής. Παράλληλα με αυτή την ανώτατη αρχή, υπήρχε το αξίωμα του καπιτάνου της Κύπρου ή Αμμοχώστου, (capitano di Famagosta), που εκλεγόταν κάθε δύο χρόνια και έδρευε στην Αμμόχωστο.⁸⁰

⁷⁶ ο.π. Georgia Moschovi, σ.σ. 16-17.

⁷⁷ ο.π. Georgia Moschovi, σ.17.

⁷⁸ ο.π. σ.19.

⁷⁹ ο.π. σ.40.

⁸⁰ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, τόμος Ι', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974, σ.σ.188-189.

α) Χάρτης του κάστρου της Λευκωσίας, του χαράκτη-χαλκογράφου και εκδότη βιβλίων Giacomo Franco, στα τέλη της δεκαετίας του ογδόντα του 16ου αιώνα (εικόνα 22).⁸¹ Ο χάρτης είναι έγχρωμος. Τα χρώματα που επικρατούν είναι τα γήινα, το κόκκινο και το μπλε. Στο κέντρο του απεικονίζεται το κάστρο της Λευκωσίας, το οποίο αποτελείται από 11 λογχοειδείς - τριγωνικούς προμαχώνες και 11 διαδρόμους που οδηγούν σε αυτούς. Η πόλη αποτελείται από πολλούς οικισμούς, που διαθέτουν τις εκκλησίες τους. Στο κέντρο της πόλης δεσπόζει η «μητρόπολη». Η πόλη περιβάλλεται από τα τείχη, που έχουν σχήμα «αστεριού». Στο επάνω μέρος του έργου, στο κέντρο του χάρτη αναφέρεται μέσα σε ταινία, το όνομα της πόλης στα ιταλικά (Nicosia).

β) Απεικόνιση του φρουρίου της Αμμοχώστου (Famagosta), πολιορκημένο από τους Τούρκους το 1570 (εικόνα 23).⁸² Το έργο βρίσκεται στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας. Η πλευρά του φρουρίου που είναι στραμμένη προς την στεριά απεικονίζεται πιο υψηλή. Το φρούριο διαθέτει 14 προμαχώνες. Στην εικόνα φαίνεται η παράταξη των εχθρικών στρατευμάτων στην στεριά. Η Αμμόχωστος ήταν το κυριότερο λιμάνι της Κύπρου και φημιζόταν για τα τείχη της, που εντυπωσίαζαν τους περιηγητές, όπως τον Άγγλο Ιωάννη Locke, και τους επισκέπτες. Η πόλη ήταν μικρότερη από την Λευκωσία, αλλά τα τείχη της ήταν πιο ισχυρά. Η περίμετρος των τειχών έφτανε περίπου τα τρία χιλιόμετρα, αλλά ήταν ανεπαρκή, όπως προκύπτει από αναφορά του βενετού Ασκάνιου Savorgnan. Ωστόσο, αποδείχτηκαν κατά την διάρκεια της πολιορκίας, οχυρωματικά έργα μεγάλης αντοχής.⁸³ Με την άλωση της Αμμοχώστου από τα στρατεύματα του Λαλά Μουσταφά οι Τούρκοι επικράτησαν σε όλη την Κύπρο. Οι κάτοικοι της μεγαλονήσου υπέστησαν τότε τρομερές δηλώσεις, εξανδραποδισμούς και σφαγές.⁸⁴

⁸¹ Niccolò Capponi, *Lepanto 1571, La lega Santa contro l'impero ottomano*, Il saggiatore s.p.a., Milano 2008, παράρτημα εικόνων.

⁸² Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, tav.15, La piazzaforte di Famagosta assediata dal turco. Dal: *“Viaggio da Venezia a Costantinopoli”* cit., σ.311.

⁸³ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669)*, Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία, τόμος Ι', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974, σ.σ.200 -201.

⁸⁴ ο.π.σ.309 και Νίκος Σκουτέλης, *Ο πόλεμος χωροτάκτης, Το δίκτυο των πόλεων οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας, 16^{ος} - 17^{ος} αιώνες*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2013, σ.96.

1.5 Κυκλάδες

Το 1207 ο Ενετός Μάρκος Σανούδος κατέκτησε τις Κυκλάδες και με έδρα την Νάξο ίδρυσε το Δουκάτο του Αιγαίου. Η ενετική κυριαρχία στην Νάξο συνεχίστηκε από τους διαδόχους του Μάρκου Σανούδου και μετά πέρασε στα χέρια της οικογενείας των Crispi μέχρι το 1566, όταν το νησί πέρασε στην κυριαρχία των Τούρκων.⁸⁵ Το 1260 οι Ενετοί κατασκεύασαν τρία κάστρα σε παράλιες θέσεις στην Πάρο: α) στην Παροικιά, στο λόφο της αρχαίας ακρόπολης με τον ερειπωμένο ναό της Αθηνάς, ο οποίος ακόμα και σήμερα ονομάζεται Κάστρο, β) στην Νάουσα, στα βορειοανατολικά του νησιού και γ) στον Κέφαλο, στην ανατολική ακτή, στα νότια του κόλπου των Μαρμάρων, κοντά στην σημερινή Μάρπησσα. Από το 1389 η Πάρος πέρασε στην δικαιοδοσία της γνωστής ηγεμονικής οικογενείας των Σουμμαρίπα. Το 1521 περνάει στα χέρια της οικογενείας Βενιέρη, Το 1536 πέρασε στα χέρια του Βερνάρδου Σαγρέδου που αντιμετώπισε τον Χαϊρεντίν Βαρβαρόσσα το 1537 στο κάστρο του Κεφάλου. Ο Σαγρέδος ηττήθηκε και η Πάρος παρά το γεγονός ότι το Αιγαίο τον 18ο αι. ήταν υπό την επιρροή των Ενετών, παρέμειναν υπό την τουρκική κυριαρχία έως την απελευθέρωση της Ελλάδας από τον τουρκικό ζυγό.⁸⁶

Αναπαράσταση μιας σφοδρής σύγκρουσης Βενετών και Τούρκων μεταξύ της Πάρου, της Φολεγάνδρου και της Νάξου. Το έργο βρίσκεται στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας. Στην κάτω αριστερή πλευρά του έργου αναφέρεται το θέμα “*Rotta et fuga della armata turchesca*”. Στην κάτω δεξιά πλευρά με αραβικούς αριθμούς τα ονόματα των τούρκικων πλοίων και με λατινικά γράμματα εκείνα των βενετών. Στην Πάρο (Paris) στα αριστερά του έργου και στην Νάξο (Nixia) στα δεξιά αναπαριστάνεται το γεωγραφικό ανάγλυφο και τα βενετικά κάστρα των νησιών (εικόνα 24).⁸⁷

1.6 Πελοπόννησος - Μορέας

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, η Πελοπόννησος πέρασε στα χέρια των Φράγκων Γουλιέλμου Σαμπλίτη και Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, μετά από μια συμφωνία, η οποία επικυρώθηκε από τους προαναφερθέντες Φράγκους και από

⁸⁵ Photini Zaphiropoulou, *Naxos, I monumenti e il museo*, edizioni Krini, Αθήνα 1988, σ. 10.

⁸⁶ Φωτεινή Ζαφειροπούλου, *Πάρος*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998, σ. 26.

⁸⁷ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669) Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, τόμος Ι', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1974, σ.343.

τον Βονιφάτιο, ο οποίος ήταν τότε βασιλέας της Θεσσαλονίκης.⁸⁸ Το 1205 οι Φράγκοι έφτασαν με τον στόλο τους στην δυτική ακτή της Πελοποννήσου, στην Κυλλήνη και από εκεί κατέλαβαν την ενδοχώρα της.⁸⁹ Μέχρι το 1212 όλη η χερσόνησος του Μορέα, όπως αποκαλούσαν την Πελοπόννησο οι Λατίνοι, ήταν στα χέρια των Φράγκων, εκτός από την Μεθώνη, και την Κορώνη που κατείχαν οι Βενετοί και αποκαλούσαν τα «Μοθωκόρωνα» τα μάτια της Γαληνοτάτης. Η απόρθητη Μονεμβασιά ήταν το μοναδικό έδαφος του Μοριά που είχε παραμείνει στα χέρια των βυζαντινών. Στο πριγκιπάτο της Αχαΐας, όπως ονομάστηκε επίσης η φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος, αναγνωρίστηκε από τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ η κυριαρχία του Σαμπλίτη, και μετά τον θάνατο του, το 1209, εκείνη του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου. Το πριγκιπάτο ήταν διηρημένο σε 12 βαρονίες, που τις διοικούσαν οι βαρώνοι της Γαλλίας, της Φλάνδρας και της Βουργουνδίας και σε 7 εκκλησιαστικά φέουδα. Το Άργος και το Ναύπλιο ήταν υπό την κυριαρχία των Otto de la Roche, που ήταν και οι κύριοι των Αθηνών. Το πριγκιπάτο γνώρισε μεγάλη ακμή από το 1218 έως το 1246 επί κυριαρχίας του Γοδεφρείδου Β΄ Βιλλεαρδουίνου και από το 1246 έως το 1278 επί Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου. Μετά την νίκη του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στην μάχη της Πελαγονίας, το 1262, τα σημαντικότερα οχυρά του Μοριά, Μυστράς, Μάνη και Μονεμβασιά πέρασαν στα χέρια των βυζαντινών.⁹⁰

α) ΠΑΤΡΑ: Η Πάτρα καταλήφθηκε το 1204 από τον Φράγκο Γουλιέλμο Σαμπλίτη και αποτέλεσε ιδιαίτερη βαρονία μέχρι το 1430, οπότε καταλήφθηκε από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.⁹¹ Λίγο μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους του Μωάμεθ Β΄, οι Τούρκοι υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης με την Γαληνοτάτη. Μια συνθήκη που προκάλεσε πολλές αντιθέσεις και αντιρρήσεις ακόμα και στην Γερουσία της Βενετίας μέχρι την επικύρωση της. Η συνθήκη διήρκησε λίγο διάστημα. Το 1460 οι Τούρκοι κατέλαβαν την Πάτρα και ξέσπασε νέος πόλεμος μεταξύ της Βενετίας και της «Υψηλής Πύλης», που εκδηλώθηκε με πολλές συγκρούσεις, κυρίως στην θάλασσα του Αιγαίου και στον Μοριά.⁹² Το 1461 περιήλθε στους Τούρκους ενώ από το 1687 μέχρι το 1715 περιήλθε στον έλεγχο της

⁸⁸ Efrosiny Karpodini – Dimitriadi, *Il Peloponneso, Guida attraverso la storia, le località i monumenti*, Ekdotike Athenon S.A., Atene 1998, σ.15.

⁸⁹ Lambert Schneider, *Peloponnes, Mykenische Palaeste, antike Heilgtuemer und venezianische Kastele in Griechenlands Sueden*, Dumont Kunstreisefuehrer, Koeln 2001, σ.43.

⁹⁰ Efrosiny Karpodini - Dimitriadi, *Il Peloponneso, Guida attraverso la storia, le località, i monumenti*, Ekdotike Athenon S.A., Atene 1998, σ.σ.15-16.

⁹¹ Λήμμα *Πάτρα*, Εικονογραφημένο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό και πλήρες Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας, Πάπυρος Larousse, το παπυράκι, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 2003, σ.1372.

⁹² Guido Amoretti, *La Serenissima Repubblica in Grecia XVII – XVIII sec. Dalle tavole del capitano Antonio Paravia e dagli archivi di Venezia*, Regione Piemonte, omega edizioni, Torino 2006, σ.123.

βενετικής εξουσίας.⁹³ Το 1466 ο γενικός καπετάνιος της θάλασσας Vittore Cappello οδήγησε τον στόλο του μπροστά στην Πάτρα και προσπάθησε να ανακαταλάβει την πόλη. Μετά από δύο αποτυχημένες προσπάθειες και με πολλές απώλειες, η Βενετία αντικατέστησε τον Cappello στις αρχές του 1470, με τον νέο ναύαρχο Niccolò da Canal. Η Πάτρα ήταν στενά συνδεδεμένη με την ναυμαχία της Ναυπάκτου. Το απόγευμα της Κυριακής 7 Οκτωβρίου 1571, οι γαλέρες της αριστερής πτέρυγας του τουρκικού στόλου, που είχε αρχηγό τον πειρατή Occhiali, εγκαταλείφθηκαν εν μέρει στις ακτές της Πάτρας και άλλες ενεπλάκησαν στην γενική ήττα του μουσουλμανικού στόλου του Αλή. Πολλοί Τούρκοι καπετάνιοι που δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν, προτίμησαν να βυθίσουν τις γαλέρες και να καταφύγουν στις ακτές της Πάτρας, καθώς και στα περίχωρα της πόλης. «Η Πάτρα έμεινε γνωστή στην Βενετία ως το μοναδικό κέντρο της Πελοποννήσου που υπήρξε θεατής της πιο μεγάλης και διάσημης ναυμαχίας στην ιστορία».⁹⁴

Χάρτης με άποψη της Πάτρας από την πλευρά του ομώνυμου κόλπου. Ο χάρτης εκτίθεται στην Βενετία, στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Σε ύψωμα της περιοχής αναπαριστάνεται το φρούριο της πόλης με τους 5 πύργους του. Στο εσωτερικό του φαίνεται ένα κάστρο με έναν ψηλότερο πύργο και το καμπαναριό της εκκλησίας. Σε πρώτο επίπεδο φαίνονται κατοικίες εκτός των τειχών του οχυρού. Στο δεξί τμήμα του χάρτη αναγράφεται στα ιταλικά και διακρίνεται το στρατόπεδο των Τούρκων. Οι Βενετοί με την βοήθεια των Ελλήνων *stradioti* κυρίευσαν εύκολα την Πάτρα. Η απόφαση τους όμως να καταδιώξουν τους Τούρκους μακριά από τον στόλο και την πόλη μετέτρεψε την νίκη σε ήττα (εικόνα 25).⁹⁵

β) ΚΟΡΩΝΗ : Μετά το 1209, ο στρατηγός της Βενετίας Marco Sanudo, αφού κατέλαβε την Μεθώνη και την Κορώνη, προχώρησε άμεσα στην οχύρωσή τους.⁹⁶ Η στρατηγική τους θέση στην χερσόνησο της Μεσσηνίας συνέδεε το λιμάνι της Μεθώνης στο Ιόνιο πέλαγος με τον μεσσηνιακό κόλπο και με το γειτονικό Ναβαρίνο, (Navarin Vecchio ή αλλιώς Zonchio). Η γειτνίαση τους επίσης με τα Κύθηρα (Cerigo) και με το Βασίλειο της Κρήτης καθιστούσε τις παραπάνω κτήσεις της Βενετίας πολύ σημαντικές για τον έλεγχο της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στην Μεσόγειο θάλασσα. Η Κορώνη δεν διέθετε ένα κανονικό λιμάνι αλλά η θέση του ακρωτηρίου της Κορώνης εγγυόταν τον ελλιμενισμό μικρών πλοίων και

⁹³ ο.π. Λήμμα *Πάτρα*, Εικονογραφημένο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό και πλήρες Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας, σ.1372.

⁹⁴ ο.π. Guido Amoretti, σ.123.

⁹⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, τόμος Ι', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974, σ.268.

⁹⁶ ο.π. σ. 156.

αποτελούσε μια ασφαλή και άνετη ρότα που επέτρεπε τον περίπλου της μεσσηνιακής χερσονήσου, περνώντας γύρω από το ακρωτήριο Ακρίτας και αφήνοντας προς τα ανοιχτά, την συνέχεια της στεριάς, ένα νησί μεγάλης σημασίας που ακόμα και σήμερα ονομάζεται Νήσος Βενέτικο, δηλαδή «νησί της Βενετίας». Ο τούρκικος στόλος που είχε ως πλήρωμα πολλούς Έλληνες ήξερε πολύ καλά αυτή την ρότα. Μόλις δόθηκε η ευκαιρία στον Σουλτάνο Βαγιαζήτ συνδυάζοντας ορθά τα στρατεύματα του από ξηρά και θάλασσα κατατρόπωσε τον βενετικό στόλο στα ύδατα του Zonchio και κατέλαβε την Μεθώνη και την Κορώνη το 1500.⁹⁷

Απεικόνιση του κάστρου της Κορώνης. Η πολιορκία του φρουρίου από τους Βενετούς. Σχέδιο του Coronelli, ο οποίος ακολουθώντας τον βενετό ναύαρχο Francesco Morosini περιέγραψε και απεικόνισε τα πολεμικά γεγονότα της εκστρατείας (εικόνα 26).⁹⁸ Η Κορώνη κατελήφθη το 1205 από τους Φράγκους και παραχωρήθηκε στον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο. Το 1207 οι Βενετοί κατέλαβαν την πόλη και έδωξαν την φραγκική φρουρά. Η Κορώνη ενισχύθηκε επί Βενετοκρατίας με οχυρώσεις και έγινε μαζί με την Μεθώνη, τα λεγόμενα Μοθωκόρωνα, σταθμός των πλοίων της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας. Από αυτές τις «στρατιωτικές βάσεις» του Μορέα, γνωστές και με την επωνυμία «τα μάτια της Βενετίας», οι έμποροι της Βενετίας, εξασφάλισαν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στην Ανατολή. Το 1500, μετά την κατάληψη και την σφαγή του πληθυσμού της Μεθώνης, οι Τούρκοι πολιορκήσαν και την Κορώνη. Το 1532 ο γενουάτης Andrea Doria κατέλαβε για λογαριασμό του Καρόλου του Ε', την Πάτρα, την Κορώνη και την Τύνιδα. Το 1534 οι Τούρκοι την κατέκτησαν και πάλι. Το 1685 ο δόγης Francesco Morosini, ξεκίνησε από την Κορώνη την κατακτητική του εκστρατεία με σκοπό την ανακατάληψη της Πελοποννήσου. Οι Βενετοί γίνονται και πάλι κύριοι της Κορώνης. Το φρούριο της Κορώνης αποτελείται από «ψηλούς πύργους – προμαχώνες, με επιτείχια κανόνια στις αλλεπάλληλες οχυρωμένες γραμμές» και «τα κατακόρυφα φυσικά εδάφη στερεώνονται και καλύπτονται με χτιστούς προστατευτικούς λίθινους μανδύες».⁹⁹ Η ύδρευση των φρουρίων της Μεσσηνίας, της Κορώνης, της Μεθώνης και του Ναβαρίνου γίνονταν μέσω υδραγωγείων και πολλών δεξαμενών με μεγάλη χωρητικότητα, επειδή δεν διέθεταν πηγαία ύδατα. Στον χάρτη του Coronelli διακρίνονται το κάστρο με το borgo, δηλαδή το οικιστικό σύνολο εντός των

⁹⁷ ο.π. Guido Amoretti, σ.σ.82-83.

⁹⁸ Γιώργος Παπαθανασόπουλος – Θάνος Παπαθανασόπουλος, *Πύλος – Πυλία Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2000, σ.112.

⁹⁹ ο.π. σ.σ.112. - 117.

τειχών, το οποίο διατηρείται ακόμα και σήμερα. Απεικονίζονται επίσης τα στρατόπεδα των Βενετών και των Τούρκων.

γ) ΜΕΘΩΝΗ: Οι Βενετοί άρχισαν να έχουν βλέψεις στο λιμάνι της Μεθώνης από τον 12ο αι., την οποίαν κατέλαβαν τελικά το 1209, έτος έναρξης και της οχύρωσης της. Για την πραγματοποίηση της οχύρωσης της Μεθώνης, οι Βενετοί χρησιμοποίησαν ως οικοδομικό υλικό το προϋπάρχον αρχαίο υλικό από τις παλαιότερες οχυρώσεις. Το 1500 οι Τούρκοι, μετά από σθεναρή πολιορκία, κατέλαβαν την πόλη και αποδεκάτισαν τον πληθυσμό. Το 1686 η πόλη πέρασε και πάλι στην βενετική κυριαρχία, η οποία διήρκησε μέχρι το 1715. Μετά το 1715 και μέχρι το 1828 ήταν υπό τουρκικό ζυγό.¹⁰⁰

Απεικόνιση του φρουρίου της Μεθώνης, σχεδιασμένο από τους Βενετούς πριν από το 1714 (εικόνα 27). Το φρούριο είχε μόνο μια πύλη στο χερσαίο τμήμα του (Porta di Terra Ferma) και άλλες τρεις πύλες στην πλευρά της θάλασσας (Porta Stoppa C και Porta di Mandrachi F) και μια πύλη στα νότια (Porta di San Marco M). Οι δυο πύλες στα ανατολικά ήταν κυρίως για την φορτοεκφόρτωση εμπορευμάτων στα πλοία. Η νότια πύλη επικοινωνούσε με το Μπούρτζι. Στο σχέδιο απεικονίζεται το οδικό δίκτυο του οικισμού.¹⁰¹

Κεφάλαιο 2 – Απεικονίσεις σημαντικών πολεμικών γεγονότων

2.1 Κυπριακός πόλεμος - Πολιορκία της Λευκωσίας

Ένας τουρκικός στόλος από 200 γαλέρες, αρκετές βομβάρδες και επιβατηγά πλοία, επανδρωμένος με 5000 στρατιώτες και 2500 ιππείς και με αρχηγό τον Λαλά Μουσταφά αποβιβάστηκε στην Κύπρο και από την 25η Ιουλίου του 1570 πολιορκήσε την Λευκωσία. Ο βενετός κυβερνήτης Niccolò Dandolo υπερασπίστηκε την πόλη με 3000 βενετούς αγωνιστές και 5000 εθνοφρουρούς, και με 900 κανόνια και 1040 αρκεβούζια με λιγοστά όμως, αποθέματα πυρίτιδας. Οι Τούρκοι, αντιθέτως, μπορούσαν να «σφυροκοπούν» σταθερά τους εχθρούς τους με τα πυροβόλα όπλα, που τα είχαν εγκαταστήσει στον λόφο της Αγίας Μαρίνας. Τα τείχη της πόλης άντεξαν, χάρις στα εξωτερικά αναχώματα που απορροφούσαν

¹⁰⁰ ο.π. Efrosiny Karpodini-Dimitriadi, σ.158.

¹⁰¹ ο.π. Γιώργος Παπαθανασόπουλος – Θάνος Παπαθανασόπουλος, σ..98, εικόνα 152.

τα χτυπήματα. Ο Λαλά Μουσταφά «άνοιξε» τάφρους¹⁰² κάτω από τον τοίχο της *controscarpa*, που επέτρεψαν στους δικούς του να φτάσουν την «στεγνή» τάφρο. Οι βενετοί αντέδρασαν με έξοδο την 15η Αυγούστου, κατακτώντας δύο καταφύγια και απωθώντας τον εχθρό μέχρι το κύριο πεδίο της Αγίας Μαρίνας. Ο N. Dandolo όμως, αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει την εφεδρεία και το εγχείρημα εξαντλήθηκε χωρίς περαιτέρω πλεονεκτήματα. Τον Σεπτέμβριο οι Τούρκοι δέχθηκαν ενισχύσεις, αυξάνοντας τους μάχιμους άνδρες σε 70.000 και ο Λαλά Μουσταφά εκμεταλλεύτηκε την κατάσταση και διέταξε γενική επίθεση. Η επίθεση επικεντρώθηκε στους τέσσερις νότιους προμαχώνες, ειδικά στον προμαχώνα *Podocatore*, ο οποίος έπεσε μετά από δυο ώρες σκληρών μαχών. Οι Τούρκοι κατέκτησαν αργότερα, τον προμαχώνα *Costanza*. Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν στους δρόμους της πόλης για άλλες οκτώ ώρες και η βενετική αντίσταση τελείωσε με την άφιξη του τουρκικού Ιππικού. Ακολούθησαν τρεις ημέρες δηώσεων και συλλήψεων 2.000 σκλάβων. 14.866 στρατιώτες των οχυρών και Κύπριοι άφησαν την ζωή τους στην φρικτή μάχη.¹⁰³

Η πολιορκία απεικονίζεται σε χαλκογραφία διαστάσεων 235x330mm του χαρτογράφου Balthasar Jenichen ο οποίος εκδόθηκε το 1570 στην Νυρεμβέργη και έχει τον τίτλο «Η νίκη της Λευκωσίας». Στην επάνω αριστερή γωνία του χάρτη αναφέρεται μέσα σε πλαίσιο-λεζάντα, στην γερμανική γλώσσα : «η βασιλική πρωτεύουσα της Κύπρου, Λευκωσία πολιορκείται και καταλαμβάνεται από τους Τούρκους την 8η Σεπτεμβρίου 1570. Στην κάτω δεξιά γωνία του πλαισίου υπάρχουν τα αρχικά B.I. και είναι προφανώς η υπογραφή του χαρτογράφου. Στο κέντρο της απεικόνισης διακρίνεται το κάστρο της Λευκωσίας, με τους προμαχώνες, την τάφρο του και τον οικισμό του. Απεικονίζεται επίσης η εισβολή των τουρκικών στρατευμάτων στο κάστρο. Εξωτερικά και περιμετρικά από το κάστρο διακρίνονται τα τουρκικά στρατεύματα με τις σημαίες τους, το τουρκικό ιππικό, το σώμα των τούρκων τοξοβόλων και του πυροβολικού με τα κανόνια του καθώς και οι θέσεις του στρατοπέδου των Τούρκων. (εικόνα 28)

¹⁰² Andrea Frediani, *La storia del mondo in 1001 battaglie, Dagli egizi ad Alessandro Magno, dai romani al Medioevo, da Napoleone alla guerra mondiale fino ai giorni nostri*, Newton Compton Editori, s.r.l. Roma, casella postale 6214, prima edizione novembre 2015, σ.346.

¹⁰³ ο.π. Andrea Frediani, σ. 346.

2.1.2 Πολιορκία Αμμοχώστου

Μετά την άλωση της Λευκωσίας, ο Πιαλί πασάς και ο Μουσταφά πασάς στράφηκαν στο άλλο σημαντικό οχυρό της Κύπρου, την Αμμόχωστο, που την υπερασπιζόταν ο βενετός κυβερνήτης Marcantonio Bragadin και ο διοικητής Astore Baglioni με 7.000 άνδρες. Οι χριστιανοί Σύμμαχοι, που ο Πάπας προσπάθησε να ενώσει σε μια Λίγκα, παρέμεναν αδρανείς στην Κρήτη, απασχολημένοι με τις αντιθέσεις τους, ενώ η Αμμόχωστος μαχόταν για την επιβίωση της, ωθώντας έτσι τους Τούρκους να αναχωρήσουν προς τον επόμενο στόχο τους. Τον Μάιο του 1571, ο Πάπας υλοποίησε επιτέλους την Ιερή Συμμαχία. Ο οθωμανικός στόλος με διοικητή τον Αλή πασά έπλευσε προς την Κύπρο με 80.000 άνδρες και πολιορκήσε την Αμμόχωστο. Οι Οθωμανοί βομβάρδισαν ανελέητα την πόλη και επιτέθηκαν στα χαρακώματα χρησιμοποιώντας καπνογόνα που έφτιαξαν από ξυλεία του νησιού. Μετά από δυο μήνες και μετρώντας τεράστιες απώλειες, οι βενετοί αναγκάστηκαν να παραδοθούν. Βγήκαν από τα τείχη για να συζητήσουν τους όρους παράδοσης, αλλά αιχμαλωτίστηκαν και έγιναν σκλάβοι. Η πόλη και οι εκκλησίες της λεηλατήθηκαν. Οι τάφοι των κοιμητηρίων βεβηλώθηκαν. Ο Bragadin έπεσε θύμα «ειδικής» μεταχείρισης.¹⁰⁴

Ο Λαλά Μουσταφάς αποφάσισε να εκδικηθεί τον ηρωικό καπετάνιο Marco Antonio Bragadin, και έμεινε στην ιστορία για την αποτρόπαια εκδίκηση του, την εκδορά, δηλαδή, του Βενετού καπετάνιου, ενώ αυτός ήταν ακόμα ζωντανός.¹⁰⁵ Ο Bragadin συνελήφθη, του ακρωτηρίασαν την μύτη, τον έκλεισαν σε ένα μικροσκοπικό κλουβί και τον άφησαν εκτεθειμένο στον ήλιο, δίνοντας του ελάχιστη τροφή και νερό. Μετά από τέσσερις μέρες οι Τούρκοι του πρότειναν να τον ελευθερώσουν με τον όρο να ασπασθεί το Ισλάμ, αλλά ο Bragadin αρνήθηκε. Τότε λοιπόν, τον κρέμασαν στο άρμπουρο του πλοίου του και τον μαστίγωσαν. Κατόπιν τον υποχρέωσαν να κουβαλήσει στις πλάτες του σακιά με πέτρες και άμμο και να περιφερθεί στους δρόμους της Αμμοχώστου. Στο τέλος, τον αλυσόδεσαν και τον έγδαραν ζωντανό, ξεκινώντας από το κεφάλι του. Ο Bragadin υπέκυψε στο αποτρόπαιο αυτό μαρτύριο, πριν καν να ολοκληρωθεί από τους αιμοβόρους Τούρκους. Τα διαμελισμένα μέλη του τα μοίρασαν στους στρατιώτες και το δέρμα του, το έραψαν και το παραγέμισαν με άχυρα, το έντυσαν με την στολή και τα στρατιωτικά διακριτικά του, το έβαλαν καβάλα σε ένα βόδι και το περιέφεραν στην μαρτυρική Αμμόχωστο. Το μακάβριο τρόπαιο το μετέφεραν εν τέλει στην Κωνσταντινούπολη. Το 1577, μετά την νικηφόρα έκβαση της ναυμαχίας της

¹⁰⁴ ο.π. Andrea Frediani, σ. 347.

¹⁰⁵ Alessandro Barbero, *Lepanto, La battaglia di tre imperi*, Editori Laterza e figli S. p.a. Roma - Bari 2011, σ. 29.

Ναυπάκτου, οι Βενετοί κατάφεραν να ανακόψουν την προέλαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το 1580 το δέρμα του Bragadin μετεφέρθη από τον ναύσταθμο της Κωνσταντινούπολης στην Βενετία και τοποθετήθηκε στην κάλπη, στο ταφικό μνημείο του ήρωα, όπου βρίσκεται ακόμα και σήμερα, στην εκκλησία των Αγίων Ιωάννη και Παύλου.¹⁰⁶

Απεικόνιση της πολιορκίας της Αμμοχώστου: Στο έργο αυτό απεικονίζεται σε πρώτο επίπεδο το φρούριο της Αμμοχώστου, το λιμάνι της, ο τούρκικος στόλος που πολιορκεί την πόλη. Στην περιοχή γύρω από το κάστρο απεικονίζονται οι θέσεις των τούρκικων στρατευμάτων και αναγράφονται στα ιταλικά τα σώματα των Γενίτσαρων, των Χριστιανών, των τοξοβόλων και των στρατιωτών. Στο πάνω κεντρικό τμήμα της απεικόνισης αναγράφεται το όνομα της πόλης “Famagusta”. (εικόνα 23)

2.2 Έργα τέχνης σχετικά με την πολιορκία της Λευκωσίας και την πολιορκία της Αμμοχώστου – Ζωγραφική

Η εμβληματική μορφή του ήρωα Marcantonio Bragadin, (Βενετία 21/4/1523 - Αμμόχωστος 17/8/1571), πολιτικού και στρατιωτικού, πολίτη της Γαληνότατης Δημοκρατίας της Βενετίας, ο οποίος υπέστη φρικτά μαρτύρια από τους Τούρκους, άρχισε να γίνεται θέμα απεικόνισης σε γνωστά έργα τέχνης της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρω το έργο του :

α) Jacopo Tintoretto (1519-1594): «Η αποθέωση του Marcantonio Bragadin» Collection Leighton House and Linley Sabourne House, London. Στον πίνακα οι μορφές είναι τοποθετημένες σε δύο επίπεδα : στο κάτω τμήμα του πίνακα, το «επίγειο», αναπαριστάνεται κάτω αριστερά η μορφή του ήρωα Marcantonio Bragadin και κάτω δεξιά η μορφή του δόγη της Βενετίας. Στο επάνω τμήμα του πίνακα, το «ουράνιο», σε χρυσό φόντο αναπαριστάνεται η Αγία Τριάδα: αριστερά και στο κέντρο του πίνακα ο Χριστός, στα δεξιά ο Θεός και ανάμεσα τους στον ουρανό το Άγιο Πνεύμα «εν είδει περιστεράς».¹⁰⁷ (εικόνα 29)

β) Εμβληματική παραβολή είναι το έργο του Tiziano, «Η εκδορά του Μαρσύα», που εκτίθεται σήμερα στο Kromeriz, στην σημερινή Δημοκρατία της Τσεχίας και φιλοτεχνήθηκε μεταξύ του 1570 και 1576. Το έργο παραπέμπει, όπως υποστηρίζει η Anna Pallucchini, στο

¹⁰⁶ Cecilia Gibellini, *L'immagine di Lepanto, La celebrazione della vittoria nella letteratura e nell'arte veneziana*, Marsilio Editori s.p.a in Venezia, 2008, σ.36.

¹⁰⁷ ο.π. Cecilia Gibellini, σ. 35.

μαρτύριο του Marcantonio Bragadin.¹⁰⁸ Αυτό το έργο του Tiziano, θεωρείται « ένα από τα αριστουργήματα της τελευταίας περιόδου»¹⁰⁹ του ζωγράφου, το οποίο πραγματοποίησε σε προχωρημένη ηλικία. Το χρώμα του έργου έχει χρησιμοποιηθεί ως «μεγάλες κηλίδες», τεχνική που το κάνει να μοιάζει ως «πυρακτωμένο». Η τεχνοτροπία αυτή είναι χαρακτηριστική της τελευταίας περιόδου του Tiziano. Το έργο απεικονίζει τον σάτυρο από την Φρυγία Μαρσύα, ο οποίος προκάλεσε σε μουσικό αγώνα τον θεό της μουσικής Απόλλωνα. Ο Μαρσύας έπαιζε αυλό, ενώ ο Απόλλωνας λύρα. Στην τραγική σκηνή της τιμωρίας του ο θεός τον έγδαρε ζωντανό.¹¹⁰ Στον πίνακα στα αριστερά απεικονίζεται και μια άλλη νεαρή μορφή που παίζει ένα έγχορδο όργανο. Η μορφή αυτή θεωρείται ή ο Ορφέας ή μια άλλη απεικόνιση του Απόλλωνα. Στα δεξιά του πίνακα απεικονίζεται μια καθιστή θλιβερή μορφή. Πρόκειται για τον βασιλιά Μίδα, ο οποίος έχει αυτιά γαιδάρου που συμβολίζουν την τιμωρία που του είχε επιβάλλει ο θεός Απόλλωνας σε έναν παλαιότερο μουσικό αγώνα του θεού με τον σάτυρο Πάνα, γιατί δεν είχε αναγνωρίσει την ανωτερότητα του θεού Απόλλωνα. «Σύμφωνα με την ερμηνεία του έργου από τον Augusto Gentili, ο Tiziano χρησιμοποίησε αυτό το τραγικό θέμα για να αποδώσει το τέλος των πρωτογενών ενστίκτων που ενσαρκώνονται στο πρόσωπο του Μαρσύα και την έλευση του πολιτισμού και της αρμονίας, που συμβολίζονται στο πρόσωπο του Απόλλωνα.» Η μελαγχολική μορφή του Μίδα είναι ίσως η προσωπογραφία του Tiziano.¹¹¹ (εικόνα 30)

2.2.1 Γλυπτική

Ταφικό μνημείο του Marcantonio Bragadin στην εκκλησία των Santi Giovanni και Paolo (Αγίων Ιωάννη και Παύλου). Το μνημείο πλαισιώνεται και από άλλα έργα τέχνης που εξυμνούν την στρατιωτική δόξα της Βενετίας και των ηγετών της, αλλά εκείνο του Bragadin καταλαμβάνει μια εξέχουσα θέση. Ο Bragadin είναι ο μοναδικός ήρωας του πολέμου της Κύπρου τον οποίο η Γαληνοτάτη Δημοκρατία αναγνώρισε και τίμησε σε τέτοιο βαθμό. Το μνημείο βρίσκεται στον τοίχο του δεξιού κλίτους και αποτελεί ένα αρχιτεκτονικό σύνολο στο οποίο ανήκει και η υπερκείμενη τοιχογραφία. Αποτελείται από τρία κάθετα μέρη και αναπτύσσεται σε δυο επίπεδα που τα χωρίζει ένα επιστήλιο και παραπέμπει στο σχήμα

¹⁰⁸ ο.π. σ. 35.

¹⁰⁹ ο.π. σ. 160.

¹¹⁰ Pierre Grimal, *Mitologia, I miti greco – romani raccontati da Pierre Grimal. Dei, eroi, temi leggendari, Genealogie, Fonti letterarie*, Garzanti editore s.p.a. Brescia 2001, σ.393-394.

¹¹¹ ο.π. Pierre Grimal, σ. 160.

αρχαίου ναού. Στο κατώτερο επίπεδο, το κεντρικό μεγαλύτερο τμήμα πλαισιώνεται από δυο κίονες και οι δυο μικρότερες πλευρικές ζώνες από παραστάδες με ραβδώσεις και έχει σαν επιστέγασμα έναν δωρικό θριγκό. Στο ανώτερο επίπεδο, η κεντρική ζώνη διακρίνεται από παραστάδες με ραβδώσεις στην κάτω πλευρά και στηρίζουν ένα μικρό τριγωνικό αέτωμα που το πλαισιώνουν δυο γωνιαίοι έλικες. Στο κάτω μέρος, στο κεντρικό τμήμα υπάρχει μια μαύρη μαρμάρινη πλάκα με την χρονολογία της ανέγερσης, 1596, και την επιγραφή που ενθυμίζει τον ρόλο που έπαιξε ο αδελφός του M.A.Bragadin, Antonio, για να ανακτήσει την σωρό του αδελφού του: “D.O.P./M.Antonii Bragadeni/cum pro fide e patria/bello Cyprio Salaminae/contra Turcas constanter fortiterq curam/principem sustineret/longa obsidione victi/ a perfida hostis manu/ ipso vivo, ac intrepide/sufferente detracta/PELLIS/ann.sal.MDLXXI XV kl. Sept. /Anton fratris opera, et impensa Byzantio huc/ ADVECTA/ atque hic a Marco, Hermolao Antonioq. Fillis / pientiss. ad Summi Dei, / patria, paterniq nomi / nisgloriam sempiternam/POSITA/ann.sal. MDLXXXVI / vixit. ann. XXXXVI”. Οι πλευρικές μετώπες είναι διακοσμημένες με κομψά ανάγλυφα, που φέρουν τα οικόσημα της οικογένειας Bragadin, με επίστεψη από λοφία περικεφαλαίας, φυτικό διάκοσμο, δικέφαλους αετούς και δυο λεοντοκεφαλές. Στο ανώτερο του σημείο, το ναόσχημο μνημείο «φιλοξενεί» την πέτρινη μαύρη κάλπη που περιέχει, ως ιερό λείψανο, το δέρμα του ήρωα, το οποίο μετά από πολλές περιπέτειες, εκλάπη από τους άσπονδους Τούρκους το 1580 και μεταφέρθηκε στην πατρίδα του. Η τεφροδόχος αυτή κάλπη λειτουργεί σαν στήριγμα στην μαρμάρινη προτομή – προσωπογραφία του Bragadin , που θεωρήθηκε πρόσφατα ως ένα μαρμάρινο αντίγραφο, της μπρούτζινης εκδοχής, που εκτίθεται στην Αίθουσα των Όπλων του Παλατιού των Δόγηδων. Η προτομή του Bragadin παραπέμπει στο ήρωα, που είναι άξιος αυτοκρατορικών τιμών, όπως υποδηλώνουν το λοφίο της περικεφαλαίας, ο δικέφαλος αετός - σύμβολο της Εξοχότητας του Καίσαρα και ο λέων έμβλημα δύναμης και πολεμικής αρετής πέρα από την αρχαία αλληγορία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας. Στα πλάγια, στην βάση των παραστάδων, αναπαριστούνται δυο λέοντες καθισμένοι στα πίσω τους πόδια.¹¹² Πάνω από το μνημείο υπάρχει μια τοιχογραφία του δεύτερου μισού του 17ου αι., που παραδοσιακά αποδίδεται στον καλλιτέχνη Paolo Piazza, δηλαδή στον Fra Cosimo da Castelfranco, και αναπαριστάνει την εκδορά του ήρωα. Το έργο έχει πράσινες και χρυσαφί φωτοσκιάσεις και πλαισιώνεται από μια τοιχογραφημένη πολυτελή κορνίζα σε στυλ μανιερισμού. Ο Bragadin είναι περιτριγυρισμένος από Τούρκους, ενώ μια μορφή στα δεξιά του ήρωα προβαίνει στο βασανιστήριο, γδέρνοντας τον με ένα

¹¹² ο.π. Cecilia Gibellini, σ. 38.

εγχειρίδιο. Αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες κλασικιστικού στυλ λειτουργούν ως αυλαία. Η ημίγυμνη μορφή του ήρωα, που τον φέρνει εικονογραφικά κοντά στο έργο του Tiziano, «Η εκδορά του Μαρσύα», ή σε ένα Άγιο Βαρθολομαίο, ή στο Χριστό σε ένα έργο της Μαστίγωσης, υποδηλώνει ότι δεν είναι ένας ήρωας της Γαληνοτάτης, αλλά ένας μάρτυρας της Χριστιανοσύνης, σαν το ίδιο τον Σωτήρα Χριστό. Η στάση του σώματος και του προσώπου αποδίδεται πιστά, όπως ακριβώς, προτείνει η εικονογραφία της εποχής που ακολουθεί την Σύνοδο του Τρέντο (1545-1563). Η εικονογραφία αυτή αναπαριστάνει τους μάρτυρες με τα χέρια ανοιχτά, σε ένδειξη υποταγής στην Θεία Βούληση και το πρόσωπο στραμμένο προς τον ουρανό και τα μάτια στραμμένα εκστατικά προς την αιώνια δόξα. Πάνω από την σκηνή του μαρτυρίου αναπαριστάνονται δυο αγγελούδια που κρατούν στα χέρια κλαδιά από βάγια και φύλλα και φρούτα πολύχρωμα. Στα πλάγια στέκονται δυο ασπρόμαυρες γυναικείες αλληγορικές μορφές, οι δυο χριστιανικές Αρετές: στα αριστερά, η προσωποποίηση της Πίστης, που σηκώνει το βλέμμα ψηλά και κρατάει με το ένα χέρι το δισκοπότηρο και με το άλλο τον Σταυρό. Στα δεξιά, αναπαριστάνεται η Ισχύς, η οποία με μια χαριτωμένη συστροφή αγκαλιάζει και με τα δυο της χέρια έναν κίονα (εικόνα 31).¹¹³

2.3 Ναυμαχία της Ναύπακτου – Πολιτική κατάσταση τον 16^ο αιώνα στην Μεσόγειο

Το 1571 οι Τούρκοι έλεγχαν τα 2/3 των ακτών της Μεσογείου και απειλούσαν την Ισπανία. Η Νάπολη, που ανήκε στην Ισπανία, είχε αρχίσει να υφίσταται την απειλή των Τούρκων, ήδη από την περίοδο που ήταν ανεξάρτητο βασίλειο, με την πολιορκία και την αιματοχυσία στο Otranto το 1481, αλλά το 1571, οι ακτές της ήταν καθημερινή σχεδόν λεία των Τούρκων, που δεν δίσταζαν να εφορμούν σε πολυπληθείς πόλεις και μετά την λεηλασία τους, να τις πυρπολούν, όπως είχε συμβεί στο Ρήγιο (Reggio) και στην Manfredonia.¹¹⁴ Οι Τούρκοι κατευθύνονταν ακόμα και πιο βόρεια από τις ακτές της Νάπολης, απειλώνοντας ακόμα και τις ακτές του Παπικού κράτους. Το Ρίμινι είχε επίσης υποστεί σοβαρές ζημιές.

¹¹³ ο.π. Cecilia Gibellini, σ.σ. 39-40.

¹¹⁴ Giuseppe Porfiri, *Gli ordini equestri italiani alla battaglia di Lepanto*, Roma 1976, σ.14.

2.3.1 Δημιουργία της Αγίας Λίγκας

Η ευφυής και οξυδερκής πολιτική του Πάπα Ευσεβούς Ε' (Pio V - Ghislieri), οδήγησε στην ίδρυση της Αγίας Λίγκας, δηλαδή της Αγίας Σταυροφορίας, με την Ισπανία και την Βενετία, τις δύο πιο ενδιαφερόμενες δυνάμεις, στην μάχη κατά των μουσουλμάνων. Οι πρώτοι γιατί είχαν επεκτατικές βλέψεις στα εδάφη της Βόρειας Αφρικής, οι δεύτεροι για να μπορούν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στην Ανατολική Μεσόγειο, στο Ιόνιο πέλαγος και στην Αδριατική θάλασσα. Η Βενετία ήταν πιο βιαστική, γιατί η Αμμόχωστος, στην Κύπρο, ήταν υπό πολιορκία, ενώ η Ισπανία, εγωιστικά, δεν ενδιαφερόταν διόλου, να διατρήξει κινδύνους στην Ανατολή, μιας και οι κύριες βλέψεις της ήταν η Τυνησία και η Τρίπολη της Μπαρμπαριάς, την οποία είχαν χάσει πριν είκοσι χρόνια οι Ιππότες της Μάλτας και οι πειρατικές επιδρομές, στις ακτές της αντιβασιλείας της Νάπολης και της Σικελίας, γίνονταν ολοένα και πιο επικίνδυνες. Μόνο η εξουσία του Πάπα Ευσεβούς Ε' ώθησε την Ισπανία να μην χρονοτριβήσει. Τα γεγονότα της Αμμοχώστου είχαν αγανακτήσει την χριστιανοσύνη και το να αθετήσουν τις δεσμεύσεις τους, θα ήταν ασυγχώρητη δυσφήμιση.

2.3.2 Μέλη της Αγίας Λίγκας

Με τον Πάπα, την Ισπανία και την Βενετία θέλησαν να ενωθούν η Γένουα, το Δουκάτο της Σαβοΐας και το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης. Με αυτούς συνεργάστηκαν και τα 5 Ιπποτικά Τάγματα: α) της Μάλτας, β) το Τάγμα του Κωνσταντίνου Αγγέλου ή Αυθεντικό, γ) το Τάγμα του Κωνσταντίνου Nemagnico, δ) το Τάγμα των Αγίων Μαυρικού και Λαζάρου και ε) εκείνο του Αγίου Στεφάνου. Ο Πάπας, μην διαθέτοντας πια στόλο, μετά την ήττα που υπέστη και την ολοσχερή απώλεια του, πριν λίγο καιρό στην Gerba, κατάφερε να στείλει ένα αντιπρόσωπο του, τον υπεύθυνο ναύαρχο όλων των αποτυχιών του ναυτικού του Ποντίφικα, το τελευταίο εκείνο διάστημα, τον Marcantonio Colonna.¹¹⁵ Αρχηγός της αρμάδας ορίστηκε ο Don Giovanni D' Austria. Σύμβουλος του ήταν ο Don Luigi Requesens (Ricasenius). Ναύαρχος του βενετικού στόλου ήταν ο Sebastiano Venier, του γενοβέζικου στόλου ο Ettore Spinola, του στόλου της Τοσκάνης και του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου ο Don Cesare Canaviglia, από το Τάγμα του Αγίου Στεφάνου, του στόλου της Σαβοΐας, ο κόμης Antonio Provana de Leigny, του στόλου της Μελίτης ο Fra' Piero Giustiniani, του πλοίου του Τάγματος του Κωνσταντίνου Αγγέλου, της γαλέρας «Αγία Σοφία» (έτσι βάπτισαν τον πλοίο της Μπαρμπαριάς, που προσάραξε κοντά στο Κρότωνα, (Crotone) και συνελήφθη από την

¹¹⁵ ο.π. Giuseppe Porfiri, σ. 15.

Εθνοφρουρά του Τάγματος του Αγγέλου), ο Ιππότης Francesco Toraldo. Άλλοι Ιππότες του ίδιου Τάγματος είχαν «φιλοξενηθεί» στα πλοία του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου, που τους είχαν καλέσει παλιοί συμπολεμιστές τους και πρώην Ιππότες του Τάγματος του Κωνσταντίνου, που είχαν γίνει τώρα πια Ιππότες του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου, ο Jacopo Cangialosi από το Παλέρμο και ο ναύαρχος Cavaniglia. Στην αποστολή έλαβε μέρος και μια ομάδα επίσης των Ιπποτών του Κωνσταντίνου Nemagnici.¹¹⁶

2.4 Η συγκέντρωση στη Νάπολη και η επιθεώρηση στην Μεσσήνη – Ιστορική επισκόπηση

Στα τέλη του Μαΐου του 1571 ολοκληρώθηκε η σύναψη της Αγίας Συμμαχίας στην Νάπολη. Ο καρδινάλιος της Granville παρέδωσε την 14η Αυγούστου, στην εκκλησία της Santa Chiara (Αγία Κιάρας) στον Don Giovanni d'Austria, το λάβαρο που είχε στείλει ο Πάπας, μέσω του κόμη Gentile Sassatello, το οποίο φυλάσσεται σήμερα στον Καθεδρικό ναό της Gaeta.¹¹⁷ Στην συγκέντρωση της Νάπολης ήταν όλα τα πλοία των Ιπποτικών Ταγμάτων. Τα πλοία του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου, τα οποία είχαν αγκυροβολήσει στην Civitavecchia, αναμένοντας την επιβίβαση του Marcantonio Colonna, είχαν φύγει μαζί με τα πλοία του Μεγάλου Δουκάτου, από το Livorno, την 8η Ιουνίου, λίγο πριν την αυγή και ήταν τα πρώτα που έφτασαν. Μετά κατέφθασαν τα τρία πλοία της Σαβοΐας, τα οποία θα αποτελούσαν μετά από λίγους μήνες, την φάλαγγα των πλοίων του Τάγματος των Αγίων Μαυρικού και Λαζάρου, το πλοίο του Τάγματος του Κωνσταντίνου Αγγέλου και εν τέλει, μετά την συνάντηση του με την Ισπανική αρμάδα στα ανοιχτά, με τον μικρό, αλλά ηρωικό στόλο του Τάγματος της Μάλτας. Οι Ιππότες αυτών των Ταγμάτων με τις αυστηρές και κομψές στολές, την ευγενική μορφή και την υπεροπτική ματιά, την λεπτότητα και την ευγένεια, έφεραν στα ενδύματα τους Σταυρούς διαφόρων σχημάτων, προκαλούσαν σχεδόν άμεσα την προσοχή και τον σεβασμό και την προσήνεια των Ναπολιτάνων, που ήταν γνωστοί για το θάρρος τους και την μεγάλη αγωνιστική αποτελεσματικότητά τους, τέτοια που η παρουσία τους ήταν ένδειξη ασφαλούς νίκης. Στην Νάπολη ο Cesare Cavaniglia, ναύαρχος του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου, ξαναβλέπει παλιούς συμπολεμιστές του Τάγματος του Κωνσταντίνου Αγγέλου και, ίσως, και τον ίδιο τον Μεγάλο Μάγιστρο, Stefano de Angelo, ο οποίος δεν μπόρεσε να επιβιβαστεί, αλλά εμπιστεύτηκε τους Ιππότες του, σε δύο υπολοχαγούς, τον Gerolamo de Sangro και τον Francesco Toraldo. Οι Ιππότες της Μάλτας, αν ήταν στην Νάπολη θα έπρεπε

¹¹⁶ ο.π. σ. 16.

¹¹⁷ ο.π. σ. 16.

να είχαν επιβιβαστεί με τους Ιππότες του Τάγματος του Κωνσταντίνου, οι οποίοι διοικούνταν από τον Πρίγκιπα και τον Μεγάλο Μάγιστρο και είχαν φέρει βοήθεια από τα Ισπανο-ναπολιτάνικα πλοία, στα οποία είχαν επιβιβαστεί στην Μάλτα, το 1565 κατά την πολιορκία της από τους Τούρκους. Όλα αυτά τα πλοία αναχώρησαν την 22α Αυγούστου για την Μεσσήνη, όπου είχε φτάσει ένα μέρος από τις βενετικές γαλέρες ενώ άλλες 60, προερχόμενες από την Candia, θα συναντιόνταν στα ανοιχτά. Ο Don Giovanni d' Austria, την 8η Σεπτεμβρίου, επιθεώρησε μεγάλο μέρος του στόλου: δέχτηκαν επαίνους και εγκώμια, ιδιαίτερα οι Ιππότες του Αγίου Στεφάνου, περίπου 100, εκείνοι της Μάλτας, λίγο λιγότεροι και οι Ιππότες του Τάγματος του Αγίου Μαυρικού και Λαζάρου, και εκείνοι λιγότεροι από εκείνους του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου. Η συμμετοχή του Τάγματος του Κωνσταντίνου Αγγέλου πρέπει να κυμαινόταν μεταξύ 20 και 50 Ιπποτών. Η συγκέντρωση στη Νάπολη και η επιθεώρηση στη Μεσσήνη δείχνουν στην ιστορία της Χριστιανικής Ιταλικής Ιπποσύνης, ένα σημαντικότερο σταθμό, αφού αντιπροσωπεύουν τις προϋποθέσεις μιας ιδανικής Συμμαχίας, μέσα στους αιώνες, ανάμεσα στο πιο αρχαίο Τάγμα του κόσμου, εκείνο της Μάλτας, και στα τρία Τάγματα, και εκείνα στρατιωτικά, αλλά δυναστικά – οικογενειακά, ιταλικά, που υπήρχαν το 1571 και που δεν έχουν χαθεί μέχρι σήμερα. Συμμαχία που λίγες μέρες αργότερα, έμελλε να διακινδυνεύσει στα ύδατα της Ναυπάκτου και που δεν θα υποχωρούσε ποτέ, γιατί ήταν ταγμένη στην υπεράσπιση της Πίστης και της θυσίας.¹¹⁸

Η ευνοϊκή έκβαση των πρώτων επεκτατικών προσπαθειών των Οθωμανών και ο πολεμικός ενθουσιασμός που είχε διαδοθεί μεταξύ τους, οδήγησαν τον Βαγιαζήτ – Χαν Β' (1447 - 1514), τον Σελίμ Χαν Α' (1467 – 1520) και τον μεγάλο Σουλεϊμάν Ελ Κανουνί (1494 – 1566) να προωθούνται ολοένα και περισσότερο προς Δυσμάς.¹¹⁹

Με την έκδοση των αστικών και στρατιωτικών διαταγμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι σουλτάνοι οργάνωσαν ένα ισχυρό ναυτικό, που τους επέτρεψε να αποκτήσουν σε χρονικό διάστημα μερικών πενταετιών, την σχεδόν αναμφισβήτητη υπεροχή στην Μεσόγειο.¹²⁰

Οι ναυτικοί του Σουλτάνου ήταν οι πιο διάσημοι κουρσάροι και εξωμότες, με μεγάλη εμπειρία και άκαμπτοι εχθροί της ναυτικής δύναμης της Βενετίας, που τους απαγόρευε κάθε

¹¹⁸ ο.π. Giuseppe Porfiri, σ. 17.

¹¹⁹ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ.4

¹²⁰ ο.π. σ. 4.

δραστηριότητα στην Μεσόγειο. Η Βενετία, όμως, από μόνη της αδυνατούσε να αναχαιτίσει αυτό τον τόσο ισχυρό, εμπειροπόλεμο και «άσπονδο» εχθρό.

Η πρόοδος των Τούρκων χαροποιούσε αρχικά, όλα τα άλλα κράτη και τις κυβερνήσεις της Ευρώπης, που ήταν όλοι τους, εχθροί της Αδριατικής Δημοκρατίας. Αργότερα όμως, άρχισαν να ανησυχούν, όταν αντιλήφθηκαν την ισχύ τους και όταν συνειδητοποίησαν ότι, οι βενετικές κτήσεις στο Αιγαίο και στην Μεσόγειο αποτελούσαν το απαραίτητο προπύργιο στην κοινή άμυνα της χριστιανικής Πίστης.¹²¹

Η πολιορκία της Μάλτας (1565), όπου διακρίθηκε ο βενετός πατρίκιος fra Pietro Giustiniano, η σύλληψη βενετικών πλοίων, οι επιδρομές των τούρκικων πλοίων στο Τυρρηνικό πέλαγος, καθώς και η «ημέρα της Πρέβεζας» (25 Σεπτέμβρη 1537), κατέστησαν τον Σουλτάνο, ακόμα πιο απαιτητικό και βίαιο και επιβεβαίωσαν στους χριστιανούς, πως ήταν απαραίτητο να περιορίσουν την αυθάδη εξέλιξη των Οθωμανών.¹²²

Οι Πάπες και η βενετική σινιορία ήδη από καιρό ήταν έτοιμοι να προκηρύξουν μια νέα σταυροφορία.¹²³

Ωστόσο, είχε πεθάνει, κατά την διάρκεια της πολιορκίας του Sziget, (φρούριο στα ΒΑ της Ουγγαρίας, 270 περίπου χιλιόμετρα από την Βουδαπέστη), τον Οκτώβριο του 1566,¹²⁴ ο σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, σε ηλικία πάνω από εβδομήντα χρονών, ο οποίος είχε δει να γίνεται κτήση του η Χίος, η τελευταία γενοβέζικη αποικία της Ανατολής.¹²⁵ Τον διαδέχτηκε στον θρόνο, ο γιος του Σελίμ Χαν Β' (Selim Can II), ο επονομαζόμενος Mest (μεθύστακας – πότης), «λειψός» άνδρας, που έδωσε τα ηνία του κράτους στον έμπειρο μεγάλο βεζίρη Σοκολού Μεχμέτ (Mohamed Sohल्ली). Ο Σελίμ παραχώρησε στον Ιουδαίο μετανάστη από την Πορτογαλία, Joseph Miques, στον επονομαζόμενο από τους Τούρκους Yasef Nassy¹²⁶, το δουκάτο της Νάξου ή Ναξίας, αλλά εκείνος ήλπιζε να του παραχωρηθεί

¹²¹ ο.π. σ. 4.

¹²² ο.π. σ. 5.

¹²³ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 5.

¹²⁴ Σύμφωνα με τον βαρόνο Ludovico von Pastor, "*Storia dei Papi*" ιταλική εκδοχή του Monsignore Prof. Angelo Mercati, Roma, Desclée e comp.ed.1934, vol.8.

¹²⁵ ο.π. Antonio Quarti Guido, σ. 6.

¹²⁶ Ο τρομερός Πορτογάλος Joao Miques ή αλλιώς Josef Nassi ήταν φοιτητής στη Lovanio και μετά τραπεζίτης στην Αμβέρσα. Ο Κάρολος Ε' του έδωσε τίτλο ευγενείας. Ο Miques ήταν ένας από τους πολλούς marranos, τους απογόνους δηλαδή των Εβραίων, οι οποίοι είχαν με την βία εκχριστιανιστεί και εξαιτίας του φόβου της Ιεράς Εξέτασης πείστηκαν να αφήσουν τις κτήσεις των Αψβούργων και να βρουν αλλού τόπο διαμονής. Στα μέσα του 16^{ου} αι. εγκαταστάθηκε στην Βενετία, όπου βρήκε τις θείες του, Gracia και Brianda Nasi, χήρες τραπεζιτών και κληρονόμοι αμύθητης περιουσίας. Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία είχε πολλές βλέψεις στην περιουσία τους και υποχρέωσε τις δυο γυναίκες να καταθέσουν την μισή περιουσία τους στο

και η νήσος της Κύπρου, όταν αυτή θα γινόταν τουρκική κτήση. Παρότρυνε, λοιπόν, τον σουλτάνο να κάνει μια επιχείρηση κατά της Κύπρου.¹²⁷ Ο μεγάλος βεζίρης, όμως, ήταν αντίθετος, γιατί προτιμούσε να συνεχίσει την πολιτική του Σουλεϊμάν και να υποστηρίξει τους εξεγερμένους Μαυριτανούς της Ισπανίας, έτσι ώστε να κρατήσει απασχολημένο τον Φίλιππο τον Β' σε εκείνα τα μέρη και να βρει την κατάλληλη στιγμή για να επιτεθεί στην Ιταλία και να εγκαταστήσει στην Ευρώπη την Οθωμανική υπεροχή.¹²⁸ Ο ραδιούργος Μίκυες βρήκε άλλους φίλους, ανάμεσα στους οποίους, τον βεζίρη Πιαλί, που αγωνίζονταν να εξοργίσουν τον Σελίμ κατά των Βενετών. Προσπαθούσαν να τον πείσουν ότι, η Δημοκρατία της Βενετίας δεν τηρούσε τις Συνθήκες Ειρήνης, που είχε συνάψει με την Υψηλή Πύλη, γιατί ευνοούσε την πειρατεία των Ουσκόκκων, (καθολικών χριστιανών των Βαλκανικών Χωρών), στα σύνορα με την Δαλματία, και ότι πρόσφερε μέχρι και ασφαλές καταφύγιο, στα λιμάνια της Κύπρου, στους κουρσάρους της Μάλτας.¹²⁹ Τον έκαναν ακόμα να πιστέψει ότι, θα μπορούσε να εισπράξει από τους βενετούς, τα χρήματα που χρειάζονταν για την κατασκευή του Τζαμιού της Αδριανούπολης και πως είχε δικαίωμα στην Κύπρο, ως διάδοχος των μοναρχών της Αιγύπτου. Όλα αυτά δεν φαίνονταν αρκετά στον σουλτάνο για να κόψει τις σχέσεις με την Βενετία. Την 13η Σεπτεμβρίου του 1569 έφτασε η είδηση ότι, μια μεγάλη πυρκαγιά είχε σχεδόν καταστρέψει την οπλοθήκη της Βενετίας. Ο Μίκυες έπεισε τον Σελίμ ότι η Βενετία δεν είχε πια στόλο, καθώς και ότι ολόκληρη η Ιταλία ήταν υπό την απειλή

Νομισματοκοπείο - θησαυροφυλάκιο της Βενετίας (Zecca). Όταν η dona Gracia αποφάσισε να πάει στη Κωνσταντινούπολη, όπου θα μπορούσε να επιστρέψει στην εβραϊκή θρησκεία, προκλήθηκαν πολλές συζητήσεις για την περιουσία της. Ο ανιψιός της και διαχειριστής της περιουσίας της το 1553, αποπλάνησε την δωδεκάχρονη κληρονόμο της dona Grazia, Beatriz, την έπεισε να φύγει μαζί του στην Ancona και εκεί την παντρεύτηκε. Από τότε ο "Zuan Miques" κηρύχτηκε καταζητούμενος και απειλήθηκε από το Συμβούλιο των Δέκα με απαγχονισμό. Μετά από αυτήν την περιπέτεια η Beatriz επέστρεψε στην Βενετία, ενώ ο Μίκυες πήγε στην Κωνσταντινούπολη και ασπάσθηκε και πάλι τον Εβραϊσμό. Ο Μίκυες έγινε σημαντική προσωπικότητα, χάρις στην οικονομική του ευχέρεια και στις γνωριμίες του σε όλες τις αγορές της Ευρώπης. Οι Οθωμανοί ήξεραν να εκμεταλλεύονται άτομα και καταστάσεις και ο Μίκυες, ο οποίος ονομαζόταν πια don Josef Nasi, είχε γίνει ένας από τους σημαντικότερους και ισχυρότερους επαγγελματίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Σελίμ ο Β' τον εκτιμούσε. Ο Μίκυες τον προμήθευε με τα καλύτερα κρασιά και με τις καλύτερες συνταγές των Σεφαρδιτών Εβραίων. Η αλήθεια είναι ότι ήταν χρήσιμος στην αυτοκρατορία για τις εμπορικές και τραπεζικές διαπραγματεύσεις. Το 1567 ο Σουλτάνος αποφάσισε να άρει την εξουσία ενός χριστιανού υπηκόου του, του δούκα της νήσου Νάξου των Κυκλάδων, και το παραχώρησε στον Nasi, που απέκτησε από εκείνη την στιγμή το τίτλο του δούκα της Νάξου. Alessandro Barbero, *Lepanto, la battaglia dei tre imperi*, editori Laterza, & figli s.p.a. Roma – Bari 2011, σ. 35-37.

¹²⁷ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ.7.

¹²⁸ Guido Antonio Quarti, *"La Battaglia di Lepanto" nei canti popolari dell'epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l'anno VIII dell'Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ. 7.

¹²⁹ ο.π. σ. 8.

λιμού,¹³⁰ ο οποίος μαινόταν εκείνη την χρονιά και στην Βενετία. Ήταν το 1569, το έτος του θανάτου του δόγη (Doge) Pietro Loredano, τον οποίο δεν συμπαθούσε και τόσο λαός.¹³¹

Ο Σελίμ αποφάσισε να κυριαρχήσει αρχικά, στις θαλάσσιες βενετικές κτήσεις και κατόπιν, να διεισδύσει στην Ιταλία με τα στρατεύματά του, παραγκωνίζοντας την χριστιανική θρησκεία με την επιβολή της θρησκείας του Μωάμεθ.¹³² Ο Σελίμ γνωρίζοντας την αντιπαλότητα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, δεν μπορούσε να θεωρήσει δυνατή, μέσα σε τόσες πολιτικές και εμπορικές διαφορές, την σύναψη μιας συμμαχικής συμφωνίας, όπως της χριστιανικής λίγκας.¹³³ Ο Σελίμ πεπεισμένος για την επερχόμενη νίκη του, την 1η Φεβρουαρίου 1570 έστειλε στην Βενετία έναν από τους πιο έμπειρους πρέσβεις του, τον ειδικό πρέσβη, (τσαούση) Cubat ή Kubad¹³⁴, με την αποστολή να παρουσιάζει το ακόλουθο τελεσίγραφο: «Η παραχωρείτε την Κύπρο στην Τουρκία ή πόλεμος». Η επιλογή του προαναφερθέντα απεσταλμένου, δεν ήταν τυχαία. Απεναντίας, επιβεβαιώνει ότι η Υψηλή Πύλη ήλπιζε να πείσει τους Βενετούς να παραχωρήσουν την Κύπρο αμαχητί.¹³⁵ Για να φοβίσει τους Βενετούς, ο Σελίμ, την 13η Ιανουαρίου, παρακράτησε όλα τα βενετικά πλοία που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη και έδωσε την διαταγή να εκφοβίσει τους πληθυσμούς των βενετικών κτήσεων, Κύθηρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά. Η βενετική σινιορία, όμως, που είχε ενημερωθεί από τον διοριστικό βάϊλο στην Κωνσταντινούπολη, Marcantonio Barbaro, κατασκεύαζε πλοία, κανόνια και πυρομαχικά. Στην Ευρώπη, τώρα πια, υπήρχε υπερβολικός φόβος για τους Τούρκους και ήξεραν ότι ήταν απαραίτητο να συνεργαστούν με την Βενετία.¹³⁶

Τα γεγονότα εξελίσσονταν ραγδαία: ο Πάπας Ρίο V (Ευσέβιος Ε΄) προέβλεπε καλύτερα από όλους τον κίνδυνο. Έδωσε ακριβείς οδηγίες στον κληρικό της Αποστολικής Βουλής και επιτήδειο διπλωμάτη Louis de Torres, ώστε να προσπαθήσει να πείσει τον Φίλιππο τον Β΄ να επέμβει και να σχηματίσει μια συμμαχία με τους Βενετούς, μια και ο Τούρκος ήταν γενική απειλή όλης της χριστιανοσύνης. Ο De Torres έπρεπε να κερδίσει την συμπάθεια του βασιλιά της Ισπανίας, δεδομένου ότι ήταν ισπανικής καταγωγής. Η Πορτογαλία και η Γερμανία συμμάχησαν, αλλά η Γαλλία δεν συμμετείχε στην Λίγκα, γιατί τότε ήταν σύμμαχος με τους

¹³⁰ ο.π. σ. 8.

¹³¹ ο.π. σ. 9.

¹³² ο.π. σ. 9.

¹³³ ο.π. σ. 9.

¹³⁴ Alessandro Barbero, *Lepanto, La battaglia dei tre imperi*, editori Laterza, Roma-Bari 2011, σ.σ.76 -151.

¹³⁵ ο.π. σ. 83.

¹³⁶ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ.9.

Τούρκους και ήταν εξουθενωμένη από τον πόλεμο με τους Άγγλους. Απέμεναν επομένως στον Ποντίφικα δύο μονάχα δυνάμεις, στις οποίες μπορούσε να βασίσει κάθε επιχείρηση κατά των Τούρκων: την Βενετική και την Ισπανική, οι οποίες απειλούνταν άμεσα.¹³⁷

Το πρωί της 27ης Μαρτίου 1570, ανήμερα του Πάσχα, έφτανε στην Βενετία ο Τούρκος πρέσβης. Την επόμενη μέρα, μετά την μεγάλη συνεδρία που έγινε στο Παλάτι των Δόγηδων κεκλεισμένων των θυρών, ο Cubat παρέδιδε το τελεσίγραφο του, αλλά η απάντηση της Βενετίας ήταν ήδη έτοιμη. Η Δημοκρατία ήταν αντίθετη με το τελεσίγραφο, ελπίζοντας στην Θεία Δίκη και θα υπερασπιζόταν με τα όπλα την Κύπρο, την νόμιμη κτήση της.¹³⁸

Ο Cubat πήγε την απάντηση στον Σελίμ, ο οποίος έδωσε την διαταγή στον Πιαλή πασά, που ηγείτο του στόλου, να ενωθεί με τον Μουσταφά πασά, αρχηγό του στρατού, που καταγόταν από το Μαυροβούνιο, κοντά από το Cattaro (το σημερινό Kottor), και να αναχωρήσει για την κατάκτηση της Κύπρου. Στην Λευκωσία ηγείτο ο συνταγματάρχης Palazzo da Fano, αλλά οι διαφορετικές γνώμες εμπόδιζαν τις προετοιμασίες του πολέμου. Ο Federico Baglioni θεωρώντας ότι, ο Μουσταφά θα επιτίθετο πρώτα στην Αμμόχωστο (Famagosta), γιατί βρισκόταν πιο κοντά στην θάλασσα, μετέβη σε εκείνο το φρούριο του οποίου ήταν αρχηγός ο Marco Antonio Bragadin.¹³⁹ Το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου του 1570, έφτανε η τουρκική αρμάδα μπροστά από την Λεμεσό, επισκοπική έδρα, σχεδόν ανοχύρωτη, η οποία αλώθηκε χωρίς δυσκολία και ο Μουσταφά πασάς έμαθε από κάποιους νησιώτες για τις προετοιμασίες που γίνονταν στην Λευκωσία και στην Αμμόχωστο και αυτός μετέβη με την αρμάδα του, με δύναμη διακοσίων (200) ιστιοφόρων και ογδόντα χιλιάδων (80.000) ανδρών, στον κόλπο των Saline, (Αλυκών), όπου αποβιβάστηκαν 5000 στρατιώτες του πεζικού, 3000 στρατιώτες του μηχανικού, ειδικοί στις ανατινάξεις και 2500 άλογα.¹⁴⁰

Ο Πάπας προσπάθησε να στείλει άμεσα βοήθεια στους Βενετούς. Ο Δούκας Cosimo di Firenze έδωσε στον ποντίφικα Pío V (Ευσεβή Ε'), δώδεκα γαλέρες πλήρως εξοπλισμένες «με τους κωπηλάτες, την εξάρτιση, τα πυρομαχικά, το πυρ, τα πυροβόλα όπλα, τα ιστία και όλα τα απαραίτητα» και περίμεναν έτοιμες στην Civitavecchia (λιμάνι της περιοχής Λάτιο).

Η Γερουσία της Βενετίας άρχισε τον Μάιο να συγκεντρώνει άνδρες και πλοία στην Zara, εν αναμονή βοήθειας της Κύπρου, η οποία ήταν για τους Βενετούς τόσο σημαντική, όσο η

¹³⁷ ο.π. σ.σ.10-11.

¹³⁸ ο.π. σ.11.

¹³⁹ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 12.

¹⁴⁰ ο.π. σ.13.

Candia, (το Ηράκλειο της Κρήτης), το οποίο, όπως διαβεβαίωνε ο Sanuto, οι ίδιοι οι Τούρκοι το αποκαλούσαν τα «βασικά πτερά» της Δημοκρατίας της Βενετίας.¹⁴¹

Την 22α Ιουλίου 1570, οι Τούρκοι πολιορκούσαν ήδη την Λευκωσία (Nicosia), την πρωτεύουσα της νήσου, όπου ο συνταγματάρχης Palazzo da Fano και ο Nicolò Dandolo με λιγότερους από 3000 άνδρες είχαν προετοιμάσει την αντίσταση.¹⁴²

Ο τούρκικος εφιάλτης τρομοκρατούσε την Ευρώπη, αλλά κανείς ακόμα δεν έκανε καμία κίνηση. Την 27η Ιουλίου του 1570 έφτασε στην Ρώμη ένας Ισπανός αγγελιαφόρος που έφερε την είδηση ότι, ο βασιλιάς Φίλιππος ο Β' συμφωνούσε να ενωθεί με την Λίγκα και έδινε εντολή στον στόλο του, του οποίου ηγείτο ο Giannandrea Doria, να ενωθεί με τον στόλο της Βενετίας και να τεθεί υπό τις διαταγές του αρχηγού του στόλου του Ποντίφικα, Marco Antonio Colonna, για να αντισταθεί κατά του Τούρκου.¹⁴³ Αλλά ο Φίλιππος ο Β' ήθελε να προδώσει τον ποντίφικα και τους Βενετούς. Η απόφαση του να προσχωρήσει αμέσως στην Λίγκα ήταν καθοδηγούμενη από την πολιτική του υποκρισία. Ο Φίλιππος ο Β' ήξερε ότι, οι Τούρκοι κατευθύνονταν κατά της Κύπρου και, ως δύσπιστος που ήταν, φοβόταν ότι ο Σελίμ θα έκανε κάποιον «ελιγμό» και θα κατευθυνόταν κατά των ισπανικών κτήσεων των αφρικανικών ακτών. Έχοντας γνώση της αδυναμίας του στόλου του, ενώθηκε με τους Βενετούς και την Λίγκα.¹⁴⁴ Ωστόσο, ο Girolamo Zane με την βενετική αρμάδα ισχύος 137 ιστιοφόρων, άφησε την Zara και κατευθυνόταν στον Χάνδακα (Candia), όπου άρχισε να στρατολογεί νέους άνδρες για να συμπληρώσει τα κενά που είχαν προκληθεί από την επιδημία, που είχε πλήξει τους κωπηλάτες των γαλέρων στην Zara. Τον Αύγουστο, στο Otranto, ενώθηκαν ο ισπανικός στόλος, αποτελούμενος από 49 γαλέρες και ο στόλος του ποντίφικα, αποτελούμενος από 12 γαλέρες. Ο Doria πρότεινε αμέσως στον Colonna, να καλέσουν τον βενετικό στόλο για μεγαλύτερη ασφάλεια της ομάδας του, αλλά ο Colonna πίστευε ότι ήταν ανώφελη μια τέτοια κίνηση. Ο γενοβέζος αποφάσισε να φύγει για να ενωθεί με τους βενετούς. Ο θαλάσσιος πλους χωρίς ιστία, με ούριο άνεμο, ή μονάχα με το ακάτιο ιστίο, ήταν μακρύς, διήρκεσε 15 μέρες, αλλά εν τέλει, την τελευταία μέρα του Αυγούστου έφτασε στην Σούδα, όπου συναντήθηκε με την βενετική αρμάδα.¹⁴⁵

Ο Zane είχε αποδειχθεί ανεπαρκής: δεν ήταν ικανός να κυβερνήσει την τύχη μιας αρμάδας, όπως της βενετικής. Αλλά και ο Colonna απεδείχθη υπερβολικά αδύναμος. Δεν ήξερε να

¹⁴¹ ο.π. σ.14.

¹⁴² ο.π. σ.15.

¹⁴³ ο.π. σ.15.

¹⁴⁴ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 16.

¹⁴⁵ ο.π. σ.17.

επιβάλλει την θέληση του. Θα έπρεπε να είχε απαιτήσει από τον Doria, την άμεση παράδοση στα δικά του χέρια, των λεγόμενων «μυστικών διαταγών» και σε περίπτωση που ο γενοβέζος το αρνιόταν, θα έπρεπε να τον συλλάβει και να επωμιστεί ο ίδιος την γενική ηγεσία της χριστιανικής αρμάδας. Αλλά αν ο Colonna είναι κατά κάποιον τρόπο δικαιολογημένος, είναι γιατί, είχε μεταξύ των άλλων, τον τίτλο ευγενείας του Δούκα από τον βασιλιά της Ισπανίας. Απεναντίας ο Zane δεν αξίζει μηδενός ελαφρυντικού, γιατί όφειλε να υποχρεώσει τον Doria ή να ξεσκεπάσει σε όλη την χριστιανοσύνη την προδοσία του Φιλίππου του Β', ή να πολεμήσει.¹⁴⁶ Αλλά με έναν άνδρα αδρανή, όπως ήταν ο Zane και έναν κυριολεκτικά παθητικό Marcantonio Colonna, ήταν λογικό ένας Doria να κατάφερνε με παντοίους τρόπους να βοηθήσει τα σχέδια του κυρίου του, του βασιλιά Φιλίππου του Β' της Ισπανίας.¹⁴⁷

Ωστόσο στην Κύπρο τα πράγματα πήγαιναν προς το χειρότερο. Το πρωί της 9ης Σεπτεμβρίου 1570, αλώθηκε η Λευκωσία. Ο Μουσταφά έσφαξε 15.000 χριστιανούς και ο υπόλοιπος πληθυσμός υποδουλώθηκε και επάνδρωσε τις γαλέρες του. Σύμφωνα με τον ιστορικό P. Guglielmotti ο Μουσταφά έσφαξε 40.000 άτομα και αλυσόδεσε άλλα 15.000.

Ο Zane, για να μην επιβαρύνει και άλλο τον Χάνδακα, από το βάρος της σίτισης τόσο μεγάλου πληθυσμού, αποφάσισε να αναχωρήσει για την Κέρκυρα.¹⁴⁸ Εν τω μεταξύ ο Μουσταφά πασά άρχισε να πολιορκεί την Αμμόχωστο, ενώ ο Πιαλή πασάς άφησε την Κύπρο και κατεύθυνε την αρμάδα του στον Βόσπορο. Ο Quirini, μόλις το πληροφορήθηκε, αναχώρησε από τον Χάνδακα στις 26 Ιανουαρίου 1571, με 13 γαλέρες και 4 πλοία κατευθυνόμενος για την Κύπρο. Έφτασε στην Κύπρο εν αγνοία του εχθρού και μπόρεσε να αποβιβάσει τρόφιμα, πυροβολικά, πυρομαχικά, άνδρες πεζικού καταγόμενους από την Brescia, με αρχηγό τους τον Luigi Martinengo (ο οποίος αργότερα αποκεφαλίστηκε με διαταγή του Μουσταφά), ο οποίος κατάφερε να διεισδύσει στο πολιορκημένο οχυρό, αναπτερώνοντας το ηθικό των υπερασπιστών, που είχαν αρχίσει να πιστεύουν ότι η Βενετία τους είχε ξεχάσει ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό, την φρουρά του οχυρού. Ο Doria και ο Colonna ωστόσο είχαν φτάσει στην πατρίδα και κάθε απόφαση σε σχέση με την Λίγκα, φαινόταν εκκρεμής.¹⁴⁹ Οι Βενετοί που θα έπρεπε να προβλέψουν μόνοι τους την άμυνα των ακτών, αισθάνονταν αδύναμοι να ανταπεξέλθουν μόνοι τους, και βλέποντας τις διαπραγματεύσεις να αργοπορούν, απειλούσαν με την Σύναψη Ειρήνης με την Υψηλή Πύλη. Η απειλή έφερε αποτέλεσμα, γιατί επιτέλους το πρωί της 20ης Μαΐου 1571,

¹⁴⁶ ο.π. σ. 18.

¹⁴⁷ ο.π. σ.σ. 19-20.

¹⁴⁸ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ.21.

¹⁴⁹ ο.π. σ.22.

ολοκληρώθηκε στην Ρώμη, από τους πρέσβεις της Ισπανίας και της Βενετίας, η Συνθήκη που ένωνε τις κυβερνήσεις τους με τον Ποντίφικα, στην Λίγκα, για να πολεμήσουν τους Τούρκους. Προσχωρούσαν στην Συνθήκη οι Ιππότες της Μάλτας, η Γένουα, η Σαβοΐα, το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης, η Δημοκρατία της Lucca, η Mantova , η Parma, το Urbino και η Ferrara. Η επιλογή του ηγέτη ήταν υπερβολικά δύσκολη. Τα βλέμματα στράφηκαν στον Emanuele Filiberto, στον νικητή του San Quintino, αλλά εκείνος δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τα εδάφη του, που ήταν διαρκώς υπό την απειλή των φιλόδοξων Γάλλων, γι' αυτό επιλέχθηκε και διορίστηκε ως ανώτερος αξιωματικός του χριστιανικού στόλου ο αδελφός του Φίλιππου του Β', ο Don Giovanni D' Austria.¹⁵⁰ Οι Βενετοί ήξεραν ότι, αν ενώνονταν με την Ισπανία, θα μπορούσαν ακόμα να σώσουν την Κύπρο, αλλά ήξεραν επίσης, ποια ήταν η ισπανική πολιτική που προσπαθούσε να κρατήσει όσο το δυνατόν περισσότερο αδύναμη την Βενετία, για να μπορεί μετά να την καταδυναστεύσει και να νικήσει τους Βενετούς, τους μόνους που δεν είχαν υποταχθεί σε κανέναν. Ο Φίλιππος ο Β' κατανοούσε ότι ήταν απαραίτητο να «δώσει» ένα μάθημα στον Τούρκο. Δεν ήταν όμως σε θέση, μόνο με την δική του αρμάδα, να αντισταθεί αποτελεσματικά, στην ολοένα και αυξανόμενη υπεροχή των Οθωμανών και έβλεπε ότι, μόνο ένας τρόπος υπήρχε για να εξασφαλίσει την νίκη του κατά των Τούρκων, δηλαδή να ενωθεί με τους Βενετούς.¹⁵¹ Δεν εμπιστευόταν όμως την Βενετία, είχε τον φόβο ότι, θα τον εγκατέλειπε, όπως είχε κάνει προηγουμένως ο Κάρολος ο Ε' με αυτήν. Το όνειδος και οι μνήμες της Πρέβεζας ήταν ένα βάρος που βάραινε υπερβολικά σκληρά τις δύο κυβερνήσεις: την βενετική και την ισπανική. Οι Ισπανοί ήθελαν να ανακτήσουν χαμένες αφρικανικές αποικίες και οι Βενετοί ήθελαν πάση θυσία να σώσουν την Κύπρο. Οι Τούρκοι ωστόσο ήξεραν τις προθέσεις και της Ισπανίας και της Δημοκρατίας της Βενετίας.¹⁵²

Η συμμαχία ανάμεσα στην Ισπανία, τον Ποντίφικα και την Βενετία έπρεπε να ήταν σταθερή και είχε διττό χαρακτήρα: και επιθετικό και αμυντικό, όχι μόνο κατά των Τούρκων αλλά και κατά των υποτελών κρατών τους: της Αλγερίας, της Τυνησίας και της Τρίπολης. Η αναγγελία της Ιερής Συμμαχίας (Sacra Lega) έγινε στην Βενετία την 2α Ιουλίου 1571.¹⁵³

Χάρη στις επίμονες παρακλήσεις του Πάπα, καθορίστηκε να γίνει η συγκέντρωση της χριστιανικής αρμάδας στην Μεσσήνη της Σικελίας (Messina). Ο Πάπας Pio V (Ευσεβής Β') έδωσε την διαταγή στην ομάδα του να κατευθυνθεί στην Μεσσήνη και να αναμένει τους

¹⁵⁰ ο.π. σ.σ.24-25.

¹⁵¹ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ.25.

¹⁵² ο.π. σ.25.

¹⁵³ ο.π. σ.26.

συμμάχους. Ο Marcantonio Colonna αναχωρεί από την Νάπολη την 15η Ιουλίου και φτάνει στην Μεσσήνη πρώτος, την 20η του μήνα, όπου τον υποδέχονται με ενθουσιώδεις λαϊκές εκδηλώσεις.¹⁵⁴ Η Σινιορία της Βενετίας είχε, ήδη από τον προηγούμενο χειμώνα, απολύσει από την ηγεσία τον Girolamo Zane, διορίζοντας στην θέση του τον Sebastiano Veniero, ο οποίος είχε κατακτήσει το φρούριο Sopotò στην Αλβανία.¹⁵⁵ Ο Sebastiano Veniero χώρισε την αρμάδα σε δύο μοίρες: μια, υπό την ηγεσία των δύο προβλεπτών – κρατικών εποπτών Antonio Da Canale και Marco Quirini και μια, υπό την δική του άμεση ηγεσία με προβλεπτή τον Agostino Barbarigo. Η πρώτη μοίρα εγκαταστάθηκε στην Candia (Χάνδακα) και η δεύτερη στην Κέρκυρα.¹⁵⁶

Τον Μάρτιο του 1571, η τουρκική αρμάδα αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη, κατευθυνόμενη προς το Negroponte (Εύβοια), όπου την συνάντησε ο Occhiali. Από εκεί έφτασε στην Χίο και στην Ρόδο, αυξάνοντας διαρκώς τον αριθμό των πλοίων της και τελικά, κατευθύνθηκε στην Κύπρο. Την 15η Απριλίου, ο Αγάς των γενίτσαρων μουεζίνης Αλή πασάς, ο καινούργιος ανώτερος αξιωματικός, έφτανε στην Κύπρο για να ενισχύσει τον στρατό του Μουσταφά πασά, τον πολιορκητή της Αμμοχώστου. Κινήθηκε προς το Αρχιπέλαγος, όπου και ενώθηκε με άλλη μια σαρανταριά κουρσάρικα πλοία. Αφού ενόχλησε διάφορες βενετικές κτήσεις, ο Αλή πασά ήρθε με τόλμη να παρεμβληθεί ανάμεσα στις δύο βενετικές αρμάδες, του Veniero και των δύο προβλεπτών, αποτελώντας έτσι, ένα σοβαρό εμπόδιο στην ένωση των δυνάμεων της Λίγκας.¹⁵⁷ Στα τέλη του Ιουλίου, ο Βενετός αρχηγός έστειλε στην Candia, στον Da Canale και στον Quirini, την διαταγή να αποσυρθούν άμεσα στην Μεσσίνα και ο ίδιος κατευθύνθηκε μέσω του Otranto προς τα εκεί, όπου έφτασε μπροστά από το λιμάνι στις 23 Ιουλίου του 1571. Ο Colonna κινήθηκε με την ομάδα του απέναντι στους Βενετούς και μπήκαν στην Μεσσήνη όλοι μαζί. Μετά από μια ώρα έφθασαν 6 μεγάλες βενετικές γαλέρες (γαλεάσες) υπό την αρχηγία του Francesco Duodo.¹⁵⁸ Στις 6 Αυγούστου του 1571, ο Veniero, έβγαινε από τον όρμο (ράδα) με μια ομάδα πλοίων, για να πάρει προμήθειες από το κοντινό λιμάνι της Tropea. Την επόμενη μέρα, ενώ επέστρεφε στην Μεσσήνη, έπεσε σε μια πολύ δυνατή καταιγίδα, η οποία του συνέτριψε 7 γαλέρες. Ο στόλος χασομερούσε στην Μεσσήνη, εν αναμονή του Don Giovanni D' Austria. Ο Colonna πάσχιζε με κάθε τρόπο, να ησυχάσει τον ανυπόμονο Veniero, ο οποίος δεν ήθελε να παραμένει εκεί

¹⁵⁴ ο.π. σ.27.

¹⁵⁵ ο.π. σ.28.

¹⁵⁶ ο.π. σ.29.

¹⁵⁷ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 29.

¹⁵⁸ ο.π. σ. 30.

άπρακτος.¹⁵⁹ Ο Don Giovanni, ωστόσο, είχε αναχωρήσει από την Μαδρίτη την 6η Ιουνίου, έκανε στάση στην Βαρκελώνη και από εκεί αναχώρησε την 17η Ιουλίου του 1571, με 38 γαλέρες, φτάνοντας στην Γένουα την 26η του μήνα, όπου φιλοξενήθηκε από τον Doria στο παλάτι του. Έφυγε από εκεί την 1η Αυγούστου και έφτασε στην Νάπολη την 8η Αυγούστου, όπου συναντήθηκε με τον Don Alvaro di Bazan, τον μαρκήσιο του Τιμίου Σταυρού, του οποίου είχε προηγηθεί για να εξοπλίσει 6 πλοία. Η πόλη έστειλε στην βασιλική γαλέρα έναν επιτετραμμένο για να παρακαλέσει τον αξιωματικό να καθυστερήσει την είσοδο, τουλάχιστον για μια μέρα, για να αφήσει χρόνο στον λαό να τον υποδεχθεί με επισημότητα. Ο Don Giovanni συναίνεσε και αγκυροβόλησε στην Παναγία της Piedigrotta (Nostra Signora di Piedigrotta) στην ακτή της Καλαβρίας στο Τυρρηνικό πέλαγος, στην περιοχή Pizzo Calabro, όπου υπάρχει σπήλαιο, με το άγαλμα της Παναγίας και παρέμεινε εκεί μέχρι την ώρα του Εσπερινού της επόμενης ημέρας. Την επόμενη ημέρα έφτασαν και άλλες 27 γαλέρες με τον Don Giovanni Cardona¹⁶⁰ και ένα σύνταγμα Γερμανών του κόμη D'Arco. Μετά από 23 ώρες, ο Don Giovanni έκανε με μεγάλη μεγαλοπρέπεια, την είσοδο του στην πόλη της Νάπολης. Στην Νάπολη, ο Don Giovanni γνώρισε τον ιερέα, Padre Giovanni Battista De Luca da Guardiagrele, ηγούμενο στον Άγιο Πέτρο στην Majella, στα κεντρικά Απέννινα Όρη και τον εκτίμησε τόσο πολύ, μέχρι που του ζήτησε ένα ενθύμιο πριν να αναχωρήσει για την Μεσσίνα. Ο ιερέας De Luca του δώρισε μια εικόνα της Παναγίας Παρθένου “succurre miseriis” λέγοντας του : « ιδού το σπαθί με το οποίο θα υπερασπιστείτε την καθολική πίστη και θα καταρρίψετε την έπαρση του μουσουλμάνου. Πιστέψτε στην πανίσχυρη προστασία της Ουράνιας Μητέρας και εν τούτω νίκα». Την 14η του μήνα, στην εκκλησία της Santa Chiara (Αγίας Φωτεινής), στην Νάπολη, ο καρδινάλιος Granvela ολοκλήρωσε την τελετή της παράδοσης στον Don Giovanni του ιερού λάβαρου της Λίγκας, ευλογημένο από τον Πάπα. Επί τη ευκαιρία «κόπηκε» επίσης και μετάλλιο. Το λάβαρο ήταν από δαμασκηνό ύφασμα, από γαλάζιο μετάξι και είχε ψηλά στην μέση, την εικόνα του Εσταυρωμένου Σωτήρα, στα πόδια του οποίου ήταν τα εμβλήματα του Πάπα Ρίο V (Ευσεβούς Ε'), στα δεξιά εκείνα της Ισπανίας και στα αριστερά τα εμβλήματα της Βενετίας. Την 23η Αυγούστου 1571, ο Don Giovanni αναχωρούσε από την Νάπολη και το επόμενο πρωί έφτασε, χωρίς προειδοποίηση, στον όρμο της Μεσσίνας.

Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου έγινε μονάχα από την φιλοδοξία και την ματαιοδοξία του μεγαλείου και της δόξας που διακατείχε το πνεύμα του μόλις 25χρονου Don Giovanni D'

¹⁵⁹ ο.π. σ. 31.

¹⁶⁰ ο.π. σ.31.

Austria. Ο Βασιλιάς της Ισπανίας είχε περιβάλλει τον Don Giovanni από έμπιστους συμβούλους, που έπρεπε πάντα να τον συμβουλεύουν να μην προβεί σε μάχη.¹⁶¹ Την 2α Σεπτεμβρίου έφτασαν στην Μεσσίνα άλλες 60 βενετικές γαλέρες, υπό την ηγεσία των προβλεπτών Canale και Querini, οι οποίοι έρχονταν από τον Χάνδακα. Την 3η Σεπτεμβρίου, με την άφιξη του Gianandrea Doria και τις 12 γαλέρες του, είχε συμπληρωθεί η αρμάδα. Ο Αλή πασάς, αποβιβάστηκε στον Χάνδακα με 3000 άνδρες, αλλά τα βενετικά στρατεύματα του φρουρίου, τους επιτέθηκαν και τους κατατρόπωσαν και ο Αλή πασάς κατέφυγε σε διάφορες παράκτιες περιοχές μέχρι την Αλβανία. Κατέλαβε το Sorotò (Σοποτό), εκπόρθησε τις πόλεις Dulcigno (αρχαίο Ολοκαίνιο, στο Μαυροβούνιο), Antivari (το αρχαίο Θηβάριον στο Μαυροβούνιο), Budva (η αρχαία Βουθήη, στο Μαυροβούνιο), Ζάκυνθο και αφού πυρπόλησε τον οικισμό Lesina (στην Απουλία της Ιταλίας), η τουρκική αρμάδα εμφανίστηκε στην Curzola (νησί της Νότιας Δαλματίας στην Κροατία), όπου διακρίθηκαν για την ηρωική τους αντίσταση μέχρι και οι γυναίκες, και τελικά κατευθύνθηκε προς το Cattaro. Λίγο έλειψε να εμφανιστεί μπροστά στην Βενετία. Στο Cattaro ο Αλή πασάς έμαθε ότι ο χριστιανικός στόλος συγκεντρωνόταν στην Μεσίνα. Έστειλε λοιπόν έναν απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη, για να μάθει τις βλέψεις του Σελίμ. Ο Σελίμ διέταξε την άμεση επίθεση στην χριστιανική αρμάδα. Ο Αλή πασάς κατευθύνθηκε στην Κέρκυρα, όπου πολιορκήσε και πυρπόλησε τα χωριά της και αιχμαλώτισε τις γαλέρες του Michele Barbarigo και Pietro Bertolazzi,¹⁶² και τα πλοία του Da Lezze και του Mocenigo κατευθύνθηκε προς την Ναύπακτο, μέσω Πρέβεζας «όπου με μεγάλη επιμέλεια συγκέντρωσε στρατιώτες και κωπηλάτες, πυρομαχικά και όπλα και προμήθειες».

Ο Don Giovanni αποφάσισε να αναχωρήσει και διέταξε όλη την αρμάδα του, να αποπλεύσει το πρωί της 16ης Σεπτεμβρίου. Σε απόσταση μισού μιλίου από την ακτή στάθηκαν όλες οι γαλέρες, για να ακούσουν την Θεία Λειτουργία και κατόπιν, κατευθύνθηκαν προς το ανοικτό πέλαγος, αφού ευλογήθηκαν μια-μια, από τον διπλωματικό αντιπρόσωπο της Αγίας Έδρας Odescalchi, ο οποίος ήταν στο κατάστρωμα μιας μπρατσέρας, που βρισκόταν κοντά στο οχυρό του Σωτήρα Χριστού. Την 17η Σεπτεμβρίου η αρμάδα έφτανε στην Fossa di San Giovanni, κοντά στο Reggio Calabria (Ρήγιο της Καλαβρίας) και το επόμενο πρωί έβαλε πλώρη για το Capo Colonne, αλλά αναγκάστηκε λόγω ισχυρού ανέμου (tramontana), να προσαράξει η ναυαρχίδα της Μάλτας, στον μυχώ της Castella. Σε αυτή την στάση

¹⁶¹ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ.34.

¹⁶² Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ.35.

επιβιβάστηκαν και άλλοι 500 στρατιώτες πεζικού από την φρουρά της Καλαβρίας.¹⁶³ Το πρωί της 24ης Σεπτεμβρίου, περνώντας με 40 μίλια από την Rocca Imperiale, η χριστιανική αρμάδα άφησε οριστικά την ακτή της Καλαβρίας.¹⁶⁴ Στο Capo Santa Maria αναφέρθηκε στους χριστιανούς ότι, στην Μεσίνα είχε πάει ένας κατάσκοπος, δηλαδή ένας πειρατής με μια βομβάρδα (μικρή γαλέρα) την νύχτα, για να δει πόσα πολεμικά πλοία διέθετε η Λίγκα. Ο πειρατής λεγόταν Caracosa. Ο Don Giovanni έβαλε πλώρη για την Κέρκυρα, όπου έφτασε την 26η Σεπτεμβρίου 1571. «Έδεσε» τον στόλο στην περιοχή Santa Maria di Casopoli και περίμενε εκεί μέχρι το επόμενο πρωί. Την 27η Σεπτεμβρίου ο Don Giovanni έμπαινε στην Κέρκυρα, αλλά παρόλο που ο Veniero του πρόσφερε διαμέρισμα σε ένα φρούριο, εκείνος δεν θέλησε να αποβιβαστεί από το πλοίο. Έστειλε όμως αμέσως τον Gildandrada προς αναζήτηση πληροφοριών για την εχθρική αρμάδα. Οι Ισπανοί σύμβουλοι προσπαθούσαν να πείσουν τον Don Giovanni να απευθυνθεί αλλού. Να εκπορθήσουν την Santa Maura (Λευκάδα), ή την Πρέβεζα, ή και άλλα οχυρά, αλλά να μην συναντηθεί με τον εχθρό. Ο Don Giovanni κατανοούσε πολύ καλά, πόση φήμη και τιμή θα αποκτούσε εάν κατάφερνε να νικήσει την τουρκική αρμάδα, η οποία εθεωρείτο μέχρι τότε αήττητη.¹⁶⁵ Ο Gildandrada (ή Gil de Andrada) έφερε την είδηση ότι τα οθωμανικά πλοία βρίσκονταν στον κόλπο της Ναυπάκτου: ο Don Giovanni τότε «σήκωσε τις άγκυρες» και ξεκίνησε για το λιμάνι της Gomenitza (Ηγουμενίτσας), όπου έφτασε την 2α Οκτωβρίου. Διέταξε σε ένα πλοίο του Ποντίφικα, να στείλει στην ξηρά άνδρες για να προμηθευτούν πόσιμο νερό. Ο αρχηγός τους ήταν ο καπετάνιος Ruggero Oddi από την Perugia.¹⁶⁶ Ωστόσο, έφτασε η είδηση της συνθηκολόγησης της Αμμοχώστου, που έγινε την 1η Αυγούστου 1571, μετά από την αξιοθαύμαστη αντίσταση αρετής και θυσίας του Marcantonio Bragadino, ο οποίος γδάρθηκε ζωντανός από τους Τούρκους, παρόλο που, του είχαν υποσχεθεί την σωματική του ασφάλεια μετά την συνθηκολόγηση. Ο Baglioni, ο Martinengo, ο Marco Quirini, ο οποίος το 1571, ήταν προβλεπτής της Κρήτης¹⁶⁷ και όλοι οι επιζώντες καπετάνιοι αποκεφαλίστηκαν και τεμαχίστηκαν. Τα νέα της Αμμοχώστου προκάλεσαν την έντονη επιθυμία εκδίκησης στους χριστιανούς μαχητές. Ο Don Giovanni έδωσε την διαταγή να προετοιμαστεί η αναχώρηση

¹⁶³ ο.π. σ.36.

¹⁶⁴ ο.π. σ.37.

¹⁶⁵ ο.π. σ.37.

¹⁶⁶ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 38.

¹⁶⁷ Niccolò Capponi, *Lepanto 1571, La Lega Santa contro l'Impero Ottomano*, Il Saggiatore, Milano 2008, σ.148.

τους.¹⁶⁸ Την 5η Οκτωβρίου 1571 η χριστιανική αρμάδα έφτασε στο νησί της Κεφαλονιάς και αγκυροβόλησε στον ονομαζόμενο όρμο Valle d' Alessandria (Κοιλάδα Αλεξανδρείας).¹⁶⁹

Οι Τούρκοι με την σειρά τους, αφού είχαν πληροφορηθεί από τους κατασκόπους τους, τις κινήσεις των αντιπάλων τους, αποφάσισαν να βγουν στα ανοιχτά την 5η Οκτωβρίου.¹⁷⁰ Οι Τούρκοι ήταν αποφασισμένοι να νικήσουν με κάθε τρόπο και να προσπαθήσουν να «τραβήξουν» όλη την χριστιανική αρμάδα στον κόλπο της Πάτρας, χωρίς αυτή να μπορέσει να δει την υπεροχή τους, πριν την συνάντησή τους, η οποία θα έπρεπε να ήταν αποφασιστική.¹⁷¹ Ο μουεζίνης Αλή πασάς είχε πλήρη γνώση των προθέσεων του Don Giovanni, γιατί, όταν η χριστιανική αρμάδα άφησε το λιμάνι της Ηγουμενίτσας για να κατευθυνθεί προς το λιμάνι τα Πάτρας, ο Αλή πασάς είχε βγάλει ολόκληρο τον στόλο του από τον κόλπο της Ναυπάκτου, την νύχτα της 6ης προς την 7η Οκτωβρίου, για να πάρει θέση στα μέρη εκείνα, όπου υπολόγιζε να κάνει την ναυμαχία. Πήρε θέση σε απόσταση 12 περίπου μιλίων, ανάμεσα στην Ιθάκη και στα Βόρεια του κόλπου της Ναυπάκτου, όπου και συντάχθηκε σε μάχιμη θέση.¹⁷² Οι πληροφορίες, αντιθέτως, που είχαν δοθεί στην χριστιανική ηγεσία, ήταν ως επί το πλείστον ψευδείς, έτσι που ο Don Giovanni, μέχρι να δει ιδίους όμμασι τα τούρκικα πλοία, θεωρούσε ότι, αριθμητικά ήταν πολύ ανώτερος του τουρκικού, βασισμένος στην σίγουρη πληροφορία, ότι ο μουεζίνης Αλή πασάς είχε απολύσει τους πειρατές για να μην τους πληρώνει την τροφή τους. Νόμιζε επίσης, ότι ο διοικητής του Αλγερίου ο beylerbey Ucciali ή Occhiali,¹⁷³ είχε μεταφερθεί με 60 «ξύλα» (γαλέρες, μεγάλες γαλέρες και φούστες, δηλαδή μεσαιωνικές γαλέρες) στην Μεθώνη (Modone), όπου θα φόρτωνε παξιμάδι και είχε πληροφορηθεί επίσης ότι όλη η εχθρική αρμάδα μαστιζόνταν από επιδημίες.¹⁷⁴

Τα πλοία της Λίγκας, αναχωρώντας από το λιμάνι της Ηγουμενίτσας για το νησί της Κεφαλονιάς, ταξίδεψαν για πρώτη φορά με διαταγή για μάχη, δηλαδή ήταν χωρισμένα σε 4 μοίρες. Η μεγαλύτερη μοίρα ήταν υπό την ηγεσία του Don Giovanni d' Austria και έφερε ως διακριτικό στο καρχήσιο, γαλάζια σημαία. Η μοίρα του Doria είχε πράσινη σημαία στην

¹⁶⁸ ο.π Guido Antonio Quarti, σ. 39.

¹⁶⁹ ο.π. σ.42.

¹⁷⁰ Giuseppe Porfiri, *Gli ordini equestri italiani alla battaglia di Lepanto*, Roma 1976, σ.18.

¹⁷¹ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editorial, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ.44.

¹⁷² ο.π. Giuseppe Porfiri, σ.18.

¹⁷³ ο.π. Niccolò Capponi, σ.114.

¹⁷⁴ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 44.

κορυφή της κεραίας, εκείνη του Agostino Barbarigo είχε κίτρινη σημαία στον πρόβολο και η εφεδρική μοίρα με τον D. Alvaro di Bazan είχε λευκή σημαία στην πρύμνη.

Ήταν 6 Οκτωβρίου. Η χριστιανική αρμάδα αφού έκανε μια σύντομη στάση μπροστά από τον Πεταλά (Εχινάδες νήσοι), ξεκινά και πάλι τον πλου την επόμενη νύχτα και φτάνει μεταξύ της νήσου Οξιάς (Oscia) και το ακρωτήριο Scrofa, στην είσοδο του κόλπου της Πάτρας, κατά το ξημέρωμα της 7ης Οκτωβρίου. Μόλις οι γαλέρες της εμπροσθοφυλακής έφτασαν στο ύψος των εκβολών του Ασπροπόταμου, οι άνδρες που ήταν στο παρατηρητήριο των καταρτιών διέκριναν¹⁷⁵ τα πρώτα εχθρικά ιστία, κοντά στο λιμάνι της Peschiere, κοντά στα νησιά Curzolari (Εχινάδες νήσοι) να προχωρούν άτακτα. Εκμεταλλευόμενη την απόσταση τους, η χριστιανική αρμάδα πρόλαβε να μπει ανενόχλητη στον κόλπο όπου την ανέμενε ο εχθρικός στόλος, ο οποίος δεν ήταν πλήρως ορατός εξαιτίας των νησιών. Όταν ο τούρκος καπετάνιος είδε όλα τα πλοία της Λίγκας στον κόλπο, έκανε σινιάλο στους δικούς του να επιτεθούν, ίσως γιατί ήταν πεπεισμένος ότι οι χριστιανοί θα έφευγαν, όπως εδώ και πολλά χρόνια συνήθιζαν να κάνουν μπροστά στα τούρκικα πλοία. Ο Αλή πασάς θα εφαρμόζε την θανατική ποινή σε όποιον προσπερνούσε την γαλέρα του και απείλησε τους χριστιανούς κατάδικους κωπηλάτες με θάνατο, εάν τολμούσαν να σηκώσουν κεφάλι για να δουν την αντίπαλη αρμάδα.

Ο Don Giovanni δεν πτοήθηκε καθόλου από την αριθμητική υπεροχή των εχθρικών πλοίων και έδινε στους αρχηγούς του την διαταγή, να πάρουν θέση μάχης. Στον κόλπο της Πάτρας, μια ευέλικτη φρεγάδα πλησίασε μια ακίνητη μεγάλη γαλέρα. Από το μικρό σκάφος ο 24χρονος Don Giovanni D'Austria αναζήτησε στην πρύμνη της γαλέρας τον Sebastiano Venier, τον αρχιπλοίαρχο της Δημοκρατίας της Βενετίας, άνδρα με καυστικό χαρακτήρα: «Θα πολεμήσουμε;» φώναξε ο Don Giovanni στον γενειοφόρο βενετό. Ο 75χρονος με βλέμμα στραμμένο στον Οθωμανικό στόλο που αργά έπαιρνε θέση μάχης, απάντησε με απόλυτη σταθερότητα: «Είναι ανάγκη και δεν μπορούμε να κάνουμε διαφορετικά».¹⁷⁶

Ο Οθωμανός αρχηγός ξεδιπλώθηκε με όλες του τις δυνάμεις, μοιράζοντας την αρμάδα του σε τρεις μετωπικές μοίρες και σε μια εφεδρική κατά τον εξής τρόπο:¹⁷⁷

ΕΦΕΔΡΙΚΗ ΜΟΙΡΑ

Διοικητής μοίρας Amurat – Dragut : 8 γαλέρες , 20 φούστες και 2 βομβάρδες

¹⁷⁵ ο.π. σ.45.

¹⁷⁶ ο.π. Niccolò Capponi Niccolò, εξώφυλλο.

¹⁷⁷ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 46.

KENTPO

Ανώτατος Διοικητής Μουεζίνης Αλή πασάς: 94 γαλέρες

Δεξιά Πτέρυγα

Διοικητής Mohamet Saulack (Sirocco)

53 γαλέρες και 2 βομβάρδες

Αριστερή Πτέρυγα

Διοικητής Uluds - Ali` (Occhiali)

65 γαλέρες και 28 βομβάρδες

Μετά την παράταξη, στην ναυαρχίδα του Αλή πασά έκαναν την έπαρση ενός ιερού λάβαρου, που το είχαν φέρει από την Μέκκα: λευκό φόντο με στίχους του κορανιού στα άκρα, γραμμένα με χρυσά γράμματα.¹⁷⁸

Στην βασιλική χριστιανική ναυαρχίδα, η οποία βρισκόταν ανάμεσα στην ναυαρχίδα του Ποντίφικα (αριστερά), και στην βενετική (δεξιά) είχε γίνει η έπαρση του λάβαρου του Χριστού. Τα πλοία της Ιερής Λίγκας είχαν την εξής παράταξη:¹⁷⁹

ΕΜΠΡΟΣΘΟΦΥΛΑΚΗ

Διοικητής Francesco Duodo: 6 μεγάλες γαλέρες (2 μπροστά από κάθε μοίρα)

KENTPO

Ανώτατος Διοικητής: Don Giovanni d' Austria: 61 γαλέρες

Αριστερή Πτέρυγα

Διοικητής Agostino Barbarigo

51 γαλέρες

Δεξιά Πτέρυγα

Διοικητής Gianandrea Doria

53 γαλέρες

ΕΦΕΔΡΙΚΗ ΜΟΙΡΑ

Διοικητής Don Alvaro di Bazan Μαρκήσιος του Τιμίου Σταυρού: 37 γαλέρες.

¹⁷⁸ ο.π. σ.47.

¹⁷⁹ ο.π. σ.48.

Η αρμάδα των Πιστών και εκείνη των Απίστων ήταν επιτέλους αντιμέτωπες.¹⁸⁰ (εικόνες:33-38)

Από χιλιάδες στήθη βγήκε η κραυγή: «Ζήτω ο Χριστός, Νίκη, Νίκη»!¹⁸¹

Οι Τούρκοι ωστόσο επιτίθεντο με ορμή. Οι μεγάλες γαλέρες άνοιξαν πυρ. Ο Francesco Duodo, ο καπετάνιος τους, είναι ο πρώτος που «άδειασε» πάνω στον εχθρό τα πυροβόλα όπλα (colubrine) και μια εχθρική γαλέρα έπιασε φωτιά. Μια άλλη, υποδουλώνεται από τον Ambrogio Bragadino και συγχρόνως ο Ambrogio Bragadino και οι άλλοι διοικητές των μεγάλων γαλέρων εκσφενδονίζουν από τα πυροβόλα όπλα, ένα πυροβολισμό εναντίον της απέναντι παράταξης. Οι Τούρκοι σαστίζουν από την μη αναμενόμενη πυκνή ριπή των πυροβόλων όπλων. Ο Αλή πασάς διατάζει να μην πλησιάσει καμιά γαλέρα του. Ο Don Giovanni διατάζει, για να συγκρουστεί καλύτερα με την γαλέρα του Αλή, να κόψει το έμβολο της δικής του γαλέρας, για να διευκολύνει με αυτό τον τρόπο, το ρεσάλτο των Τούρκων. Κατόπιν, ενώ περίμενε την επίθεση, λένε ότι, διέταξε να ηχήσουν τα πνευστά όργανα και χόρεψε με άλλους δυο ιππότες, στην πλώρη, τον ισπανικό πυρρίχιο χορό gagliarda.¹⁸² Ο Αλή πασάς προχώρησε αποφασιστικά μπροστά. Τα ισχυρά βενετικά πλοία εμποδίζουν την προσπάθεια των Τούρκων να ξαναοργανώσουν την γραμμή μάχης τους και αναγκάζουν τις γαλέρες του Αλή, να φτάσουν τις γαλέρες της Λίγκας με μια απερίγραπτη αταξία.

Η ναυαρχίδα των μεγάλων γαλέρων της μοίρας του Don Giovanni συγκρούστηκε με την εχθρική γαλέρα και την βύθισε. Τότε οι χριστιανοί άρχισαν να φωνάζουν «Νίκη, Νίκη» και άρχισαν με ορμή να κανονιοβολούν τους εχθρούς. Η απόσταση των αντίπαλων αρμάδων ήταν τώρα πια μηδαμινή.

Οι Τούρκοι απαντούν στο πυροβολικό των χριστιανών, αλλά οι βολές των κανονιών τους περνούν πάνω από τα πλοία της Λίγκας, γιατί τα κανόνια των Τούρκων ήταν τοποθετημένα στον πύργο της πλώρης και βρισκόταν πολύ ψηλότερα από τα πλοία των χριστιανών.¹⁸³

Οι γαλέρες των χριστιανών ήταν χαμηλότερες από τις τουρκικές και τα κανόνια τους ήταν, επομένως, σε χαμηλότερο σημείο και, μια και τα τουρκικά πλοία ήταν κοντά στα

¹⁸⁰ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ.49.

¹⁸¹ ο.π. σ. 51.

¹⁸² ο.π. σ. 52.

¹⁸³ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 53.

χριστιανικά, ο στόχος ήταν πιο εύκολος και οι βολές έφταναν το στόχο τους, τρυπώντας, καίγοντας και καμιά φορά καταποντίζοντας τα πλοία που ήταν σε πιο κοντινή απόσταση. Στην αρχή η μάχη ήταν ευνοϊκή για τους χριστιανούς, μετά όμως η ρωμαλέα ορμή των Τούρκων άλλαξε τις ισορροπίες. Οι χειρισμοί των τουρκικών πτερύγων εξελίσσονται απειλητικοί. Η πτέρυγα του Barbarigo ήταν η πρώτη που έπρεπε να συγκρατήσει το μένος των εχθρών.¹⁸⁴ Ο Gianandrea Doria έλαβε την διαταγή να παραταχθεί σε θέση μάχης αλλά βρέθηκε στα πιο «ανοιχτά» από όσο είχαν υποθέσει οι διοικητές στον θεωρητικό σχηματισμό και κάποιοι¹⁸⁵ υπέθεσαν ότι ο Doria ήθελε να αποφύγει την μάχη γεγονός που προκάλεσε υποψίες και φήμες ότι, θεωρήθηκε αργότερα από κάποιους προδότης.¹⁸⁶ Ο Occhiali μπόρεσε να πλεύσει ανενόχλητος, μέχρι που έφτασε να χτυπήσει τα νώτα των χριστιανών. Ήταν σε εκείνη την μοίρα, μια γαλέρα του Emanuele Filiberto της Σαβοΐας, τρεις από τους Ιππότες της Μάλτας, η ναυαρχίδα του Nicolo` Doria και καμιά δεκαριά βενετικές γαλέρες. Σχεδόν όλοι «έπεσαν» στην μάχη.

Η πτέρυγα του Agostino Barbarigo, που πρώτη αντιμετωπίζει την Οθωμανική Αρμάδα είναι εντελώς απασχολημένη και σε κατώτερες συνθήκες.¹⁸⁷ Τα γεγονότα της μάχης στο κέντρο εναλλάσσονται αιματηρά και συγκεχυμένα. Ο Don Giovanni εντοπίζει την γαλέρα του Αλή, πάει να την συναντήσει και την χτυπάει πλαγίως. Ο Τούρκος διοικητής πιάνεται από το αντίπαλο πλοίο με γάντζους, αλυσίδες και παλαμάρια και κατόπιν επιτίθεται με δύναμη, με τους καλύτερους άνδρες του, στους στρατιώτες του Don Giovanni. Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν πολλές φορές με ορμή, την πλώρη της Βασιλικής χριστιανικής γαλέρας, αλλά οι χριστιανοί τους αποκρούουν ηρωικά. Η γαλέρα του Colonna σπεύδει να υπερασπιστεί τον Don Giovanni και χτυπάει την Βασιλική γαλέρα του Αλή πασά, αλλά οι άνδρες του Πάπα με την σειρά τους πρέπει να αμυνθούν, γιατί ο Πορταού - πασάς πλήττει κωπηλατώντας με κόπο, την γαλέρα του Ποντίφικα. Γαλέρες σπεύδουν, συγκρούονται, για να εμποδίσουν εκ περιτροπής, την έλευση βοήθειας στις αντίστοιχες βασιλικές γαλέρες.

Οι γενίτσαροι του Αλή πασά, 400 επίλεκτοι νέοι, κάνοντας μια τρομερή προσπάθεια, προσπαθούν να μπουν στην γαλέρα του Don Giovanni, αλλά οι στρατιώτες με τα αρκεβούζια από την Σαρδηνία, τους απωθούν διαρκώς και καταφέρνουν να τους ακολουθήσουν, μπαίνοντας μαζί τους στην τουρκική βασιλική γαλέρα. Φτάνουν μέχρι το κεντρικό κατάρτι, αλλά απωθούνται με την σειρά τους και καταδιώκονται στην χριστιανική βασιλική, εξαιτίας

¹⁸⁴ ο.π. σ.54.

¹⁸⁵ ο.π..σ.54.

¹⁸⁶ ο.π. σ.55.

¹⁸⁷ ο.π. σ.56.

των συνεχών τούρκικων ενισχύσεων. Η ναυαρχίδα του ανώτερου διοικητή καθώς και άλλες γαλέρες βοηθήθηκαν από τον Don Giovanni, δίνοντας έτσι την δυνατότητα στους χριστιανούς να αντεπιτεθούν και να διεισδύσουν και πάλι στο πλοίο του Αλή πασά.¹⁸⁸ «Οι στοίχοι των αντίπαλων γαλέρων φρασσόταν από 3 πλευρές, από τον ακάτιο ιστό, τον πρυμναίο ιστό και το ερεισίνωτο. Οι μεν, πίσω από τα προπύργια αμύνονταν, οι δε, επιτίθεντο. Η γέφυρα είχε λιπανθεί για να γλιστρούν οι εισβολείς. Στα κατάρτια βρίσκονταν οι τοξότες και οι σωματοφύλακες για να σκοτώνουν τους υποκείμενους. Το πυροβολικό, όταν μπορούσε να γεμίσει τα φυσίγγια σημάδευε ευθεία και αριστερά τους εχθρικούς στοίχους. Το ίδιο από τις άλλες πλευρές καίγονταν μερικές γαλέρες, άλλες καταποντίζονταν στην θάλασσα και μαζί τους και οι ναυτικοί και οι στρατιώτες. Εκεί πυροτεχνήματα, βολές μυδραλιοβόλων όπλων και αιχμές τόξων και σπαθιές και πληγές μυρίων τρόπων».¹⁸⁹ Για άλλη μια φορά η θαρραλέα νεολαία της Σαρδηνίας απωθήθηκε και οι Τούρκοι μπήκαν στη χριστιανική βασιλική γαλέρα. Στο πλευρό του Don Giovanni ο Marcantonio Colonna και ο Sebastiano Veniero κάνουν υπεράνθρωπες προσπάθειες για να τον βοηθήσουν. Ο Colonna μαχόταν κατά των ανδρών του Αλή, και συγχρόνως, κατά όλων όσων προσπαθούσαν να φτάσουν στην βασιλική τουρκική γαλέρα. Ο Veniero από την άλλη πλευρά, προσπαθούσε με κάθε τρόπο να πλεύσει στα ανοιχτά, για να επιτεθεί στην πρύμνη του Οθωμανού διοικητή. Ο τολμηρός γέρος, με ακάλυπτη την κεφαλή, με ένα ακόντιο στο χέρι, δεν έπαυε να ενθαρρύνει ούτε στιγμή τους άνδρες του την ώρα της μάχης. Αυτός ο Βενετός ήρωας, κατευθύνεται ήδη, κωπηλατώντας δυνατά, προς τον Αλή, αλλά μια ομάδα τούρκικων γαλέρων, έχοντας καταλάβει το σχέδιο, προστρέχουν για να του φράξουν τον δρόμο. Η ναυαρχίδα της Βενετίας¹⁹⁰ ξεφεύγει από κάποια πλοία, αλλά ο ίδιος ο Πορταού πασάς, ο οποίος είχε απωθηθεί από τους άνδρες του Colonna, φτάνει και χτυπάει τον Veniero, ο οποίος περικυκλώνεται και κατατροπώνεται από την αριθμητική υπεροχή των εχθρών. Καταφτάνουν, ωστόσο, εγκαίρως οι εφεδρικές γαλέρες του Giovanni Loredano και του Caterino Malpiero που ρίχνονται εκεί όπου ο κίνδυνος είναι μεγαλύτερος. Μαίνεται μια σφοδρή μάχη στην οποία και οι δύο γενναίοι ηγέτες βρίσκουν τον θάνατο. Ο ίδιος ο Veniero, που φορούσε ένα ζευγάρι παντόφλες, για να είναι πιο ευέλικτος, πληγώνεται από ένα τουρκικό βέλος στο ένα πόδι. Και μαζί με αυτόν και ο νεαρός ανιψιός του, Lorenzo Veniero, ο οποίος εφόσον ήταν στην πρώτη γραμμή τραυματίστηκε τρεις φορές. Αλλά τώρα πια, η

¹⁸⁸ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 59.

¹⁸⁹ Guglielmotti P. A., M. A. *Colonna alla battaglia di Lepanto*, cit. σ. 60.

¹⁹⁰ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ.60.

γαλέρα του Πορταού πασά δεν είχε πια κόσμο. Η σφαγή που προκάλεσαν οι Βενετοί ανάγκασαν τον ίδιο τον ηγέτη των εχθρών να φύγει με μια άκατο.

Ο Βενετός ηγέτης μπορεί επιτέλους να πάρει τέτοια θέση με την γαλέρα του, ώστε να μπορεί να κυριαρχήσει επί της γαλέρας του Αλή πασά. Κανείς Τούρκος δεν δύναται πια να περάσει από την πρύμνη στην πλώρη της ναυαρχίδας, αφού εμποδίζεται από το πυροβολικό, από τους αρκεβούζιους και τα βέλη των ανδρών του Veniero. Ο Marcantonio Colonna, αφήνεται ελεύθερος από τους εχθρούς, ενώ άλλες δυο γαλέρες του ποντίφικα, προσπερνούν την ναυαρχίδα του Andrea Provana di Leyni από το Πεδεμόντιο, που μαχόταν σθεναρά λίγο πιο μακριά, καταφτάνουν ξαφνικά για βοήθεια. Εφορμούν όλοι στην τουρκική βασιλική ναυαρχίδα, αφού την χτυπήσουν, ενώ ο Ettore Spinola, που είχε νικήσει πολεμώντας ακαταμάχητα, δύο οθωμανικές γαλέρες, πλευρίζει την χριστιανική βασιλική ναυαρχίδα για να παράσχει και πάλι βοήθεια. Με αυτό τον τρόπο, μπόρεσαν οι άνδρες του Don Giovanni να αντέξουν γερά, μέχρις ότου να καταφθάσουν νέες δυνάμεις από την εφεδρεία, οι οποίες εστάλησαν εγκαίρως από τον¹⁹¹ μαρκήσιο του Τιμίου Σταυρού (Santa Croce), και με μιας επιτέθηκαν για τρίτη φορά στην τουρκική βασιλική ναυαρχίδα. Ο Αλή πασά δεν δύναται πια να αντισταθεί. Ρωμαίοι, Ναπολιτάνοι, Σαρδηνοί, Καλαβρέζοι, Πεδεμόντιοι, Γενουάτες, Ισπανοί, Γερμανοί, Βενετοί συγκλίνουν την οργή τους και την μανία τους σε ένα μόνο σημείο, κατά της ναυαρχίδας των Οθωμανών. Μια μοίρα ιπποτών και Σαρδηνών στρατιωτών, καταφτάνει και σχίζει το τουρκικό λάβαρο: πέφτει η ημισέληνος. Η νίκη δεν μπορεί παρά να είναι μόνο χριστιανική.¹⁹²

2.4.1 Περιγραφή των γεγονότων – Περιγραφή των γεγονότων της πτέρυγας του Doria και του Occhiali

Ο Occhiali βλέποντας τον Doria να τον έχει προφτάσει, προέβη στην δοκιμασία της ακραίας πτέρυγας που την υπεράσπιζε η μεγάλη γαλέρα του Pietro Pisani, αλλά μετά από μερικές φιλονικίες, απαρνήθηκε τις βλέψεις του για υπερφαλάγγιση.

Ο Doria, με μια ομάδα σαράντα πλοίων, διαπιστώνοντας την αριθμητική του μειονεξία, δεν μπορούσε να εμπλακεί σε μια αποφασιστική μάχη, όπως είχε κάνει ο Agostino Barbarigo, ο οποίος προτίμησε να αφήσει την πρωτοβουλία στον Occhiali, ο οποίος με την σειρά του, δεν είχε μπορέσει να αντιληφθεί την συντριπτική του ανωτερότητα. Ο Occhiali δεν αισθάνθηκε

¹⁹¹ ο.π. σ. 61.

¹⁹² ο.π. σ. 62.

πια ασφαλής, ότι θα μπορούσε, επιτιθέμενος, να έχει μια άμεση νίκη, έτσι ώστε να χτυπήσει πισώπλατα την χριστιανική αρμάδα, ενώ αυτή ήταν απασχολημένη με την κατά μέτωπο επίθεση, και να προκαλέσει έτσι τον όλεθρο της. Ο Occhiali, ωστόσο, δεν μπορούσε να ξέρει ότι, η θέση του Doria ήταν τυχαία, γι αυτό, την θεώρησε ως «καρπό» ενός προμελετημένου σχεδίου, τον σκοπό του οποίου αδυνατούσε να κατανοήσει, μέχρι την στιγμή που ο γενουάτης Doria θα¹⁹³ προέβαινε σε καινούργιους χειρισμούς. Έμεινε έτσι σε αναμονή, αιφνιδιαζόμενος και από την δύναμη της βενετικής μεγάλης γαλέρας, στην προσπάθεια που είχε κάνει, να καταφτάσει και να υπερφαλαγγίσει την ακραία πτέρυγα του Doria.¹⁹⁴ Ο Occhiali κατόπιν, βλέποντας τον Doria σταματημένο, αποφάσισε, για να μπορέσει να αντιληφθεί την έκβαση της κεντρικής μάχης, να αναδιπλώσει αργά τις δυνάμεις του και να έρθει σε επαφή με τον Αλή πασά και να ενωθεί με την υπόλοιπη αρμάδα του. Ο Occhiali είχε αρχίσει, ωστόσο, μετά από υποδείξεις των αρχηγών του, τις διαπραγματεύσεις με τον Φίλιππο τον Β'. Ο Occhiali παρέμεινε πιστός στους Οθωμανούς. Ο Don Giovanni δεν είχε πειστεί από αυτές τις διαπραγματεύσεις και έγραψε στον Doria, ότι για κάποιες ραδιουργίες ο ίδιος «ένιπτε τας χείρας του».

Στο κέντρο, ωστόσο, μετά την πτώση του τουρκικού λάβαρου, ξεσπά μια απέραντη κραυγή νίκης. Ο Αλή πασάς αμύνεται ακόμα και όταν θεώρησε μάταιη κάθε προσπάθεια, για να μην καταλήξει στα χέρια των χριστιανών, λέγεται ότι, τράβηξε ένα μαχαίρι από την ζώνη του και κόβοντας τον λαιμό του, έπεσε στην θάλασσα.¹⁹⁵ Παρέμειναν φυλακισμένοι οι δύο γιοί του Αλή πασά, οι οποίοι είχαν ορκιστεί να καταλάβουν την ναυαρχίδα του ποντίφικα, και παραδόθηκαν στον Don Giovanni.¹⁹⁶

Η ιστορική φυσιογνωμία της ναυμαχίας της Ναυπάκτου «σφραγίστηκε» από τους έμπιστους Δαλματούς, από τους ήρωες που καθοδηγούσε ο γέρος Sebastiano Veniero, υπό την αιγίδα της Βενετίας, οι οποίοι υπερασπίστηκαν την Πίστη στον Χριστό, τον φτερωτό λέοντα, σύμβολο της αυτοκρατορικής ελευθερίας. Η ιταλική Δαλματία έστειλε τα πλοία της στην Ναύπακτο. Είναι παράξενο το ότι, κανείς μα κανείς δεν ανέφερε ότι, αυτοί οι γενναίοι ήταν σλάβοι. Πράγματι θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί στο σλάβικο όνομα του¹⁹⁷ Alvise Cippico που ηγείτο της «Κυρίας του Traù», της γαλέρας που είχε επανδρωθεί από την μικρή

¹⁹³ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ.62.

¹⁹⁴ ο.π. σ.63.

¹⁹⁵ ο.π. σ.63.

¹⁹⁶ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ. 64.

¹⁹⁷ ο.π. σ.66.

πόλη Traù.¹⁹⁸ Ας θυμηθούμε Capodistria, Cherso, Cattaro, ολόκληρη την Δαλματία, που εκπροσωπείτο στην Ναύπακτο και πολέμησε παντού, στην αριστερή πτέρυγα, στο κέντρο, στην δεξιά πτέρυγα, στα μετόπισθεν.

Ο Sebastiano Veniero αυτοπροσώπως, επέλεξε για την άμυνα του λάβαρου της Γαληνοτάτης δεκαπέντε Δαλματούς από το Perasto, από το σημερινό Μαυροβούνιο. Οκτώ από αυτούς τους γενναίους άνδρες κατακρεουργήθηκαν από τους Οθωμανούς.¹⁹⁹

Το κάλεσμα του Doria σε ηγέτη του βασιλικού στόλου της Ισπανίας είχε ωστόσο προκαλέσει πολύ φθόνο και ζήλια στην ναυτική ισπανική κάστα.²⁰⁰

Η νίκη της 7ης Οκτωβρίου 1571 έδωσε σε όλη την χριστιανοσύνη μια βαθιά ανάσα.²⁰¹

Οι απώλειες του χριστιανικού στόλου ανέρχονται σε 15.000 άνδρες τραυματίες και πεσόντες και 13 γαλέρες. Ο τουρκικός στόλος υπέστη χειρότερες απώλειες : 30.000 πεσόντες, 8.000 αιχμάλωτοι και ένας ακαθόριστος αριθμός πνιγμένων, βυθίστηκαν περισσότερες από 113 γαλέρες και συνελήφθησαν περισσότερες από 117.²⁰²

2.5 Έργα τέχνης σχετικά με Ναυμαχία της Ναύπακτου

Η Ναύπακτος, εξαιτίας των εμφυλίων πολέμων των Ελλήνων και των εισβολών ξένων κατακτητών που συντάραζαν τις δυτικές επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τον 13ο και 14ο αι., έμεινε στην εξουσία των Φράγκων μέχρι το 1378. Την σημαία με τα κρίνα των Ανζού της Γαλλίας την κατέβασαν το 1378 από τις επάλξεις της Ναυπάκτου ο Αλβανός Γκίνο Μπούα Σπάτα. Η κυριαρχία των Αλβανών δεν κράτησε πολύ. Οι κάτοικοι της πόλης πρότειναν το 1394 στην Βενετική Δημοκρατία να της παραδώσουν την πόλη. Το 1407 οι Βενετοί με σύμμαχο τον Κάρολο Τόκκο εξεδίωξαν τους Αλβανούς. Οι Βενετοί, βλέποντας την διαρκώς αυξανόμενη δύναμη των Τούρκων, φρόντισαν να θωρακίσουν την κτήση τους με άρτιο αμυντικό σύστημα. Τείχη με οδοντωτές επάλξεις, τετράγωνοι πύργοι, τετράγωνοι

¹⁹⁸ ο.π. σ.67.

¹⁹⁹ ο.π. σ.67.

²⁰⁰ ο.π. σ.75.

²⁰¹ ο.π. σ.77.

²⁰²Andrea Frediani, *La storia del mondo in 1001battaglie, Dagli egizi ad Alessandro Magno, dai romani al Medioevo, da Napoleone alla guerra mondiale fino ai giorni nostri*, Newton Compton Editori, s.r.l. Roma, casella postale 6214, prima edizione novembre 2015, σ.348.

και στρογγυλοί προμαχώνες χτίστηκαν γύρω από την πόλη. «Από το λιμάνι μέχρι την ακρόπολη ήταν χτισμένη αμφιθεατρικά και χωριζόταν σε τέσσερα διαδοχικά διαζώματα, υπερκείμενα του καθένα του αμέσως προηγούμενου του, τα οποία περικλείονταν από ξεχωριστά τείχη, αποτελώντας πέντε ιδιαίτερα κάστρα μαζί με την ακρόπολη και το σχήμα του κάστρου παρομοίαζε με παπική τιάρα».²⁰³ Το 1462 οι Τούρκοι με αρχηγό τον Ομάρ Πασά, τον γιο του Τουραχάν, την κατέλαβαν.

Το θέμα της ναυμαχίας της Ναυπάκτου στην τέχνη κατέχει εξέχουσα θέση. Στο κράτος του Βατικανού, στην Πινακοθήκη Γεωγραφικών Χαρτών υπάρχει χάρτης με την αναπαράσταση των θέσεων των δυο αντίπαλων δυνάμεων της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Ο χάρτης βρίσκεται στον νότιο τοίχο των στενών πλευρών της Πινακοθήκης. Είναι έργο του Antonio Danti, ζωγράφου από την Περούτζια (Perugia), αδελφού του Ignazio και φιλοτεχνήθηκε μεταξύ του 1580 και 1583.²⁰⁴ Ο χάρτης στο κέντρο αναπαριστάνει τα παρατεταγμένα πλοία των αντίπαλων στόλων. Στην επάνω δεξιά πλευρά του χάρτη αναπαριστώνται τα οχυρά της Ναυπάκτου (Lepanto) καθώς και τα οχυρά των στενών του κόλπου του Lepanto, τα οποία φέρουν το όνομα Δαρδανέλλια. Στο μέσο περίπου της δεξιάς πλευράς του χάρτη φαίνεται και το κάστρο της Πάτρας.²⁰⁵ Στην αριστερή πλευρά του χάρτη αναπαριστάνεται η παράταξη του χριστιανικού στόλου, ο οποίος αποτελείτο από 209 γαλέρες, 6 μεγάλες γαλέρες και 30 «φορτηγά» πλοία. Οι 209 γαλέρες ήταν χωρισμένες σε τρεις μοίρες, που είχαν διαφορετικά διακριτικά χρώματα. Οι 6 μεγάλες πολεμικές γαλέρες διέθεταν κανόνια και από τις δύο πλευρές. Στο κέντρο αναπαριστάνεται η συμπλοκή των αντίπαλων στόλων. Στην δεξιά πλευρά αναπαριστάνεται ο τούρκικος στόλος που αποτελείτο από 222 γαλέρες και 600 μικρότερα πλοία.²⁰⁶

2.5.1 Χάρτες, Χαρακτικά

1. Χάρτης από τον τόμο του Giovanni Francesco Camozio: *Isole famose, ponti, fortezze e terre marittime sottoposte alla Serenissima Signoria di Venetia*. Οι χάρτες δεν φέρουν

²⁰³ Νίκος Βασιλάτος, *Κάστρα της Ελληνικής Γης*, εκδόσεις Μπάλτερ, 1991, σ.64.

²⁰⁴ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669)*, Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία, τόμος Ι', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974, σ.315.

²⁰⁵ ο.π. σ.315.

²⁰⁶ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano, 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, σ.54.

ημερομηνία έκδοσης.²⁰⁷ Ο χάρτης έχει τίτλο: «Μέρος της θάλασσας όπου έγινε η ναυμαχία της Ναυπάκτου». Στον χάρτη απεικονίζεται το γεωγραφικό ανάγλυφο των περιοχών της δυτικής Ελλάδας και τμήμα των νησιών του Ιονίου πελάγους. Στον χάρτη γίνεται αναφορά στα ιταλικά στις εξής περιοχές: Parti della Morea (Μέρη του Μοριά), η πόλη της Πάτρας, Golfo di Lepanto (κόλπος της Ναυπάκτου), Parti di Livadia (Μέρη της Στερεάς Ελλάδας). Στον κόλπο της Ναυπάκτου διακρίνονται δυο πλοία. Διακρίνονται επίσης τμήματα από την Ζάκυνθο και την Κεφαλλονιά και οι Εχινάδες νήσοι. (εικόνα 32)

2. Παράταξη των πλοίων σύμφωνα με ένα σχέδιο του Franco το οποίο πουλήθηκε ως *feuille volant*. Έντυπη εικόνα από χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (εικόνα 33).²⁰⁸ Στην αριστερή πλευρά της εικόνας είναι παραταγμένος ο χριστιανικός στόλος ενώ στην δεξιά ο τουρκικός, όπως αναφέρεται στα ιταλικά *armata cristiana* και *armata turchesca* στις αντίστοιχες θέσεις των δύο στόλων.

3. Παράταξη των πλοίων στην Ναυμαχία της Ναυπάκτου (εικόνα 34).²⁰⁹ Στον χάρτη απεικονίζονται τα πλοία των αντίπαλων στόλων και επίσης αναφέρονται τα ονόματα των συμμετεχόντων και των δύο στόλων στην Ναυμαχία.

4. Λεπτομέρεια από την παράταξη των πλοίων στην Ναυμαχία της Ναυπάκτου (εικόνα 35).²¹⁰

5. Χάρτης με την αναπαράσταση της έναρξης της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Έντυπο που εκτίθεται στο Ιστορικό Μουσείο του ναυστάθμου της Βενετίας (εικόνα 36).²¹¹

6. Προοπτικό σχέδιο της μάχης σε ένα χαρακτηριστικό του Zuendt (εικόνα 37).²¹²

7. Σχέδιο της ναυμαχίας της Ναυπάκτου του G.F. Camozio, όπου αναπαριστάτε η συμπλοκή των στόλων (εικόνα 38).²¹³

²⁰⁷Λήμμα Camozio Giovanni Francesco, https://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-francesco-camozio_%28Dizionario-Biografico%29/

²⁰⁸ Guido Antonio Quarti, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano, 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Tav.20, Disposizioni delle navi secondo un disegno del Franco venduto sotto forma di foglio volante. Stampa incollata al manoscritto Marciano Cl. VII, N 537, σ. 311.

²⁰⁹ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav.21, *Disposizione delle navi per la battaglia*, Volume Marciano 131D., 159, σ.311.

²¹⁰ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav. 22, *Disposizione delle navi per la battaglia*, dal volume del Camozio, cit., σ.311.

²¹¹ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav.24, *L’ inizio del combattimento*, Stampa esistente nel Museo Storico dell’Arsenale di Venezia, σ.311.

²¹² ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav.25, *Prospetto della battaglia*: incisione di Zuendt. *Dal Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhochsten Kaiserhauses*, Wien, Tempsky, Band XV, 1894, σ.311

8. Χαρακτικό μιας αλληγορίας της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, έργο του Nicolò Nelli του 1572, (εικόνα 39),²¹⁴ το οποίο εκτίθεται στο Ιστορικό Ναυτικό Μουσείο της Βενετίας. Σύμφωνα με την ερμηνεία του έργου από τον Quarti Guido Antonio, ο Ποντίφικας, ο Φίλιππος ο Β΄ της Ισπανίας και ο δόγης απεικονίζονται πάνω σε μια βάρκα και προσπαθούν να κλείσουν σε ένα δίκτυ τον στόλο τους, για να τον κρατήσουν ενωμένο και να τον προστατέψουν από τον αντίπαλο οθωμανικό. Πίσω τους βρίσκονται τρεις μορφές, πιθανόν οι πολιούχοι των τριών Συμμάχων, ο Άγιος Πέτρος, ο Άγιος Ιάκωβος και ο Άγιος Μάρκος αντίστοιχα. Στην πρύμνη της βάρκας, απεικονίζεται η προσωποποίηση της Πίστης, σε όρθια στάση, η οποία κρατάει τον Σταυρό, ενώ ψηλά στον ουρανό ο Θεός, μέσα σε σύννεφα, ευλογεί το εγχείρημα. Κάτω, στο κέντρο του πίνακα τα τούρκικα πλοία βυθίζονται και οι επιζήσαντες εχθροί τρέπονται σε φυγή στην κοντινή ακτή. Το έργο, συνεπώς, θεωρείται ως την Αλληγορία του Πάπα, του βασιλέα της Ισπανίας και του δόγη της Βενετίας, που πιάνει στα δίκτυα τον εχθρό.²¹⁵ Η Gibellini Cecilia, βασιζόμενη όμως, στην επεξηγηματική φράση που υπάρχει στο επάνω τμήμα του χαρακτικού, υποστηρίζει ότι σκοπός του έργου ήταν να δείξει στις «ευσεβείς ψυχές» των παρατηρητών του, με ποιον τρόπο ο Κύριος του Σύμπαντος, αγκαλιάζει τον λαό του και διαλύει τους κακούς. Το έργο παραπέμπει στο Ευαγγέλιο και συγκεκριμένα στον «ψαρά των ψυχών» τον Άγιο Πέτρο. Συνεπώς, η C. Gibellini θεωρεί ότι σωστή ερμηνεία του έργου είναι η «Αλληγορία της Ιεράς Συμμαχίας, με τον δόγη, τον βασιλιά της Ισπανίας και τον Πάπα, πάνω σε μια βάρκα και περικλείουν μέσα σε ένα δίκτυ τον συμμαχικό στόλο».²¹⁶

2.5.2 Ζωγραφική

9. Πίνακας του Andrea Vicentino με τίτλο “*La Battaglia di Lepanto*”, «Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου», Παλάτι των Δόγηδων, Βενετία (Foto Alinari).²¹⁷ Ο πίνακας είναι μια πολυπρόσωπη, αρμονική σύνθεση γεμάτη δυναμισμό. Στο κέντρο του έργου δεσπόζει μια ναυαρχίδα, που τα κουπιά της καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του έργου. Η συμπλοκή των δύο αντίπαλων στρατευμάτων είναι πολύ παραστατική και λεπτομερής. Στο κάτω αριστερό τμήμα του έργου διακρίνονται οι τοξότες που χτυπούν τους Τούρκους. Τα τούρκικα πλοία

²¹³ ο.π. Tav.26, Prospetto della *battaglia*, disegno di Gio.Fr. Camozio:” Isole famose, porti” ecc. cit. σ. 311.

²¹⁴ Cecilia Gibellini, *L’ imagine di Lepanto. La celebrazione della vittoria nella letteratura e nell’ arte veneziana*, Marsilio Editori s.p.a. in Venezia 2008, σ.24 και Guido Antonio Quarti, “*La Battaglia di Lepanto*” *nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’anno VIII dell’Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 29, σ.311.

²¹⁵ ο.π. Cecilia Gibellini, σ.24.

²¹⁶ ο.π. σ.σ.24-25.

²¹⁷ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav. I, σ.311.

με την ημισέληνο, στην αριστερή πλευρά του πίνακα, αναπαριστώνται στην στιγμή της καταπόντισης τους. Σε κάποια σημεία διακρίνεται η συμπλοκή των αντιπάλων σώμα με σώμα. Ο πίνακας είναι κατάμεστος από λάβαρα και τα κάτασπρα ιστία στην δεξιά ειδικά πλευρά φωτίζουν την όλη σύνθεση. (εικόνα 40)

10. Πίνακας του καλλιτέχνη Paolo Caliari, του επονομαζόμενου Veronese (Βερόνα 1528 – Βενετία 1588)²¹⁸: *La Battaglia di Lepanto*, εκτίθεται στην *Accademia di Belle Arti in Venezia*, (1571), (Fotografia Alinari).²¹⁹ Ο Veronese ήταν γιος λιθοξόου. Εργάστηκε στην αρχή της δεκαετίας του 1540 ως βοηθός στο εργαστήριο του Antonio Badile από την Βερόνα. Τα πρώτα του σημαντικά έργα ήταν επηρεασμένα από τις νωπογραφίες του Giulio Romano από την Μάντουα. Από την δεκαετία του 1560, ο Βερονέζε εγκαθίσταται στην Βενετία, όπου του ανατίθενται σημαντικές παραγγελίες. Το προσωπικό ιδίωμα του Βερονέζε χαρακτηρίζεται από τα φωτεινά χρώματα και τα μεγαλοπρεπή αρχιτεκτονικά στοιχεία. Το έργο του Paolo Veronese «Αλληγορία της ναυμαχίας της Ναυπάκτου», προοριζόταν αρχικά για την Αγία Τράπεζα της Αδελφότητας του Ροζάριο, στην εκκλησία του San Pietro Martire στο νησί Murano της Βενετίας. Ο συγγραφέας Marco Boschini είδε το έργο αυτό το 1664, αριστερά από την Αγία Τράπεζα του Ροζαρίου, που υπάρχει ακόμα και σήμερα.²²⁰ Το έργο είναι ελαιογραφία σε μουσαμά (169 x 137 εκ.).²²¹ «Στο κάτω μέρος της σύνθεσης, το επίγειο»²²² απεικονίζεται η περίφημη Ναυμαχία της Ναυπάκτου, που έγινε το 1571 ανάμεσα στον οθωμανικό στόλο και την Ιερά Συμμαχία, στην οποία είχε προσχωρήσει και η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας. Η Βενετία αποδίδεται, αλληγορικά, στο πάνω μέρος του έργου. «Στο ουράνιο μέρος του πίνακα, η λευκοντυμένη Βενετία, οδηγείται ενώπιον της Παρθένου Μαρίας από τους Αγίους Πέτρο, Ρόκκο και Μάρκο, καθώς και από την Αγία Ιουστίνη, ενώ άγγελοι παρακολουθούν την σκηνή».²²³ Ο Άγιος Μάρκος «συνοδεύεται» από το σύμβολο του, τον Λέοντα. Ο Άγιος Πέτρος κρατάει τα κλειδιά του Παραδείσου. Στο επάνω μέρος, στα δεξιά, ένας μικρός άγγελος πετάει φλεγόμενα βέλη στον εχθρό. Από τον ουρανό ξεκινά μία δέσμη φωτός που φωτίζει το λάβαρο του Αγίου Μάρκου σε ένα βενετσιάνικο πλοίο. Ο πίνακας θεωρείται αναθηματικός, ο οποίος παραγγέλθηκε από μέλος της οικογενείας Giustiniani. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν πρόκειται για τον Pietro, που

²¹⁸ Federic Lane C., *Storia di Venezia*, Giulio Einaudi editori, s. p.a., Torino 1978, σ.518.

²¹⁹ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav..3, σ.311.

²²⁰ Μουσεία του κόσμου, *Πινακοθήκη της Ακαδημίας, Βενετία*, Βιβλιοθήκη Τέχνης, Ελληνική έκδοση, Η Καθημερινή, 2007,σ.128.

²²¹ Christiane Stukenbrock and Barbara Toepper, 1000 Αριστουργήματα της Ευρωπαϊκής Ζωγραφικής Από το 1300 ως το 1850, εκδόσεις Koenemann, για την ελληνική γλώσσα Γ. Κ. Ελευθερουδάκης Α. Ε., 2005, σ.924

²²² ο.π. σ.924

²²³ ο.π. Christiane Stukenbrock and Barbara Toepper, σ.924.

διακρίθηκε στην μάχη και φέρει και το όνομα ενός από τους απεικονιζόμενους Αγίους, ή ο Onofrè Giustiniani, που είχε επιφορτιστεί επίσημα με το καθήκον να μεταφέρει στην Βενετία την νικηφόρα έκβαση της Ναυμαχίας. Στον πίνακα διακρίνεται εμφανώς η διαφορά στην τεχνοτροπία ανάμεσα στην ανώτερη και την κατώτερη ζώνη του έργου. Η ανώτερη ζώνη είναι πολυπρόσωπη, οι μορφές είναι σχεδόν «αέρινες», τα χρώματα φωτεινά και η σύνθεση αρμονική. Η κατώτερη ζώνη αποδίδεται βάσει χαρτογραφικών πηγών. Το έργο φιλοτεχνήθηκε το 1573 και είναι πρωτότυπο. (εικόνα 41)²²⁴

11. Πίνακας του Veronese με τίτλο: «Η Αποθέωση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου: Ο Σωτήρας εν δόξη». Το έργο βρίσκεται στην Βενετία, στο παλάτι των δόγηδων. (φωτογραφία Alinari). Το έργο είναι μια πολυπρόσωπη σύνθεση και η διάταξη των προσώπων είναι σε δύο επίπεδα. Στο κέντρο του πίνακα, στο κάτω μέρος του αναπαριστούνται δύο γονατιστές μορφές: Αριστερά, μια γυναικεία φιγούρα με ανοιχτόχρωμο ένδυμα με πλούσιο απόπτυγμα, που κρατάει στο αριστερό της χέρι δισκοπότηρο. Ίσως να πρόκειται για την Αγία Ιουστίνη. Στα δεξιά και στο κέντρο η μορφή του δόγη. Σε ανώτερο επίπεδο η προσωποποίηση της Βενετίας, ενδεδυμένη με πλούσιο ένδυμα. Η Βενετία φέρει κορώνα στο κεφάλι και κρατάει με το δεξί της χέρι κλάδο φοίνικα. Στο επάνω τμήμα του πίνακα στον ουρανό, στο κέντρο της σύνθεσης ο Ιησούς, ως Σωτήρας, ευλογεί με το δεξί του χέρι και φέρει σταυρό με το αριστερό του. Εκατέρωθεν του Σωτήρα άγγελοι, μέσα σε νέφη, που φέρουν κλάδους φοινίκων και στα δεξιά της σύνθεσης κάποια μορφή φέρει το λάβαρο της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Στα δεξιά του πίνακα στο βάθος αναπαριστάνεται η ναυμαχία.²²⁵ (εικόνα 42)

12. Ο μεγάλος ζωγράφος Tiziano Vecelio φιλοτέχνησε τον πίνακα «Αλληγορία της ναυμαχίας της Ναυπάκτου» που εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο του Πράδο της Μαδρίτης.²²⁶ Το Συμβούλιο των Δέκα, ένα μήνα μετά την νίκη στην Ναύπακτο ανέθεσε στον Τιτσιάνο έναν πίνακα μεγάλων διαστάσεων, με θέμα την ναυμαχία. Ο πίνακας προοριζόταν για μια αίθουσα του Παλατιού των Δόγηδων. Ο Τιτσιάνο δεν ανταποκρίθηκε άμεσα στην πρόσκληση, γεγονός που οδήγησε στην ανάθεση του έργου στον Τιντορέτο, ο οποίος το ολοκλήρωσε το 1573. Ο Τιτσιάνο φάνηκε πιο πρόθυμος στην πρόταση του βασιλιά Φιλίππου του Β', για τον οποίο φιλοτέχνησε δυο πίνακες με τίτλο: «Αλληγορία της ναυμαχίας της

²²⁴ Μουσεία του κόσμου, *Πινακοθήκη της Ακαδημίας, Βενετία*, Βιβλιοθήκη Τέχνης, ελληνική έκδοση, Η Καθημερινή, 2007, σ.128.

²²⁵ ο.π. Antonio Guido Quarti, Tav.46, σ.312.

²²⁶ ο.π. Antonio Guido Quarti, Tav. 2. και από τον τόμο "Tizian", Des Meisters Gemaelde Herausgegeben von. O. Fischel, Stuttgart, Deut Verlags – Anstalt, 1916, (Klassiker der Kunst, III, Bd).

Ναυπακτου» και «Η Ισπανία αρωγός της θρησκείας» αντίστοιχα. Οι πίνακες εκθείαζαν την δυναστεία των Αψβούργων και την συμβολή της στον θρίαμβο επί των Τούρκων. Τα έργα αυτά στάλθηκε στην Ισπανία το 1575. Στον πίνακα «Αλληγορία της ναυμαχίας της Ναυπάκτου» ο Φίλιππος ο Β' προσφέρει στη Νίκη, στους ουρανούς, τον γιο του Φερδινάνδο, τον διάδοχο Don Fernando, ο οποίος γεννήθηκε δύο μήνες μετά την ναυμαχία. Στο βάθος αριστερά υπάρχει μια λεπτομέρεια της ναυμαχίας. Στο «ουράνιο» τμήμα του έργου αναπαριστάται η φτερωτή Νίκη που φέρει στεφάνι και έρχεται με φόρα στην Γη. Στην κάτω αριστερή πλευρά του πίνακα αναπαριστάνεται ένας Τούρκος αλυσοδεμένος και στα πόδια του υπάρχει ένα τουρμπάνι. Στην δεξιά κάτω πλευρά του έργου υπάρχει και ένα μικρό σκυλάκι, αγαπημένο χαρακτηριστικό μοτίβο του Tiziano. Το έργο αρχικά βρισκόταν στην εκκλησία του Αγίου Δομήνικου στο Fiesole (Φλωρεντία). (εικόνα 43)

13. Στον πίνακα «Η Ισπανία αρωγός της Θρησκείας», που είναι ελαιογραφία σε μουσαμά 168 x 168 εκ, ο Τιτσιάνο χρησιμοποιεί και μεταμορφώνει έναν παλιό πίνακα με μυθολογικό θέμα που απεικόνιζε τον Θρίαμβο της Αρετής επί της Κακίας. Ο πίνακας αυτός προοριζόταν για τον Δούκα της Φεράρας, Αλφόνσο Α' ντ' Έστε, αλλά έμεινε ημιτελής μετά το θάνατο του Δούκα το 1534. Ο Βαζάρι τον είχε δει στο εργαστήριο του Τιτσιάνο και τον είχε περιγράψει. Η αρχική μορφή της Αφροδίτης, δεξιά, καλύφθηκε μερικώς, με πέπλο και μετατράπηκε σε προσωποποίηση της χριστιανικής θρησκείας, ανήσυχης μπροστά στην τουρκική απειλή. Στα πόδια της Αφροδίτης υπάρχει ο Σταυρός και το Θείο δισκοπότηρο. Από αριστερά σπεύδει σε βοήθεια της η προσωποποίηση της Ισπανίας, στην θέση της αρχικής μορφής - Αθηνάς, που κρατά το λάβαρο με το αριστερό της χέρι, ασπίδα με το δεξί της και έχει στα πόδια της όπλα (κράνος, πέλεκυς) - τα σύμβολα του στρατιωτικού θριάμβου. Στην θάλασσα, στο βάθος, σχεδόν στο κέντρο του πίνακα, στην θέση της αρχικής μορφής - Ποσειδώνα διακρίνεται η μορφή ενός Τούρκου που βυθίζεται στο νερό.²²⁷ (εικόνα 44)

14. Πίνακας με τίτλο «Ο δόγης Alvise Mocenigo ευχαριστεί την Παναγία για την Νίκη στις Εχινάδες νήσους». Ο ζωγράφος Jacopo Palma ο Νεώτερος φιλοτέχνησε για την εκκλησία του San Fantin, στην Βενετία, το 1596, μετά από παραγγελία της οικογένειας του δόγη Mocenigo, πίνακα με την αναπαράσταση της Θείας Λειτουργίας που τελέστηκε την 19η Οκτωβρίου στην βασιλική του Αγίου Μάρκου.²²⁸ Στο επάνω μέρος του πίνακα δεσπόζει η

²²⁷ Τιτσιάνο, *Μεγάλοι Ζωγράφοι*, Βιβλιοθήκη Τέχνης, Η Καθημερινή, 2006, σ.62.

²²⁸ Cecilia Gibellini, *L'immagine di Lepanto, La celebrazione della vittoria nella letteratura e nell'arte veneziana*, Marsilio Editori s.p.a. in Venezia, σ.51.

μορφή της Παναγίας Παρθένου ανάμεσα στις μορφές του Αγίου Μάρκου και της Αγίας Ιουστίνας. Στο κάτω μέρος του πίνακα αναπαριστάνεται ο Δόγης της Βενετίας, ένας Γερουσιαστής και άλλες δευτερεύουσας σημασίας μορφές. «Η αρμονία των χρωμάτων και η απόδοση της έκφρασης των μορφών καθιστούν το έργο πραγματικά αξιόλογο».²²⁹(εικόνα 45)

15. Ο ηρωισμός του Agostino Barbarigo στις Στροφάδες νήσους. Πρόκειται για μια ελαιογραφία που κοσμεί ένα τμήμα της οροφής της αίθουσας του Μεγάλου Συμβουλίου του Παλατιού των Δόγηδων, στην Βενετία και είναι έργο του Αντώνιου Βασιλάκη, του επιλεγόμενου Aliense.²³⁰ (εικόνα 46) Ο Αντώνιος Βασιλάκης καταγόταν από την Μήλο. Σύμφωνα με τον πρώτο του βιογράφο, Carlo Ridolfi, ο Έλληνας ζωγράφος το 1571 ήταν 15 ετών και ήταν μαθητευόμενος στο εργαστήριο του Paolo Caliari, του επονομαζόμενου Veronese. Ο Στέφανος Βασιλάκης, πατέρας του ζωγράφου, υπηρέτησε στο πλευρό των Βενετών στην Ναυμαχία της Ναυπάκτου, πολύ πιθανόν μαζί και με άλλα μέλη της οικογενείας του.²³¹ Ο Αντώνιος Βασιλάκης ασχολήθηκε με την απεικόνιση και την εξύμνηση της Ναυμαχίας του Lepanto. Το προαναφερθέν έργο του έχει ημικυκλικό σχήμα. Το θέμα το έργου είναι η στιγμή του θανάσιμου τραυματισμού του Agostino Barbarigo, που προκλήθηκε από βέλος στο μάτι, κατά τις πρώτες ώρες της συμπλοκής των αντίπαλων στόλων. Ο Agostino Barbarigo ήταν γενικός προβλεπτής της θάλασσας.²³² Ήταν ο μόνος από τους υψηλόβαθμους αξιωματούχους των συμμαχικών δυνάμεων που έπεσε στην ναυμαχία. Ο Agostino Barbarigo και ο Marcantonio Bragadin που βρήκε φρικτό θάνατο στην Αμμόχωστο, τον Αύγουστο του 1571, ανακηρύχθηκαν ήρωες από την Βενετία και τον λαό της. Η θυσία τους διαιωνίστηκε μέσα από εικαστικά έργα, κυρίως από προσωπογραφίες, όπως εκείνη του Barbarigo που παραγγέλθηκε στον Paolo Veronese και βρίσκεται στο Cleveland Museum of Art).²³³

16. Το θέμα του τραυματισμού του Barbarigo, καθώς και τα ανδραγαθήματα της οικογενείας αυτής, αναπαριστάνεται και στις νωπογραφίες της Villa Barbarigo στην πόλη Noventa

²²⁹ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav..30, fot. Fioroli dalla Lena, σ.312.

²³⁰ Παναγιώτης Ιωάννου Κ Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16,2013, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη(L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*, σ.192,εικόνα 1.

²³¹ ο.π. σ.191.

²³² ο.π σ.192.

²³³ ο.π. Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, σ.193 και ο.π. Gibellini Cecilia, σ.σ.81-82.

Vicentina.²³⁴ (εικόνα 47) Το έργο παραγγέλθηκε από τον Συγκλητικό Giovanni Barbarigo, και το εκτέλεσε στις αρχές του 17ου αι. ο Βασιλάκης με την βοήθεια του Antonio Foler.²³⁵ Στην μια νωπογραφία με το θέμα της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, δεν απεικονίζεται ο ήρωας Agostino Barbarigo, αλλά η γαλέρα του και σκηνές συμπλοκής των αντίπαλων στόλων.

17. Στον πίνακα του Aliense με θέμα τον θάνατο του Agostino Barbarigo αναπαριστάνεται το μαρτύριο του βενετού ήρωα. Η παράσταση φέρει επιγραφή όπου τονίζεται «ο διαμεσολαβητικός ρόλος του Barbarigo μεταξύ των Βενετσιάνων και των Ισπανών και διαφαίνεται η πεποίθηση του προσωρινού χαρακτήρα του»²³⁶.(εικόνα 48)

18. Σε μια άλλη παραγγελία της Γαληνοτάτης για την ανάμνηση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, συγκαταλέγεται ένας πίνακας του Aliense με την Αγία Ιουστίνη. Στο βάθος του πίνακα απεικονίζεται η ναυμαχία (εικόνα 49). Το έργο προοριζόταν για την Αίθουσα του Συμβουλίου των Δέκα. Το έργο εκτίθεται στην Πινακοθήκη της Ακαδημίας στην Βενετία, συνασπισμού μεταξύ των δύο».²³⁷

19. Ο El Greco, την περίοδο της παραμονής του στην Ρώμη, στο Palazzo Farnese αναλαμβάνει τις πρώτες παραγγελίες με θέμα την Ναυμαχία της Ναυπάκτου. Ο πίνακας του (λάδι σε καμβά, 140 x110 cm), «Αλληγορία του Ιερού Συνασπισμού» ή «Το όνειρο του Φιλίππου Β΄» ή «Η δόξα του Γκρέκο», βρίσκεται στο Εσκοριάλ, στο Μοναστήρι του San Lorenzo.²³⁸ Σε πρώτο επίπεδο απεικονίζονται γονυκλινείς πάνω σε χαλί οι εκπρόσωποι των τριών κύριων δυνάμεων της Ιερής Συμμαχίας (ο πάπας Ευσεβής Ε΄, ο δόγης Alvise Mocenigo και ο Φίλιππος Β΄). Εκατέρωθεν του πάπα με τα χαρακτηριστικά πορφυρά ενδύματα τους διακρίνονται δύο καρδινάλιοι. Ο ένας ίσως είναι ο Alessandro Farnese και ο άλλος ο Granvelle. Δεξιά του τελευταίου απεικονίζεται ένας στρατιώτης που εικάζεται ότι είναι ο Don Giovanni d' Austria. Δεξιά από αυτή την ομάδα διακρίνεται ο Λεβιάθαν, ως ένα τεράστιο κήτος. Στο δεύτερο επίπεδο του πίνακα αναπαριστάνονται πυκνές ομάδες μορφών. Στο ουράνιο μέρος του πίνακα απεικονίζεται στο κέντρο το μονόγραμμα του ονόματος του Ιησού και τριγύρω άγγελοι πάνω σε νέφη να το δοξολογούν. Σύμφωνα με τους μελετητές ο

²³⁴ ο.π. Παναγιώτης Ιωάννου Κ., *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων*, Αντώνιου Βασιλάκη (L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco). Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, σ.σ.194-195, εικόνες 2 και 3.

²³⁵ ο.π. σ..193.

²³⁶ ο.π. σ..195, εικόνα 3.

²³⁷ ο.π. σ. 195

²³⁸ ο.π. σ.206.

πίνακας χρονολογείται γύρω στα 1577 – 1580 και αποτελεί το πρώτο έργο του Θεοτοκόπουλου που εκτέλεσε στην ιβηρική χερσόνησο. (εικόνα 50)²³⁹

20. Στο Palazzo Magistrale (Μέγαρο Μεγάλου Μαγίστρου) του Τάγματος των Ιπποτών στην Valletta της Μάλτας είναι αφιερωμένος πολύς χώρος στις Ιερές Μάχες κατά των Μουσουλμάνων και στην υπεράσπιση της χριστιανικής Δύσης. Η λεπτομερής περιγραφή αποσκοπεί στην διαιώνιση της μνήμης των γεγονότων, αλλά και στην επεξήγηση των βαθύτερων λόγων καθώς και των θρησκευτικών και ιδανικών αιτιών που οδήγησαν σε αυτές τις μάχες. Μια πρώτη σειρά των ναυμαχιών, που έλαβαν χώρα σε όλη την Μεσόγειο απεικονίζεται σε μια σειρά από ημικυκλικά υπέρθυρα (lunette) και περιγράφεται λεπτομερώς. Οι ναυμαχίες απεικονίζονται, επίσης, στην ανώτερη ζώνη μιας μεγάλης αίθουσας, ενώ στην κατώτερη ζώνη της υπάρχουν τοιχογραφίες με σκηνές εξωτικές, με βλάβστηση, ζώα και ένοπλους Ιππότες.²⁴⁰ (εικόνα 51)

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και το έργο του Antonio Bona από την Μεσίνα (1641 – 1701), ο οποίος διακοσμεί με τοιχογραφίες τον Καθεδρικό Ναό της γενέτειρας του, τμήματα των οποίων διασώζονται έως και σήμερα. Ο Don Giovanni d' Austria, πριν την αναχώρηση του για την επιχείρηση της Ναυπάκτου, λαμβάνει μέσα στον Καθεδρικό Ναό, το ευλογημένο λάβαρο και τα όπλα. Έργα του με το θέμα της ναυμαχίας της Ναυπάκτου υπάρχουν και σε άλλες εκκλησίες της πόλης. Ο ζωγράφος Antonio Filocamo από την Μεσίνα (1669 -...), φιλοτεχνεί, πολύ πιθανόν το 1716, τον θόλο του Oratorio della Pace στην εκκλησία του Αγίου Δομνίκου, όπου είχε εργαστεί λίγα χρόνια πριν. Στον θόλο παρουσιάζεται ο ποντίφικας Πίος ο Ε΄, «πάνω σε χρυσό άρμα που το σέρνουν λέοντες, την στιγμή που ευλογεί τον χριστιανικό στόλο που θα αγωνιστεί και θα νικήσει τον Τουρκικό στόλο στην θάλασσα της Ναυπάκτου» (G. Grosso Cacopardo, Guida di Messina, Messina 1821, σελ. 212).

Στην Padova, επίσης στο Palazzo di Podesta', στην Αίθουσα του Συμβουλίου εκτίθεται η ελαιογραφία (260 x 683 cm) του Dario Varotari (Βερόνα 1539-1596), με θέμα Ιερή Συμμαχία (Lega Sacra) ανάμεσα στον Ευσεβή τον Ε΄, τον Φίλιππο τον Β΄ και τον δόγη Alvise Mocenigo. Ο Πάπας Ευσεβής ο Ε΄ βρίσκεται στο κέντρο του πίνακα και αγκαλιάζει τον Φίλιππο τον Ε΄ και τον δόγη Mocenigo, οι οποίοι σφίγγουν τα χέρια. Πέρα από την κεντρική μορφή υπάρχουν και στοιχεία – σύμβολα της Θείας Χάριτος και του μελλοντικού θριάμβου.

²³⁹ Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, σ.σ.206 – 208, εικόνα 9.

²⁴⁰ Placido Currò, Saverio Di Bella, Lina Marzotti, Daniela Pistorino, *Lepanto 1571, Oro e sangue nelle battaglie in età moderna*, Daniela Pistorino, *La battaglia di Lepanto. Alle origini di un modello iconografico*, Zaleuco, Prima edizione 2010, Nuova edizione aggiornata e accresciuta 2011, Κεφάλαιο IV, σ. 264.

Ο Κύριος που ευλογεί, η περιστέρα του Αγίου Πνεύματος, τα βάρια της νίκης, η ναυμαχία της Ναυπάκτου στο βάθος.²⁴¹

Ο Giovanni Battista Maganza φιλοτέχνησε έναν πίνακα με θέμα την Ιερή Συμμαχία για τον Ιερό Ναό της Τιμίου Στεφάνου (Santa Corona) στην πόλη της Vicenza.²⁴²

Ανώνυμος πίνακας ζωγραφικής με θέμα την Ναυμαχία της Ναυπάκτου, εκτίθεται στο National Maritime Museum, στο Greenwich. Φωτογραφία της Granata Presa service, Grafica di Danilo Silva, στο βιβλίο του Jack Beeching, *La battaglia di Lepanto*, Rusconi S.p.A., Milano 1989.

Στην Ρώμη, στην οροφή της εκκλησίας της Santa Maria d'Aracoeli, που φιλοτεχνήθηκε το 1575, αναπαριστώνται τα ναυτικά σύμβολα της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου.²⁴³

2.5.3 Λάβαρα

21. Ο Πάπας Ρίο V (Ευσεβής Ε΄) ευλόγησε δύο λάβαρα, τα οποία υψώθηκαν από τον χριστιανικό στόλο για την προστασία της Ιεράς Συμμαχίας, κατά την ναυμαχία της Ναυπάκτου έναντι των τουρκικών πλοίων. Το ένα λάβαρο παραδόθηκε στον Marcantonio Colonna, τον Ιούνιο του 1570. Το λάβαρο αυτό φυλάσσεται σήμερα στο Τολέδο.²⁴⁴ (εικόνα 52) Φιλοτεχνήθηκε από τον ζωγράφο Girolamo Siciolante da Sermoneta, μετά από παραγγελία του καρδινάλιου Onorato Caetani, του οποίου ήταν φίλος και μαικήνας του. Έγινε με την τεχνική της τέμπερας πάνω σε πολύτιμο μετάξι. Είχε το σχήμα του λάβαρου, με κόκκινο φόντο και χρυσή μπορντούρα, στο οποίο υπήρχε η αναπαράσταση του Ιησού Εσταυρωμένου ανάμεσα στους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, και έφερε στο κάτω μέρος την χρυσή επιγραφή IN HOC SIGNO VINCES και μια μακριά ουρά (περίπου 8 μέτρων), η οποία καταργήθηκε τους επόμενους αιώνες.

²⁴¹ Cecilia Gibellini, *L'immagine di Lepanto. La celebrazione della vittoria nella letteratura e nell'arte veneziana*, Marsilio Editori s.p.a. in Venezia, σ.24.

²⁴² ο.π σ.24.

²⁴³ Ezio Renda, *Nuova guida pratica di Roma e Vaticano*, εκδόσεις Bonechi, Φλωρεντία 1975, σ.44.

²⁴⁴ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tavola 34.

22. Το άλλο λάβαρο με την παράσταση του Εσταυρωμένου και την επιγραφή IN HOC SIGNO VINCES, φυλάσσεται στο Μουσείο της Αρχιεπισκοπής στην Gaeta. (Museo Diocesano e della Religiosità del parco dei Monti Aurunci).²⁴⁵ (εικόνα 53)

23. Στην εκκλησία του Ιπποτικού Τάγματος του Αγίου Στεφάνου, στην πλατεία των Ιπποτών, στην Πίζα εκτίθεται η τριγωνική σημαία σηματοδότησης της ναυαρχίδας του Αλή πασά, που είναι σε σχήμα φλόγας. Είναι ένα τρόπαιο που πήγαν στην πατρίδα τους οι Ιππότες. (εικόνα 54).

2.5.4 Γλυπτική

24. Στο ιστορικό κέντρο της Μεσσήνης της Σικελίας, υπάρχει μια περιοχή, πολύ κοντά στον καθεδρικό της ναό, που ονομάζεται Lepanto. Σε αυτή την περιοχή, δεσπόζει το άγαλμα του Don Giovanni D' Austria και στις πλευρές του υψηλού μαρμάρινου βάθρου του, υπάρχουν ανάγλυφες αναπαραστάσεις πολεμικών εμβλημάτων. Στις τρεις, από τις τέσσερις πλευρές της βάσης του αγάλματος, μέσα σε μπρούτζινες πλάκες αναπαριστάνονται διάφορες φάσεις της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Η κεντρική οδός και η πλατεία της περιοχής αυτής, ονομάζεται LEPANTO. Το άγαλμα φιλοτεχνήθηκε από τον γλύπτη και αρχιτέκτονα Andrea Calamech, από την Carrara της Τοσκάνης, το 1573. Ο καλλιτέχνης Iacopo de Duca είχε προτείνει κάποιο άλλο, αλλά απορρίφθηκε από την Γερουσία λόγω του κόστους του. Το 1572 έγινε τελικά η παραγγελία του, από την Γερουσία της Μεσσήνης, μετά την νίκη της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, την 7η Οκτωβρίου του 1571. Το άγαλμα είναι μπρούτζινο, με πολύ λεπτομερές διάκοσμο και αναπαριστάνει τον Don Giovanni D' Austria, τον ήρωα της ναυμαχίας, που ποδοπατεί το κεφάλι του Τούρκου Αλή πασά, ως ένδειξη νίκης. Αρχικά, το άγαλμα είχε τοποθετηθεί στην πλατεία του βασιλικού μεγάρου, όπου είχε φιλοξενηθεί ο Don Giovanni, αλλά είχε υποστεί ζημιές από έναν κανονιοβολισμό από πλευράς των Ισπανών, κατά την διάρκεια της εξέγερσης του 1674 -1678. Αναστηλώθηκε, αλλά αργότερα, υπέστη και πάλι ζημιές από τον σεισμό του 1783 και μεταφέρθηκε στην πλατεία της εκκλησίας των Teatini, στην λεωφόρο Cavour. Μετά την πολεοδομική αναδόμηση της πόλης, το 1908, καταργήθηκε η πλατεία και το άγαλμα τοποθετήθηκε στην σημερινή του θέση, στην πλατεία Lepanto.

²⁴⁵ ο.π. Guido Antonio Quarti, σ.15.

Ο Don Giovanni αναπαριστάνεται πιστά, ως 24χρονος νέος. Φοράει την ισπανική πανοπλία και φέρει στο δεξί του χέρι την ράβδο του ηγέτη με τις τρεις λωρίδες, που συμβολίζει την Τριπλή Συμμαχία κατά των Τούρκων, ενώ με το αριστερό του πόδι ποδοπατεί το κομμένο κεφάλι του Αλή πασά, του ηγέτη των εχθρών. Αρχικά υπήρχε και ένα σπαθί, το οποίο αντικαταστάθηκε το 1852, αργότερα όμως, το σπαθί «χάθηκε» και πάλι. Στην μαρμάρινη βάση του αγάλματος, υπάρχουν τέσσερεις μπρούτζινες πινακίδες που φέρουν χαμηλό ανάγλυφο. Στην κύρια πλευρά της βάσης υπάρχει η επιγραφή, στην οποία γίνεται μνεία στην ίδρυση της Συμμαχίας - Λίγκας κατά των Τούρκων, στην ημερομηνία της αναχώρησης από την Μεσσίνα, στην ημερομηνία της ναυμαχίας και στην ημερομηνία της επιστροφής στην πόλη, στον αριθμό των πλοίων και στα ονόματα των Γερουσιαστών της εποχής. Στο αριστερό χαμηλό ανάγλυφο αναπαριστάνεται η διάταξη του στόλου και στο κέντρο του, η βασιλική γαλέρα του Don Giovanni. Στο τρίτο χαμηλό ανάγλυφο, απεικονίζεται η ναυμαχία και κάποια τουρκικά πλοία που έχουν τραπεί σε φυγή. Στην τελευταία πινακίδα αναπαριστάνεται η επιστροφή του νικητή στόλου στην Μεσσίνα και σε ένα σημείο της μια ενδιαφέρουσα κάτοψη της πόλης του 16ου αι. (εικόνα 55).

Στην Μεσσήνη, ο Andrea Calamech είχε κατασκευάσει επίσης, το 1572-3, την «Πύλη της Αυστρίας», για την είσοδο του Don Giovanni – νικητή της Ναυπάκτου. Η Πύλη αυτή καταστράφηκε δυστυχώς, το 1853. Το 1578, ο ίδιος καλλιτέχνης φιλοτέχνησε το μοντέλο για την αψίδα του Θριάμβου, για την άφιξη στην πόλη, του Αντιβασιλέα Marcantonio Colonna (G. Grosso Cacopardo, Guida di Messina, Messina 1821, σελ. 212, εικόνα 22).²⁴⁶

25. Ο γλύπτης Domenico Grazioli di Salò φιλοτέχνησε το (paliotto) τμήμα της Αγίας Τράπεζας που παριστάνει την παράταξη των δύο στόλων στην Ναύπακτο. Το έργο υπάρχει στην εκκλησία του Αγίου Ιωσήφ στην συνοικία Καστέλλο της Βενετίας (San Giuseppe di Castello) (εικόνα 56).²⁴⁷

2.6 Εικόνες με θέμα τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου

Μετά την νίκη στην Ναύπακτο την Κυριακή 7 Οκτωβρίου 1571, διαμορφώθηκε μια νέα εικονογραφία, η εικονογραφία της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, «προϊόν μιας ευρείας

²⁴⁶ Giuseppe Grosso Cacopardo, *Guida di Messina*, Messina 1821, σ.212.

²⁴⁷ ο.π. Guido Antonio Quarti, Tav.23, paliotto scolpito da Domenico Grazioli di Salò, σ.311.

παραγγελιοδοτικής τακτικής».²⁴⁸ Αρχικά, μόνο τα πρώτα χρονολογικά έργα και μόνο εν μέρει, είχαν μια κοινή εικονογραφία με θεματολογία την σύναψη του Συνασπισμού, στη ναυμαχία, στον εορτασμό και στην εξύμνηση της νίκης.²⁴⁹ Οι αγιογράφοι φιλοτεχνούν άγιες εικόνες με την παρουσία τουλάχιστον δύο Αγίων: ενός Ορθόδοξου και ενός Δυτικού, προς τιμήν της Αγίας Λίγκας και της σημαντικής ιστορικής της νίκης. Συνήθως, η Δυτική «μορφή» είναι η Αγία Ιουστίνη, την οποία εορτάζει η ρωμαιοκαθολική εκκλησία την 7η Οκτωβρίου και είναι η πολιούχος Αγία της Πάδουας (Padova) και της Βενετίας, και κάποια «μορφή» της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι παραγγελίες τέτοιων εικόνων είναι πολυάριθμες στα εργαστήρια της Κρήτης και της Βενετίας. Η βενετοκρατούμενη Κρήτη είχε συμβάλει στην ναυμαχία με μεγάλο αριθμό πλοίων αλλά και μαχητών. Οι εκδηλώσεις και η έκφραση της ικανοποίησης και της χαράς του λαού, για την νικηφόρα έκβαση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου φαίνεται από την θεματολογία της χριστιανικής εικονογραφίας. «Την απήχηση της νίκης καταδεικνύει το γεγονός ότι οι δύο σπουδαιότεροι ζωγράφοι του δεύτερου μισού του 16ου αι., ο Μιχαήλ Δαμασκηνός και ο Γεώργιος Κλόντζας, που βρίσκονταν στην ωριμότητα τους, απέδωσαν την ναυμαχία σε σημαντικά έργα».²⁵⁰

26. Η ενυπόγραφη εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού (1530 Χάνδακας – 1593), Άγιος Σέργιος και Βάκχος και Ιουστίνη, που εκτίθεται στην Κέρκυρα στο Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της εικονογραφίας της εποχής. (εικόνα 57) Ο Μιχαήλ Δαμασκηνός απεικονίζει αλληγορικά την χριστιανική νίκη, όπως έκαναν και οι μεγάλοι βενετοί ζωγράφοι.²⁵¹ Η κεντρική μορφή είναι η πολιούχος της Βενετίας και της Πάδουας, Αγία Ιουστίνη. Στα αριστερά της ο Άγιος Σέργιος και στα δεξιά της ο Άγιος Βάκχος. Και οι τρεις κεντρικές μορφές είναι ολόσωμες και ποδοπατούν έναν αποκεφαλισμένο τρικέφαλο δράκοντα. Στην ουράνια σφαίρα, στο κέντρο, αναπαριστάνεται ο Χριστός Παντοκράτωρ, ο Άγιος Μάρκος, προστάτης της Βενετίας και ο προφήτης Συμεών, που η μνήμη του τιμάται από την ρωμαιοκαθολική εκκλησία την 8η Οκτωβρίου, την επόμενη μέρα, δηλαδή, από την νίκη της χριστιανοσύνης. Οι τρεις προαναφερθέντες μορφές προβάλλουν μέσα σε σύννεφα και κρατούν κλαδιά φοίνικα και σκύβουν προς το μέρος των ολόσωμων Αγίων. Στο

²⁴⁸ Παναγιώτης Ιωάννου Κ., *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη (L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*. Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, σ.189.

²⁴⁹ ο.π. σ. 189.

²⁵⁰ Μαρία Καζανάκη – Λάππα, *Το κομπατιμέντο Κουρτζουλαρίου, Απεικονίσεις της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στη Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*. Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτωβρίου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16, 2013, σ.168.

²⁵¹ ο.π. σ.168.

Ευαγγέλιο του Χριστού υπάρχει η επιγραφή ΕΙΡΗΝΗ ΣΟΙ ΜΑΡΚΕ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΑ ΜΟΥ, αποδίδεται η αντίστοιχη λατινική φράση που συνήθως συνοδεύει τον λέοντα του Ευαγγελιστή Αγίου Μάρκου. Στο ειλητό του προφήτη Συμεών αναγράφεται: ΝΥΝ ΑΠΟΛΥΕΙΣ ΤΟΝ ΔΟΥΛΟ ΣΟΥ ΔΕΣΠΟΤΑ. Μεταξύ των ολόσωμων Αγίων και των μορφών του επάνω μέρους της εικόνας, παρεμβάλλονται ιπτάμενοι άγγελοι. Κάτω δεξιά, πάνω σε μια πέτρα, αναγράφεται με κεφαλαία γράμματα: ΠΟΙΗΜΑ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ.²⁵² Οι μορφές των νεαρών μαρτύρων αποτελούν «πρότυπα ιδεαλιστικής ομορφιάς»²⁵³ Οι μορφές φορούν πλούσια, πολυτελή, αστραφτερά ενδύματα. Οι χρωματικοί τόνοι είναι «ζεστοί.» Το κυρίαρχο χρώμα είναι το πορφυρό. Το διάδημα της Αγίας Ιουστίνας αντιγράφει πιθανόν έργο της βενετικής χρυσοχοΐας της εποχής.²⁵⁴ Ο αποκεφαλισμένος δράκος στο έδαφος, «αποτρόπαιη μορφή εμπνευσμένη από την Αποκάλυψη» του Ιωάννου, συμβολίζει την «ηττημένη οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και του απόλυτου κακού».²⁵⁵ «Ο κύριος συμβολισμός της παράστασης, συμπυκνώνεται στον Σταυρό που φέρει η Αγία Ιουστίνια, όπου αναγράφεται ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΤΩ ΣΚΗΠΤΡΟ ΕΚΘΡΙ [ΔΙΩ]ΚΟΝΤΑΙ»,²⁵⁶ αναφορά στο αντίστοιχο “IN HOC SIGNO VINCIS” στην νίκη, δηλαδή, του Μεγάλου Κωνσταντίνου επί του Μαξεντίου στην Μουλβία γέφυρα, στην Ρώμη το 312 μ. Χ. Η σύγκλιση των δυο παραδόσεων - τεχνοτροπιών της εικόνας, της maniera greca και της maniera italiana είναι υπαρκτή. Η ένδυση, η κόμμωση και τα κοσμήματα της Αγίας Ιουστίνας παραπέμπει στην βενετσιάνικη μόδα, στην δυτική τεχνοτροπία. Η αμφίεση των στρατιωτικών Αγίων, η μαλακή πτυχολογία, και η χρωματική παλέτα παραπέμπει στα βυζαντινά πρότυπα.

27. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου απαθανατίστηκε σε τρεις κρητικές εικόνες των τελευταίων δεκαετιών του 16ου αι. και σε μικρογραφία του κώδικα gr.cl.VII n22(φ. 140v – 141r) στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας που γράφτηκε και εικονογραφήθηκε από τον Γεώργιο Κλόντζα στα 1590-1591²⁵⁷. Κεντρικό θέμα της σύνθεσης των εικόνων είναι η συμπλοκή των δύο αντίπαλων στόλων, στον τόπο που αναφέρεται στην επιγραφή της εικόνας, στην «βενετοκρητική» διάλεκτο. Το κουμπατιμέντο Κουρτζουλαρίου, δηλαδή η μάχη των Εχινάδων, των νήσων που κατά τους Δυτικούς ονομάζονταν Curzolari. Ο ζωγράφος

²⁵² ο.π. Μαρία Καζανάκη – Λάππα, σ.169.

²⁵³ ο.π. σ.169.

²⁵⁴ ο.π. σ.171.

²⁵⁵ ο.π. σ.171.

²⁵⁶ ο.π. σ.171.

²⁵⁷ Αθανάσιος Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (γύρω στα 1540 – 1608) και οι μικρογραφίες του κώδικος αυτού*, Αθήνα 1977, σ.σ. 138, 224-225, εικόνα 296.

προσπάθησε να αποδώσει με ιστορική ακρίβεια την ναυμαχία. Στα δύο άκρα έχουν παραταχθεί τα ελαφρά πλοία του Ιερού Συνασπισμού στα αριστερά και στα δεξιά των Τούρκων. Στα πλοία κυματίζουν οι σημαίες των δυνάμεων της Ιερής Συμμαχίας και των Τούρκων αντίστοιχα. Στην κάτω αριστερή γωνία, στην ξηρά βρίσκεται ο αρχιστράτηγος των συμμαχικών δυνάμεων Don Giovanni d' Austria καθώς και τμήμα πεζικού και ιππικού. Την παράσταση της ναυμαχίας την στεφανώνει ζώνη με 6 Αγίους. Στη μέση απεικονίζεται ο Άγιος Μάρκος. Στα αριστερά ο προστάτης των ναυτικών Άγιος Νικόλαος και δίπλα του ο προφήτης Συμεών, του οποίου η μνήμη εορτάζεται από τους Δυτικούς την 8η Οκτώβρη, την επομένη της ναυμαχίας. Δεξιά του Αγίου Μάρκου αναπαριστάνεται ο προστάτης της Κέρκυρας, ο Άγιος Σπυρίδωνας.»²⁵⁸ (εικόνες:58,59,60).

2.7 Κρητικός πόλεμος

Ένα από τα μεγαλύτερα πολεμικά συμβάντα του 17ου αι. θεωρείται ο Κρητικός πόλεμος, ο μακροχρόνιος και αιματηρός δηλαδή αγώνας της Βενετίας κατά της Τουρκίας, για να μπορέσει να κρατήσει υπό την κυριαρχία της το λεγόμενο Βασίλειο της Κρήτης. Σε αυτόν τον αγώνα, ειδικά στα τελευταία χρόνια της πολιορκίας του Χάνδακα «συνέβαλλαν» όλοι οι Ευρωπαίοι ηγέτες της εποχής.

Η Κρήτη ήταν στα μέσα του 17ου αι. ο τελευταίος προμαχώνας της χριστιανικής Ανατολής. Η υπεράσπιση και η «σωτηρία» της δεν ήταν μονάχα θέμα γοήτρου για τον χριστιανικό κόσμο, αλλά αποτέλεσμα ύψιστης πολιτικής και στρατιωτικής σημασίας που θα καθόριζε τα σύνορα και τις σχέσεις δύο διαφορετικών κόσμων και πολιτισμών.

Μετά την πτώση της Κύπρου (1570) στους Οθωμανούς Τούρκους, έμεινε η Κρήτη το μοναδικό προπύργιο της χριστιανικής Ευρώπης στην Ανατολική Μεσόγειο. Η εξαιρετικά στρατηγική της θέση στην Μεσόγειο, τα μεγάλα της λιμάνια και τα οχυρά της, το μέγεθος της, ο πλούτος της και η ποικιλία των προϊόντων της αποτελούσε μια διαρκή πρόκληση για τους Τούρκους. Έτσι ήταν προφανές ότι μετά την Κύπρο θα ερχόταν η σειρά της κατάληψης της Κρήτης και έτσι θα ολοκληρωνόταν το τελευταίο μέλος στην σειρά της τουρκικής κατάκτησης στην Ανατολική Μεσόγειο. Ωστόσο, λόγω πολιτικών και στρατιωτικών καταστάσεων, ειδικά μετά την ήττα των Τούρκων στην Ναύπακτο, η επιχείρηση των

²⁵⁸ Μαρία Βασιλάκη, Εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας: *Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου*, Αρχαιολογία, τόμος 4, τεύχος 15, Αθήνα 1985, σ.100.

Τούρκων στην Κρήτη ματαιώθηκε. Η καταστροφή της μεγάλης τουρκικής Αρμάδας, η βαθιά πολιτική, οικονομική και στρατιωτική κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανέστηλαν για πολλές δεκαετίες τις στρατιωτικές της επιχειρήσεις. Οι χριστιανοί ηγέτες της Ευρώπης από τη άλλη πλευρά, λόγω θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων και οικονομικών προβλημάτων δεν πραγματοποίησαν νέες πολεμικές επιχειρήσεις στο εξωτερικό. Αποτέλεσμα όλων αυτών των καταστάσεων ήταν η επικράτηση της ειρήνης, μια από τις μεγαλύτερες περιόδους ειρήνης (1571- 1645) στην Ανατολική Μεσόγειο, η οποία όμως διεκόπη βίαια και ξαφνικά.²⁵⁹

Από τις αρχές του 17ου αι. άρχισε η ύφεση της εσωτερικής κρίσης της Τουρκίας και η σταθεροποίηση της πολιτικής της κατάστασης. Ο σουλτάνος Μουράτ Δ΄ (1623 – 1640), ο οποίος θεωρείται από τους πιο ενεργητικούς σουλτάνους στην ιστορία της Τουρκίας, σταθεροποιήθηκε στον θρόνο και έφερε νέα ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μέσω της οργάνωσης του στρατού και της επανεκκίνησης της οικονομίας. Μέσα σε λιγότερο από έναν αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν και πάλι σε θέση να επιχειρήσει τις κατακτητικές της βλέψεις.

Η Βενετία από την άλλη πλευρά, ήδη μετά την ανακάλυψη της Αμερικής είχε αρχίσει σιγά σιγά να χάνει τον ρόλο της ως «αδιαφιλονίκητη βασίλισσα του εμπορίου στην Μεσόγειο» και δεν ήταν πια σε θέση να εξασφαλίσει τις αποικίες της και ειδικά την Κρήτη, χρηματοδοτώντας την συντήρηση του στρατού και του στόλου της, ώστε να είναι ετοιμοπόλεμοι και ικανοί να αποκρούσουν ενδεχόμενες εχθρικές επιθέσεις.²⁶⁰ Η Βενετία επλήγη ακόμα περισσότερο από τα τέλη του 16ου αι. από βαθιά οικονομική κρίση, η οποία είχε ως αντίκτυπο την διακοπή χρηματοδότησης, για πρώτη φορά στην ιστορία της, των αξιωματούχων και στρατιωτών της στο Βασίλειο του Χάνδακα. Αποτέλεσμα αυτής της αδυναμίας της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας ήταν η στροφή των στρατιωτών και αξιωματούχων προς άλλα επαγγέλματα, όπως αυτά του ράπτη, του κουρέα ή του υποδηματοποιού. Ο κάποτε ισχυρός στόλος της Βενετίας μειώθηκε σημαντικά και παρουσιάστηκε το φαινόμενο της άρνησης των Βενετών να υπηρετούν τις γαλέρες του στόλου τους. Από τις αρχές του 17ου αι. οι Προβλεπτές της Κρήτης έκαναν έκκληση στην Βενετία για βελτιώσεις των οχυρώσεων και των τειχών των πόλεων της, για επιδιορθώσεις και συντηρήσεις των υδραγωγείων και των κινστερνών, καθώς και για την κατασκευή καινούργιων οχυρών και εκκλήσεις για την εκ νέου οργάνωση του στόλου και του στρατού.

²⁵⁹ Theocharis Detorakis E., *Geschichte von Kreta*, Heraklion, 1997, σ.σ. 241-242.

²⁶⁰ Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia veneziana, Itinerari di viaggio nella memoria storica di Creta*, Testo & Immagini s.r.l., εκδόσεις Μικρός Ναυτίλος Ηράκλειον, 2004, σ.33.

Παρόλες τις πιεστικές εκκλήσεις των Προβλεπτών της Κρήτης προς την Γαληνοτάτη Δημοκρατία για άμεση επίλυση των προβλημάτων τους, δεν γινόταν καμία απολύτως πρόοδος και δεν εισακούσθη κανένα αίτημα τους. Οι Βενετοί ωστόσο επέμεναν ότι στόχος των Τούρκων θα ήταν τα νότια παράλια της Ιταλίας, στην Απουλία και όχι μια επίθεση στην Κρήτη. Αυτός ο «αποπροσανατολισμός» της Βενετίας από την πλευρά της Τουρκίας θεωρείται μια διπλωματική νίκη της Τουρκίας. Η Βενετία στήριξε τώρα πια τις ελπίδες της στη δημιουργία ενός λαϊκού στρατού στην Κρήτη, που απαριθμούσε σχεδόν 14.000 άνδρες. Λόγω της τουρκικής απειλής, η Βενετία είχε αρχίσει να εξασκεί μια πιο ήπια πολιτική και για αυτόν τον λόγο οι σχέσεις των δύο λαών, Βενετών και Κρητικών, στο νησί είχαν γίνει πιο στενές, πιο αρμονικές και φιλικές. Ωστόσο η Βενετία δεν μπόρεσε ποτέ να ξεπεράσει τους φόβους της και να εκτιμήσει σωστά την κατάσταση. Δεν τόλμησε να εξοπλίσει με όπλα τους Κρητικούς ώστε να μπορέσουν να υπερασπιστούν την πατρίδα τους,²⁶¹ με συνέπεια να βρεθεί η Κρήτη απροετοίμαστη μπροστά στην αντιμετώπιση της πολιορκίας της από τα οθωμανικά στρατεύματα που αποβιβάστηκαν στο νησί το καλοκαίρι του 1645.²⁶²

2.7.1. Αίτια του κρητικού πολέμου

Αφορμή της τουρκικής εισβολής στην Κρήτη υπήρξε η «σύλληψη» από το Τάγμα των Ιωαννιτών ιπποτών της Μάλτας ενός πλοίου, το οποίο το 1644, μετέφερε προσκυνητές προς τη Μέκκα. Το όνομα του πλοίου λεγόταν «Σουλτάνα» και λέγεται ότι μεταξύ των προσκυνητών που μετέφερε, υπήρχε και η σύζυγος του σουλτάνου. Οι Τούρκοι αντέδρασαν με την αποστολή τεράστιων δυνάμεων για την επίθεση του νησιού. 100 πολεμικά και 350 επιβατηγά πλοία, στρατό ξηράς 50.000 ανδρών που περιλάμβανε και 7.000 γενίτσαρους, την φοβερή φρουρά του ίδιου του σουλτάνου με καπετάνιο τον Μουράτ Αγά.²⁶³

2.7.2 Η άφιξη των Τούρκων και η πτώση των Χανίων και του Ρεθύμνου

Ο Τούρκος κατακτητής αφού κατάλαβε όλες τις άλλες ελληνικές χώρες, άρχισε να διεκδικεί και την Κρήτη για να μείνει μόνος κυρίαρχος στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι Τούρκοι έφτασαν την 23η Ιουνίου 1645 στην δυτική μύτη του κόλπου των Χανίων, κοντά στο

²⁶¹ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.σ. 242-244.

²⁶² ο.π. Michele Buonsanti – Alberta Galla, σ.33.

²⁶³ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.244 και ο.π. Michele Buonsanti – Alberta Galla, σ.33.

μοναστήρι της Κυρίας Γωνιάς.²⁶⁴ Ναύαρχος του τουρκικού στόλου ήταν ο Γιουσούφ Πασάς, αρχηγοί του τουρκικού στρατού ήταν ο Μουσάτ Πασάς και ο Μουράτ Αγάς. Οι Τούρκοι λίγες ώρες μετά την άφιξη τους επιτέθηκαν στο μικρό οχυρωμένο νησί Θόδωρος, το οποίο υπερασπίστηκε μια μικρή στρατιωτική δύναμη με αρχηγό τον γενναίο Giulian. Μετά από μια τετράωρη απεγνωσμένη μάχη και λίγο πριν οι εχθροί εισβάλλουν στο οχυρό, αποφάσισε ο βενετός αρχηγός να το ανατινάξει. Το απόγευμα της ίδιας μέρας οι ορδές των Τούρκων έφτασαν στα περίχωρα των Χανίων, αφού πρώτα λεηλάτησαν και κατέστρεψαν ότι βρήκαν στον δρόμο τους, ενώ ο στόλος τους είχε ήδη βομβαρδίσει την πόλη των Χανίων και είχε αρχίσει η πολιορκία του οχυρού της.²⁶⁵ Υπερασπιστές της πόλης των Χανίων ήταν ο στρατηγός Cornaro και ο διοικητής Fenarolo, οι οποίοι διοικούσαν 800 στρατιώτες και 1000 ένοπλους, στο μεγαλύτερο μέρος τους Έλληνες. Η γενναία τους αντίσταση στην ολοένα και πιο πιεστική πολιορκία διήρκεσε μόλις 2 μήνες. Οι μάχες συνεχίζονταν εκτός των τειχών και οι βομβαρδισμοί συνεχίζονταν μέρα – νύχτα χωρίς διακοπή. Οι προσπάθειες των Βενετών να κινητοποιήσουν ένοπλες ενισχυτικές δυνάμεις από τις περιοχές του Σελίνου και των Σφακίων αποδείχτηκαν αναποτελεσματικές. Τα άτακτα στρατεύματα των Κρητών με αρχηγούς τον Μιχαήλ Καλλέργη από τα Σφακιά και τον Λουκά Μπαρότση από το Σέλινο κατατροπώθηκαν από τα πολυάριθμα και καλύτερα εξοπλισμένα τουρκικά στρατεύματα. Αξιοσημείωτη ήταν και η προσφορά στην υπεράσπιση της Κρήτης από τους επωνομαζόμενους «Χαϊνήδες», τους εθελοντές ένοπλους Κρήτες, που στάθηκαν από τις πρώτες κιόλας ημέρες της τουρκικής εισβολής στις επάλξεις. Οι Βενετοί προσπάθησαν να κινητοποιήσουν ένοπλη ομάδα Μανιατών, ώστε να ενισχύσουν την άμυνα τους, αλλά και αυτή η προσπάθεια τους απέτυχε. Η κατάσταση της πολιορκίας των Χανίων γινόταν ολοένα και πιο πιεστική και σκληρή. Ο Βενετός ναύαρχος Marino Capello, ο οποίος είχε αποκλειστεί στην Σούδα, δεν τόλμησε να μεταβεί στα Χανιά για να βοηθήσει τους πολιορκημένους και περιορίστηκε μόνο στην αποστολή τριών πλοίων με προμήθειες. Ο πληθυσμός των Χανίων είχε φτάσει σε απελπιστική κατάσταση. Η πείνα και οι επιδημίες τον είχε αποδεκατίσει. Άξια λόγου είναι και η συνεισφορά των γυναικών στην υπεράσπιση της πόλης. Αρχικά με την βοήθεια τους στον επισιτισμό των αγωνιστών και αργότερα με την ηρωική τους συμβολή τους στην ίδια την μάχη. Στις αρχές του Αυγούστου η κατάσταση ήταν απελπιστική. Οι πολιορκημένοι απέκρουαν τις επιθέσεις των εχθρών, αλλά τα τείχη είχαν καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά και η φρουρά είχε αποδεκατιστεί. Στις αιματηρές μάχες της 17ης Αυγούστου

²⁶⁴ Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη, Α' τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 1964, σ.σ.40-41.

²⁶⁵ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.245.

600 άνδρες σκοτώθηκαν ή πληγώθηκαν θανάσιμα. Την 22α Αυγούστου εν τέλει η ωραία πόλη και η πεδιάδα των Χανίων, καθώς και οι καστελανίες του Κισσάμου και του Αποκόρωνα έπεσαν στα χέρια των Τούρκων.²⁶⁶

Μετά την πτώση των Χανίων ο ανίκητος τουρκικός στρατός ενισχυμένος από μια δύναμη 40.000 ανδρών με αρχηγό τον Δελί Χουσεΐν έφτασε την 2α Ιουλίου 1646 στην Σούδα. Μετά την απόβαση των Τούρκων στην Σούδα, η τουρκική στρατιά δεν κατάφερε να καταλάβει το κάστρο της, αλλά λεηλάτησε και κατέκαψε ότι έβρισκε στο διάβα της. Κατόπιν κατευθύνθηκε ανατολικά προς το Ρέθυμνο και έφτασε μέχρι τις πύλες του Ρεθύμνου. Ο υπερασπιστής του Ρεθύμνου Camillo Gonzaga y Molino, παρόλη την σθεναρή προσπάθεια αντίστασης του, δεν κατάφερε να εμποδίσει την πτώση του κάστρου της πόλης. Μετά από ενάμιση μήνα αντίστασης, ο λαός του Ρεθύμνου τρομοκρατημένος εγκατάλειψε την πόλη και ζήτησε καταφύγιο ή στην πόλη του Χάνδακα ή σε άλλα νησιά του Ιονίου τα οποία ήταν υπό βενετική κατοχή.²⁶⁷ Το κάστρο του Ρεθύμνου παραδόθηκε στους Τούρκους με την συνθήκη της 13ης Νοεμβρίου 1646.²⁶⁸

Η απώλεια των Χανίων ήταν για την Βενετία το πρώτο μεγάλο πλήγμα και ο προάγγελος της πτώσης ολόκληρης της Κρήτης στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων. Οι Τούρκοι σταθεροποίησαν την κυριαρχία τους και σύντομα κατέλαβαν τις επαρχίες Κισάμου, Κυδωνιών, και Αποκόρωνα, μαζί με τα οχυρά τους καθώς και τα περισσότερα χωριά της Δυτικής Κρήτης. Το οχυρό της Σούδας που ανήκε ακόμα στην Βενετική κυριαρχία δεν είχε πια καμία σημασία. Μετά το 1646, οι Τούρκοι έχτισαν το πρώτο τους οχυρό στον Καλαμά. Η απώλεια των Χανίων ήταν οριστική και αμετάκλητη και όλες οι προσπάθειες των Βενετών με τον Ανδρέα Κορνάρο, να ανακτήσουν την πόλη τους, δεν έφεραν κανένα θετικό αποτέλεσμα.²⁶⁹

2.7.3 Η πορεία προς το Χάνδακα

Η πτώση του Ρεθύμνου σταθεροποίησε την τούρκικη κυριαρχία στην δυτική Κρήτη. Στα τέλη του 1646 είχαν απομείνει ελάχιστα ελεύθερα τμήματα στο νησί. Το 1648 σχεδόν όλο το νησί της Κρήτης, με εξαίρεση την πόλη του Χάνδακα, την Γραμβούσα, την Σούδα και την

²⁶⁶ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.σ. 245-247 και ο.π. Michele Buonsanti – Alberta Galla, σ.34.

²⁶⁷ ο.π. Michele Buonsanti – Alberta Galla, σ.34.

²⁶⁸ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.250.

²⁶⁹ ο.π. σ.248.

Σπιναλόγκα, ήταν υπό τον έλεγχο των Οθωμανών. Το σχέδιο των Τούρκων ήταν η κατοχή όλου του νησιού και η απομόνωση του Χάνδακα. Οι εχθροί ήξεραν πολύ καλά ότι θα έπρεπε να αφήσουν τελευταία την πολιορκία του καλύτερου και μεγαλύτερου οχυρού της ανατολικής Μεσογείου. Τα τείχη του Χάνδακα άρχισαν να χτίζονται το 1462 και λόγω του τεράστιου σε μέγεθος θαλάσσιου οχυρού του, του επονομαζόμενου « Μεγάλου Κουλέ», το οποίο χτίστηκε μεταξύ του 1523 και του 1540, εθεωρείτο απόρθητο.

Ούτε καν έναν μήνα μετά την κατάληψη του Ρεθύμνου, τα τούρκικα στρατεύματα βρέθηκαν στην περιοχή του Χάνδακα. Την άνοιξη του 1647 έφτασαν ενισχύσεις τουρκικών στρατευμάτων, τα οποία είχαν καταλάβει, καταστρέψει και βανδαλίσει τις πόλεις και τα χωριά της Ανατολικής και Κεντρικής Κρήτης. Οι Βενετοί προσπάθησαν με αιφνιδιαστικές εφόδους να αναχαιτίσουν την προέλαση των Τούρκων, αλλά δυστυχώς όλες οι προσπάθειες τους αποδείχτηκαν ανεπαρκείς.²⁷⁰

2.7.4 Η πολιορκία του Χάνδακα

Η πολιορκία του Χάνδακα άρχισε τον Μάιο του 1648. Οι Τούρκοι με αρχηγό τον Deli` Hussein στρατοπέδευαν στην περιοχή Γιόφυρος, 6 km δυτικά του Χάνδακα και άρχισαν τις προετοιμασίες για την μεγάλη μάχη. Η πρώτη μεγάλη επίθεση έγινε την 2α Ιουνίου 1648 στην οχύρωση του Αγίου Δημητρίου. Η αντεπίθεση των Βενετών ήταν επιτυχής και έπεισε τους Τούρκους να υποχωρήσουν. Η θέση του τουρκικού στρατοπέδου στην περιοχή Γιόφυρος δεν ήταν πολύ ασφαλής και γι' αυτό τον λόγο οι Τούρκοι το καλοκαίρι του 1648 οργανώθηκαν καλύτερα και στρατοπέδευαν στην περιοχή Μαραθίτης, στο ύψωμα νότια του κάστρου (Fortezza), στον λεγόμενο νέο Χάνδακα. Το νέο αυτό στρατόπεδο των Τούρκων ήταν πιο ασφαλές και μεγαλύτερο από το προηγούμενο τους. Οι Τούρκοι εν τω μεταξύ κατέστρεψαν το δίκτυο ύδρευσης της πόλης που τροφοδοτούσε με νερό την πόλη από τις πηγές της Αγίας Ειρήνης και ξεκίνησαν επίσης καθημερινές επιθέσεις και βομβαρδισμούς. Η πόλη ήταν από την στεριά εντελώς αποκλεισμένη. Οι Βενετοί μπορούσαν να κάνουν ανεφοδιασμό μόνο από την πλευρά της θάλασσας, όπου όμως βρισκόταν ο αριθμητικά

²⁷⁰ ο.π. Michele Buonsanti – Alberta Galla, σ.σ.34-36 και ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.σ.250-252.

ανώτερος στόλος των Τούρκων. Οι Τούρκοι προσπαθούσαν για 16 σχεδόν ολόκληρα χρόνια, από το 1650 έως το 1666, να συνθηκολογήσουν.

Η πολιορκία του Χάνδακα παρουσίαζε μια στασιμότητα. Οι βομβαρδισμοί και οι επιθέσεις προκαλούσαν ωστόσο ζημιές και στους δύο αντίπαλους. Ο Χάνδακας παρέμενε απόρθητος. Η εμπλοκή ωστόσο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε πολέμους στα Βόρεια Βαλκάνια, εμπόδιζε την ενίσχυση των πολιορκητών του Χάνδακα. Ο βενετικός στόλος που είχε την απόλυτη κυριαρχία στο Αιγαίο πέλαγος, απωθούσε επιτυχώς και διαρκώς τις κινήσεις του τουρκικού στόλου προς την Κρήτη. Ο βενετός ναύαρχος Francesco Morosini, ο μετέπειτα υποστηρικτής του Χάνδακα, κατέστρεψε το 1658 τον τούρκικο στόλο στα στενά του Ελλήσποντου. Οι εκκλήσεις των Βενετών στους Ευρωπαίους ηγέτες για βοήθεια και ενισχύσεις του Χάνδακα εισακούστηκαν. Η Ισπανία πρώτη έστειλε σιτηρά, 154.000 realia και 8 πολεμικές γαλέρες. Το 1600 ο καρδινάλιος Mazarin της Γαλλίας έστειλε στην Κρήτη τον πρίγκιπα Almerigo d' Este με 4000 άνδρες. Η προσπάθεια του νεαρού στρατηγού να καταλάβει τα Χανιά ήταν ανεπιτυχής και κατέληξε με την καταστροφή του στρατού του και όλων των κρητικών χωριών που τον είχαν υποστηρίξει. Η καταστροφή ολοκληρώθηκε το 1661, όταν ξέσπασε μια επιδημία. Ο Almerigo d' Este πέθανε λίγους μήνες αργότερα από υψηλό πυρετό, στην Πάρο.²⁷¹ Τον Αύγουστο του 1664 υπεγράφη η συνθήκη του Vasvar μεταξύ του Σουλτάνου και του Λεοπόλδου Α' της Γερμανίας, σύμφωνα με την οποία ο τούρκικος στρατός απηλλάγη από τον ευρωπαϊκό πόλεμο και εκλήθη να υπερασπισθεί τους πολιορκητές του Χάνδακα. Το γεγονός αυτό θορύβησε τους Βενετούς, οι οποίοι έσπευσαν να ενισχύσουν τις στρατιωτικές τους δυνάμεις και να αυξήσουν τις απαραίτητες προμήθειες σε τρόφιμα στην πόλη του Χάνδακα. Η στρατολόγηση και η αρχηγία του νέου αυτού ενισχυτικού στρατού των Βενετών ανετέθη στον Γάλλο στρατηγό Chiron Francois, Marquis de Ville, ο οποίος έφτασε στο νησί την 26^η Φεβρουαρίου 1666. Η παρουσία του όμως δεν επέφερε καμία αλλαγή στην κατάσταση της πολιορκίας.²⁷²

Όμως και οι Τούρκοι είχαν αποφασίσει να δώσουν τέλος στον χρονοβόρο και εξαντλητικό Κρητικό πόλεμο. Ο Τούρκος αρχηγός Χουσεΐν ανεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη όπου και αποκεφαλίσθηκε το 1666. Αντικαταστάθηκε από τον βεζίρη Ahmet Koprulu (δηλαδή τον Κύπριο), ο οποίος ήταν πολύ γενναίος και έμπειρος. Ήταν νικητής επι των Αυστριακών και Γερμανών στην μάχη του Neuhausel και η φήμη ήταν γνωστή και στην Κρήτη. Στην Κρήτη

²⁷¹Ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.254.

²⁷²Ο.π. σ.255.

έφτασε την 3η Νοεμβρίου 1666 και ανέλαβε αμέσως την αρχηγία των τουρκικών δυνάμεων.²⁷³

Οι Βενετοί τότε ανταπάντησαν και έστειλαν τον έμπειρο και δοκιμασμένο ναύαρχο του Αιγαίου Francesco Morosini, ο οποίος ήταν ο τελευταίος υπερασπιστής του Χάνδακα και αποδείχτηκε ένας αξιόλογος αντίπαλος του Koprulu. Από τότε ξεκίνησε η πιο δραματική φάση του Κρητικού πολέμου. Μια τρίχρονη πολεμική περίοδος (1666-1669) γεμάτη δραματικά γεγονότα, μια γιγαντιαία μάχη που εκτυλίχθηκε εκτός και εντός των τειχών της κρητικής πρωτεύουσας. Μια περίοδος κατά την οποία δοκιμάστηκαν νέα όπλα της εποχής και αναμετρήθηκαν οι καλύτεροι αγωνιστές της Ευρώπης και της Ανατολής. Ο κρητικός πόλεμος απέκτησε έναν διεθνή χαρακτήρα και θεωρήθηκε ως ένα περιστατικό που αφορούσε όλον τον χριστιανικό κόσμο.²⁷⁴

Η στρατιωτική επιχείρηση του Koprulu άρχισε ουσιαστικά την άνοιξη του 1667, όταν έφτασαν από την Πελοπόννησο 64 πολεμικές γαλέρες και 40.000 Τούρκοι στρατιώτες. Από εκείνη την στιγμή άρχισαν οι καθημερινοί βομβαρδισμοί του Χάνδακα, οι οποίοι κατέστρεψαν τα πάντα και έσπειραν τον πανικό στους πολιορκημένους. Οι χριστιανικές δυνάμεις υπερασπίζονταν με γενναιότητα την πόλη. Ο Francesco Morosini υπερασπίστηκε την πόλη με εξυπνάδα και προσοχή. Η κατάσταση ωστόσο των πολιορκημένων χειροτέρεψε από τον Νοέμβριο του 1667. Η χαριστική βολή όμως δόθηκε από την αποστασία και την ακόλουθη προδοσία του βενετού συνταγματάρχη Andrea Barozzi, ο οποίος υπέδειξε στον εχθρό τα τρωτά σημεία της οχύρωσης του Χάνδακα,²⁷⁵ αλλά και από την αποστασία των ανδρών των βενετικών γαλέρων που δελεάστηκαν από την χρηματοδότηση με 700.000 χρυσά νομίσματα από την πλευρά του Koprulu.²⁷⁶

Προβλήματα όμως προέκυψαν και ανάμεσα στους ευρωπαϊούς στρατιώτες. Η δυσκολία των Βορειοευρωπαίων να προσαρμοστούν στις κλιματικές συνθήκες του νότου, η αδυναμία κανονικής καταβολής των μισθών, η κακή διατροφή και οι επικείμενες επιδημίες αλλά και οι διχογνωμίες μεταξύ των στρατηγών αποδυνάμωσαν την άμυνα της πόλης. Ο Marquis de Ville, ο οποίος είχε σχεδιάσει να επιτεθεί στα Χανιά για να αποσπάσει εχθρικά στρατεύματα, διαφωνούσε διαρκώς με τον Ολλανδό στρατηγό Wertmueller (τον γνωστό χαρτογράφο του Χάνδακα), με αποτέλεσμα να ναυαγήσει το σχέδιο του και να ανακληθεί στα τέλη του 1667.

²⁷³ ο.π. σ.255.

²⁷⁴ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.255.

²⁷⁵ Michele Buonsanti – Alberta Galla, *Candia veneziana, Itinerari di viaggio nella memoria storica di Creta*, Testo & Immagini s.r.l., εκδόσεις Μικρός Ναυτίλος Ηράκλειον, 2004, σ.σ.34-36.

²⁷⁶ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.257.

Όταν επέστρεψε και πάλι στην Κρήτη, τραυματίστηκε και πέθανε τον Δεκέμβριο του 1667.²⁷⁷

Παρόλα αυτά το κάστρο της πόλης του Χάνδακα φαινόταν ακόμα να είναι απόρθητο. Το ηθικό και οι ελπίδες των πολιορκημένων είχαν αναπτερωθεί μετά την αποστολή ενισχύσεων από τις βενετικές αρχές. Η βοήθεια έφτασε κυρίως από την Γαλλία. Την 2α Νοεμβρίου 1668 έφτασε στον Χάνδακα μια γαλλική στρατιά που απαριθμούσε 600 άνδρες, η οποία δυστυχώς κατατροπώθηκε από τους Τούρκους την 16η Δεκεμβρίου 1668. Στις αρχές του Φεβρουαρίου του 1669 ήρθαν και άλλες ενισχύσεις. Ο αυτοκράτορας της Γερμανίας Λεοπόλδος Α΄ έστειλε 2.000 άνδρες, ο Δούκας του Αννόβερου 4.000 άνδρες, ο κυβερνήτης του συντάγματος των Τευτόνων 200 άνδρες και η ίδια η Βενετία 900 άνδρες. Εν τω μεταξύ είχαν φτάσει και μεγάλα αποθέματα προμηθειών καθώς και χρήματα για τους μισθούς των στρατιωτών. Λίγους μήνες αργότερα, την 16η Μαΐου έφτασε και άλλη ενίσχυση από την Γερμανία. Αρχηγός της αποστολής ήταν ο De Valdek, ο οποίος ηγείτο ενός σώματος 2.500 ανδρών. Την 19η Ιουνίου έφτασε σώμα στρατού 6000 ανδρών από την Γαλλία, με αρχηγό τον Δούκα Navaille και συνταγματάρχες τους Colbert και Bresse και ναύαρχο τον Francoise de Vandome, τον δούκα του Beaufort. Έναν μήνα αργότερα την 30η Ιουνίου έφτασαν και άλλες ενισχύσεις 1300 ανδρών με 60 άνδρες του πυροβολικού από την Βαυαρία και το Στρασβούργο. Οι ελπίδες των πολιορκημένων όμως άρχισαν να χάνονται σιγά σιγά. Οι ξένοι στρατηγοί δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν σε μια κοινή πολεμική τακτική, ενώ οι απώλειες αυξάνονταν διαρκώς. Σε μια μόνο επίθεση στην ανατολική πλευρά των τειχών οι Γάλλοι έχασαν 500 άνδρες και τον ίδιο τον Δούκα von Beaufort. Οι νεκροί και οι τραυματίες των Γάλλων έφτασαν τα 2000 άτομα και γι' αυτό ο Δούκας Navaille αποφάσισε να εγκαταλείψει την Κρήτη. Αυτή η απόφαση των Γάλλων προκάλεσε απελπισία στους πολιορκημένους. Ο Francesco Morosini μετά από αυτή την κίνηση είδε καθαρά την κατάληξη της πολιορκίας. Πολέμησε με γενναιότητα ακόμα μερικές μέρες και μετά άρχισε την διαδικασία της συνθηκολόγησης και της παράδοσης της πόλης του Χάνδακα. Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στα τέλη Αυγούστου και διήρκησαν 20 μέρες. Αντιπρόσωποι του Korulu ήταν ο Ahmet αγάς και ο έλληνας διερμηνέας Παναγιώτης Νικούνσιος. Αντιπρόσωποι του Francesco Morosini ήταν ο Σκωτσέζος Annant και ο ευγενής Κρητικός Στέφανος Σκορδίλης. Η συνθήκη υπεγράφη την 16η Σεπτεμβρίου 1669 και αμέσως σταμάτησαν οι εχθροπραξίες. Ο βενετός στρατηγός είχε προθεσμία 12 ημερών για να εκκενώσει την πόλη.²⁷⁸ Σύμφωνα με την

²⁷⁷ ο.π. σ.257.

²⁷⁸ ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.σ.257-258.

συνθήκη, ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης του Χάνδακα θα μπορούσε να φύγει από την πόλη παίρνοντας τα κινητά του υπάρχοντα. Την 27η Σεπτεμβρίου 1669 η πόλη είχε ήδη εκκενωθεί. Ο τελευταίος χριστιανός που έφυγε από την πόλη ήταν ο Γερμανός αξιωματικός Christopher Degenfeld. Λέγεται ότι μονάχα δυο ηλικιωμένοι ιερείς και μια γυναίκα δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν την πόλη. Έμειναν επίσης λιγοστές οικογένειες Εβραίων. Την 4η Οκτωβρίου 1669 μεταφέρθηκε στον Χάνδακα ο Korulu, ο οποίος βρήκε μια εγκαταλελειμμένη πόλη γεμάτη συντρίμια. Ο Francesco Morosini μετέφερε τον πληθυσμό του Χάνδακα στην νήσο Δία, στα βόρεια του Ηρακλείου, και από εκεί στα νησιά του Ιονίου πελάγους. Ο F. Morosini είχε προβλέψει με μια ρήτρα να μπορέσει να μεταφέρει όλα τα αρχεία του βασιλείου της Κρήτης. Πέντε πλοία μετέφεραν στην Βενετία αρχεία, έγγραφα και βιβλία που αποτελούν σημαντικές γραπτές πηγές για την ιστορία της Κρήτης.²⁷⁹

2.8 Έργα τέχνης σχετικά με τον κρητικό πόλεμο

1. Γερμανικό χαρακτηριστικό - χάρτης με τίτλο: « Η άφιξη των Τούρκων στα Χανιά και η πολιορκία του κάστρου». Είναι έργο της εποχής, του 1645. Στο χαρακτηριστικό - χάρτη αναπαριστάνεται τμήμα της πόλης των Χανίων (Canea), ο κόλπος των Χανίων, το νησάκι Θεόδωρος, το νησάκι όπου βρισκόταν το lazaretto-νοσοκομείο και ο κόλπος της Σούδας με το λιμάνι της. Στην στεριά διακρίνεται το στρατόπεδο των χριστιανικών στρατευμάτων. Στην θάλασσα απεικονίζονται οι αντίπαλες παρατάξεις και τα πλοία τους. Στο πάνω τμήμα του χαρακτηριστικού ο Γερμανός ανώνυμος καλλιτέχνης αναφέρει τα ονόματα των αρχηγών των αντίπαλων αρμάδων Francesco Morosini, Barbaro Badavo, Contarin Cornaro, Basan, και Musan.²⁸⁰ (εικόνα 61)

2. Χαρακτικό με απεικόνιση το κάστρο του Χάνδακα κατά την διάρκεια της τελευταίας περιόδου της πολιορκίας του. Έργο από μια στρατιωτική αναφορά του 1667. Στο πάνω μέρος του έργου υπάρχει λεζάντα με την επιγραφή στα ιταλικά «Προοπτική της επίθεσης του Χάνδακα». Στο πρώτο πλάνο του έργου φαίνονται τα κτίρια της πόλης, οικίες, εκκλησίες και τα καμπαναριά τους καθώς και καπνοί από τον βομβαρδισμό της πόλης. Στο βάθος διακρίνεται το όρος Γιούχτας.²⁸¹ (εικόνα 62)

²⁷⁹ Ο.π. Theocharis Detorakis E., σ.σ.259-260.

²⁸⁰ Ο.π. εικόνα 44.

²⁸¹ Ο.π. εικόνα 45.

3. Τοιχογραφία από τούρκικο αρχοντικό του Ηρακλείου Κρήτης, του 18 ου αι.. Στην έγχρωμη τοιχογραφία απεικονίζεται το «Μεγάλο Κάστρο» με τα τείχη του. Διακρίνονται οι οικίες της πόλης και τα τζαμιά με τους μιναρέδες τους. Στο λιμάνι της πόλης διακρίνονται οι λιμενοβραχίονες, ο φάρος καθώς και τα τουρκικά πλοία. Το έργο εκτίθεται στο Ιστορικό μουσείο του Ηρακλείου Κρήτης.²⁸² (εικόνα 63)

Συμπεράσματα

Είναι γεγονός ότι, σε πολλά μουσεία του κόσμου υπάρχουν έργα ελληνικής τέχνης ή έργα που έχουν εμπνεύσει τους δημιουργούς τους και έχουν, συνεπώς, φιλοτεχνηθεί με αφορμή έναν αρχαίο ελληνικό μύθο ή κάποιο σημαντικό ιστορικό γεγονός που διαδραματίστηκε στην Ελλάδα. Τα έργα αυτά έχουν αποκτήσει παγκόσμια φήμη και πολλές φορές είναι ακριβώς αυτά, που προσελκύουν μελετητές, ιστορικούς της Τέχνης αλλά και τουρίστες από όλο τον κόσμο για να τα μελετήσουν, ή και να τα θαυμάσουν αντίστοιχα, οι επισκέπτες των μουσείων στα οποία εκτίθενται. Στην Ιταλία, στην χώρα που θεωρείται η χώρα με τα περισσότερα μουσεία και πινακοθήκες στον κόσμο, υπάρχουν πολλά παραδείγματα ανάλογων έργων τέχνης.

Όσον αφορά στις απεικονίσεις των οχυρωματικών έργων, παρόλη την ενδελεχή έρευνα που έκανα, σε μουσεία, καταλόγους μουσείων και βιβλιοθήκες, δεν μπόρεσα παρά να εντοπίσω ελάχιστα έργα, τα οποία και παρουσιάζω στην εργασία μου. Είναι απεικονίσεις οχυρώσεων, χαρακτηριστικών και γεωγραφικών χαρτών της εποχής, οι οποίοι παραγγέλθηκαν κυρίως από την Βενετία, σε γνωστούς μηχανικούς και χαρτογράφους της εποχής για να εξυπηρετήσουν τις επεκτατικές βλέψεις της Γαληνοτάτης, τις ανάγκες της για την καλύτερη άμυνα και προστασία των κτήσεων της στον ελλαδικό χώρο, καθώς και την ασφαλέστερη ναυσιπλοΐα του εμπορικού της στόλου στην Ανατολή - Levante. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι γεωγραφικοί – ναυτικοί χάρτες εκείνης της εποχής χρησιμοποιήθηκαν και μεταγενέστερα και ότι πολλά τοπωνύμια της βενετικής διαλέκτου της εποχής, χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα από τους ναυτικούς.

Όσον αφορά στα έργα τέχνης με αναπαραστάσεις πολεμικών γεγονότων που διαδραματίστηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, τα ιστορικά

²⁸² ο.π. Theocharis Detorakis E., εικόνα 54.

γεγονότα, τα οποία παρουσιάζονται κατά κόρον σε όλες τις μορφές της τέχνης, όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά και σε όλα τα κράτη, τα οποία είχαν συμμετάσχει σε αυτά, ήταν ως επί το πλείστον η ναυμαχία της Ναυπάκτου, που έλαβε χώρα το 1571 στις Εχινάδες Νήσους, αλλά και λίγο πριν από αυτήν, η πολιορκία της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου και η ηρωική άμυνα της Κύπρου από τους βενετούς προβλεπτές της και τους κατοίκους της, καθώς και η απήχηση που είχε στους υπηκόους της Βενετίας. Γεγονότα, τόσο σημαντικά για την εποχή τους, που εκθειάζονται στην ζωγραφική, την γλυπτική, την χαρακτική, την λογοτεχνία, για να αναφερθώ μονάχα σε μερικά από τα είδη της Τέχνης. Γεγονότα, που προκάλεσαν φόβο και δέος και κατέληξαν, ειδικά μετά την νικηφόρο ναυμαχία, σε παραλήρημα χαράς, θρησκευτικής ανάτασης, καθώς και ιδεολογικής και πολιτικής προπαγάνδας των ισχυρών κρατών, που είχαν συμβάλλει στην Ιερή Συμμαχία, στην τελευταία Σταυροφορία κατά των Οθωμανών Τούρκων. Γεγονότα, που χαραχτηκαν βαθιά στην μνήμη των λαών που βίωσαν και συμμετείχαν στα γεγονότα αυτά. Όσον αφορά στην ναυμαχία της Ναυπάκτου θεωρήθηκε σταθμός στην Ιστορία της Ευρώπης.

Στην Ιταλία, σχεδόν σε όλες τις πόλεις που είχαν λάβει μέρος στην ναυμαχία της Ναυπάκτου, υπάρχουν έργα τέχνης με σχετικές αναπαραστάσεις ή κάποιο λάφυρο από αυτήν. Στον εσωτερικό διάκοσμο των εκκλησιών, ειδικά της Νοτίου Ιταλίας και της Σικελίας, υπάρχει πάντα στο ιερό τους, η εικόνα – πίνακας της Παναγίας του Ροζάριο, με κάποια ζωγραφική λεπτομέρεια από την ναυμαχία, που σηματοδότησε την εποχή της, και τους πολίτες της Δυτικής Ευρώπης καθώς και τις μετέπειτα εποχές και γενεές. Διάκοσμος, που φιλοτεχνήθηκε από τους κορυφαίους ζωγράφους και γλύπτες της εποχής, στις χώρες που πρωταγωνίστησαν στην Ιερή Συμμαχία και στην ναυμαχία, όπως στην Βενετία, την Ρώμη και στο Βατικανό, στην Γένοβα, στην Ισπανία, στην Αυστρία, αλλά και στην Μάλτα. Έργα τέχνης επωνύμων αλλά και ανωνύμων που φιλοτεχνήθηκαν με θέμα την ναυμαχία ή τους ήρωες της, σε άλλες μικρότερες πόλεις της Ιταλίας (Μεσσίνα, Μιλάτσο, Παλέρμο, Σίκλι – Scicli, Μπρέσια, Πίζα και αλλού), αλλά όπως ήταν αναμενόμενο και φυσικό, και σε άλλες Χώρες της Ευρώπης, με εξαίρεση την καθολική Γαλλία, η οποία ανέκαθεν ήταν μισητός αντίπαλος της Ισπανίας και την εποχή της ναυμαχίας, ήταν σιωπηρή Σύμμαχος του Τούρκου, και είχε, στο παρελθόν, παραχωρήσει στον τουρκικό στόλο την ναυτική βάση της Τουλόν.²⁸³

²⁸³ Jack Beeching, *La battaglia di Lepanto*, Rusconi libri S.p.A., Milano 1989, σ. 83.

Στις κεντρικές πλατείες των πόλεων - πρωταγωνιστών της Ιερής Συμμαχίας, ή στις πόλεις όπου συναντήθηκαν οι στόλοι των Συμμάχων, όπως στην Νάπολη και στην Μεσσίνα υπάρχουν σχετικά υπαίθρια γλυπτά και αναθηματικές πλάκες.

Οι κληρονόμοι των ηρώων της εποχής ανήγειραν μνημεία – ηρώα σε διάφορες πόλεις ή ταφικά μνημεία των πεσόντων - ηρώων μέσα στις σημαντικές εκκλησίες των γενετειρών πόλεων τους.

Η διακόσμηση των δημόσιων κτιρίων με αναπαραστάσεις νικηφόρων μαχών και ναυμαχιών έγινε το αγαπημένο και πιο συχνό θέμα. Το ζωγραφικό θέμα της ναυμαχίας της Ναυπάκτου και η σχετική παραγωγή έργων τέχνης με αυτή την θεματολογία, καθώς και τα πορτραίτα των ναυάρχων της και των ηρώων της, απέκτησε πολιτική σκοπιμότητα και έφτασε σε τέτοιο σημείο ώστε να αποτελέσει και σχολή ζωγραφικής. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Βενετίας και της Ισπανίας. Οι Βενετοί κατέστησαν όλη την πόλη τους έργο Τέχνης και μελετούσαν σοβαρά και με τον καλύτερο τρόπο, πώς να εξυμνήσουν την νίκη τους στο Lepanto, μέσω της ζωγραφικής. Ο δόγης επιθυμούσε έναν μεγάλο πίνακα για τους τοίχους της αίθουσας της Εκλογής στο Παλάτι των Δόγηδων. Αλλά ο μεγαλύτερος εν ζωή ζωγράφος, ο Tiziano, θεώρησε το εγχείρημα αυτό πολύ δύσκολο για τα ενενήντα του χρόνια.

Άλλος μεγάλος εντολοδόχος ήταν ο Φίλιππος ο Β΄. Ο Iacopo Robusti, γνωστός ως Tintoretto, προσφέρθηκε να περατώσει εντός ενός έτους και αμισθί, έναν πίνακα που του καθόρισε την μεταγενέστερη επιτυχία και φήμη.²⁸⁴ Λίγο αργότερα ο Tiziano έστειλε στον βασιλιά Φίλιππο τον Β΄, ένα του έργο για να το έχει στην ιδιωτική του συλλογή. Ένα έργο μικρότερων διαστάσεων, το οποίο εξυμνούσε, συγχρόνως, την νίκη στην θάλασσα και την γέννηση του κληρονόμου του βασιλικού θρόνου. Στον πίνακα, ο Φίλιππος της Ισπανίας εμφανίζεται έχοντας κάτω στα πόδια του, ξαπλωμένο έναν Τούρκο, που φέρει το τουρμπάνι, κρατάει τον γιό του, ενώ ένας άγγελος ίπταται από πάνω του, και στο κέντρο του φόντου του πίνακα, αναπαριστάνεται ο στόλος του Τούρκου που φλέγεται. Τα θέματα φαίνονται αταίριαστα, αλλά ο Tiziano, είναι σε θέση να τα συμφιλιώσει. Ο επισκέπτης του Μουσείου Prado, στην Μαδρίτη, που περνάει μπροστά από τον πίνακα αυτό, μένει αμήχανος αλλά και εντυπωσιασμένος.

Σημαντική ήταν επίσης, από την νίκη της Ναυπάκτου και μετά, η παραγωγή των εικόνων βυζαντινής τεχνοτροπίας με την μορφή της Αγίας του καθολικού δόγματος Ιουστίνας, η

²⁸⁴ Melania, Mazzucco G., *La lunga attesa dell'angelo*, edizioni BUR extra, Rizzoli, S.p.A. Milano 2010, σ.σ.207-209.

οποία εορτάζεται την 7η Οκτωβρίου και την μορφή ενός ορθόδοξου Αγίου. Λαμπρά παραδείγματα είναι μία εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού, του El Greco και άλλων ζωγράφων της Κρητικής Σχολής.

Αναμνηστικά για την ναυμαχία και τις μετέπειτα επετείους της, εκδόθηκαν γραμματόσημα και «κόπηκαν» νομίσματα και μετάλλια.

Μνημεία των πεσόντων, επιτύμβιες αναθηματικές στήλες και επιγράμματα είναι η επίστεψη, αυτού το τόσο σημαντικού ιστορικού γεγονότος, που σηματοδότησε την ιστορία της Δυτικής Ευρώπης και διδάσκεται, ακόμα και σήμερα, πολύ παραστατικά και με λεπτομέρεια, σε όλα τα σχολεία της και αποτελεί έναν σταθμό στην ιστορία της.

Εντυπωσιακή και λεπτομερής είναι η περιγραφή των γεγονότων της ναυμαχίας, από κατοίκους της Καλαβρίας, που διάβαζαν τα γεγονότα της ναυμαχίας, σε ένθετο του περιοδικού “eroca”, το οποίο έχει εξαντληθεί και δεν έχει επανεκδοθεί.

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα όπλα, οι πανοπλίες, οι σημαίες, τα λάβαρα, οι στολές και τα εμβλήματα, καθώς και όλα τα κειμήλια από τις πολιορκίες των πόλεων της Κύπρου και της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, φυλάχθηκαν σε μουσεία και εκκλησίες και αποτελούν τα ύψιστα σύμβολα και το γόητρο των περιοχών όπου εκτίθενται.

Σημαντική είναι η διαπίστωση που εξέφρασε ο Francesco Bacone, στο έργο του, *Sulla vera grandezza dei Regni e degli Stati*, (Περί του πραγματικού μεγαλείου των Βασιλείων και των Κρατών), σελ.5, I Geronimo : «Στην ναυμαχία του Ακτίου αποφασίστηκε η κυριαρχία του κόσμου. Στην ναυμαχία της Ναυπάκτου κατατροπώθηκε το μεγαλείο του Τούρκου».²⁸⁵

Ένα ακόμα πολεμικό γεγονός της εποχής με την οποία ασχολήθηκα, ήταν ο λεγόμενος κρητικός πόλεμος, δηλαδή η ιδιαίτερα σκληρή διεκδίκηση της βενετικής Κρήτης από τους Οθωμανούς Τούρκους. Στα μέσα του 17ου αι. η Οθωμανική αυτοκρατορία κήρυξε τον πέμπτο κατά σειρά πόλεμο στην Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας. Η πτώση της Κρήτης άλλαξε τις ισορροπίες των δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Κρήτη έπεσε τελικά στα χέρια των Τούρκων παρόλη την εμπλοκή, συμβολή και προσπάθεια σχεδόν όλων των χριστιανικών δυνάμεων της Δύσης. Ο Κρητικός πόλεμος θεωρήθηκε ένα γεγονός που απέκτησε διεθνή χαρακτήρα, ένα γεγονός που αφορούσε ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο. Το βασίλειο του Χάνδακα, στο οποίο αναπτύχθηκαν οι καλές τέχνες, τα γράμματα και ο

²⁸⁵ Jack Beeching, *La battaglia di Lepanto*, Rusconi libri S.p.A. Milano 1989, σ.5.

πολιτισμός, ο τόπος που ανέδειξε πνευματικούς ανθρώπους και καλλιτέχνες παγκόσμια αναγνωρισμένους και αποτέλεσε το πνευματικό κέντρο ολόκληρου του Ελληνισμού κατά την διάρκεια της Βενετοκρατίας πέφτει μετά από περίπου τετρακόσια πενήντα χρόνια στον σκοταδισμό της Τουρκοκρατίας. Η απώλεια του βασιλείου του Χάνδακα ήταν ένα μεγάλο πλήγμα για την τύχη της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο. Μετά την πτώση του Μεγάλου Κάστρου, σχεδόν όλο το νησί πέρασε στα χέρια των Οθωμανών, εκτός από τα τρία κάστρα της Γραμβούσας, της Σούδας και της Σπιναλόγκας. Αυτές οι τρεις κτήσεις της βενετικής Δημοκρατίας δεν είχαν όμως πλέον καμία σημασία και δεν προσέφεραν καμία ελπίδα επανάκτησης του νησιού. Κάτι που θεωρείται ωστόσο αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι «ο Francesco Morosini, με μια ρήτρα στην συνθήκη παράδοσης της νήσου, φρόντισε να έχει το χρόνο και το δικαίωμα να μεταφέρει ολόκληρο το αρχείο του Βασιλείου του Χάνδακα στην Βενετία. Πέντε πλοία με όλα τα αρχεία (δημόσια έγγραφα και βιβλία) μετέβησαν στην Βενετία, μαζί με τις ελπίδες για μια αναβίωση της αίγλης και της ισχύος της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο».²⁸⁶ Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν επετεύχθη ποτέ ξανά, αλλά χάρη σε αυτή την «σοφή» πρωτοβουλία του Francesco Morosini, σώθηκε ένα μεγάλο μέρος από αυθεντικές πηγές της Κρητικής ιστορίας κατά την περίοδο της Βενετικής κυριαρχίας στο Αιγαίο. Τα αρχεία αυτά είναι πολύ σημαντικά και αποτελούν ακόμα και σήμερα τις γραπτές πηγές για την ιστορική μελέτη της εποχής.

²⁸⁶ Theodorakis Detorakis E., *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997, σ. 259.

Παράρτημα

Κατάλογος εικόνων

Κεφάλαιο 1^ο

1. Απεικόνιση της πόλης και του λιμανιού των Χανίων από τον Francesco Basilicata, (Cretae Regnum, πίνακας XIII, 1618, με τίτλο La Canea). Πηγή και σχόλια εικόνας: Buonsanti Michele – Galla Alberta, *Candia Veneziana, Itineri di viaggio nella memoria storica di Creta*, testo & immagine, εκδόσεις Μικρός Ναυτίλος, Ηράκλειο 2004, σελ.134 και Χρυσοχόου Α. Στέλλα, *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT229q της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Σύλλογος Φίλων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Αθήνα 2001, σσ.78-79, εικόνα 18.

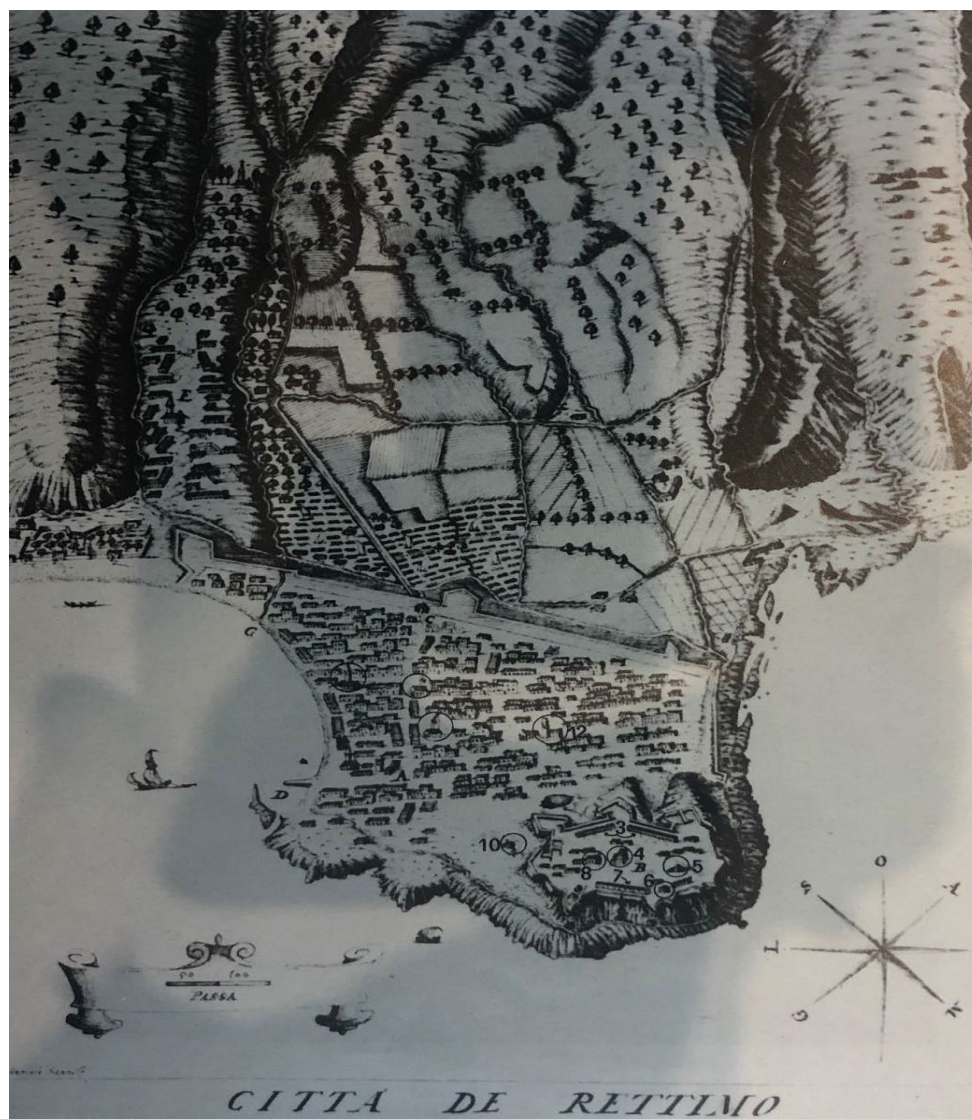
2. Λιμάνι της Σούδας, όπου συναντήθηκαν οι στόλοι του ποντίφηκα, της Ισπανίας και της Βενετίας την 31η Αυγούστου 1570. Χειρόγραφο από την Μαρκιανή βιβλιοθήκη Cl.VII.N.200. Πηγή και σχόλια εικόνας : Quarti Antonio Guido, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editorial, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 6, *La baia di Suda*, (Ο κόλπος της Σούδας), σ.311

3.Απεικόνιση της πόλης και της Φορτέτζας του Ρεθύμνου, σχέδιο του Angelo Oddi, Βενετία 1584 (Udine, Biblioteca Arcivescovile, Ms 109,L58). Πηγή και σχόλια εικόνας: Δρ. Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αι.*, τόμος Β', έκδοση του Τ.Α.Π.Α, Αθήνα 1992, σ.25.

4.Απεικόνιση της Φορτέτζα του Ρεθύμνου σε σχέδιο του Ercole Nanni, 1613 (Venezia, Biblioteca Marciana, Mss IT.VI17(5064),f(18v-19r). Πηγή και σχόλια εικόνας: Δρ. Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αι., τόμος Β', έκδοση του Τ.Α.Π.Α, Αθήνα1989,σ.σ. 10-11.*

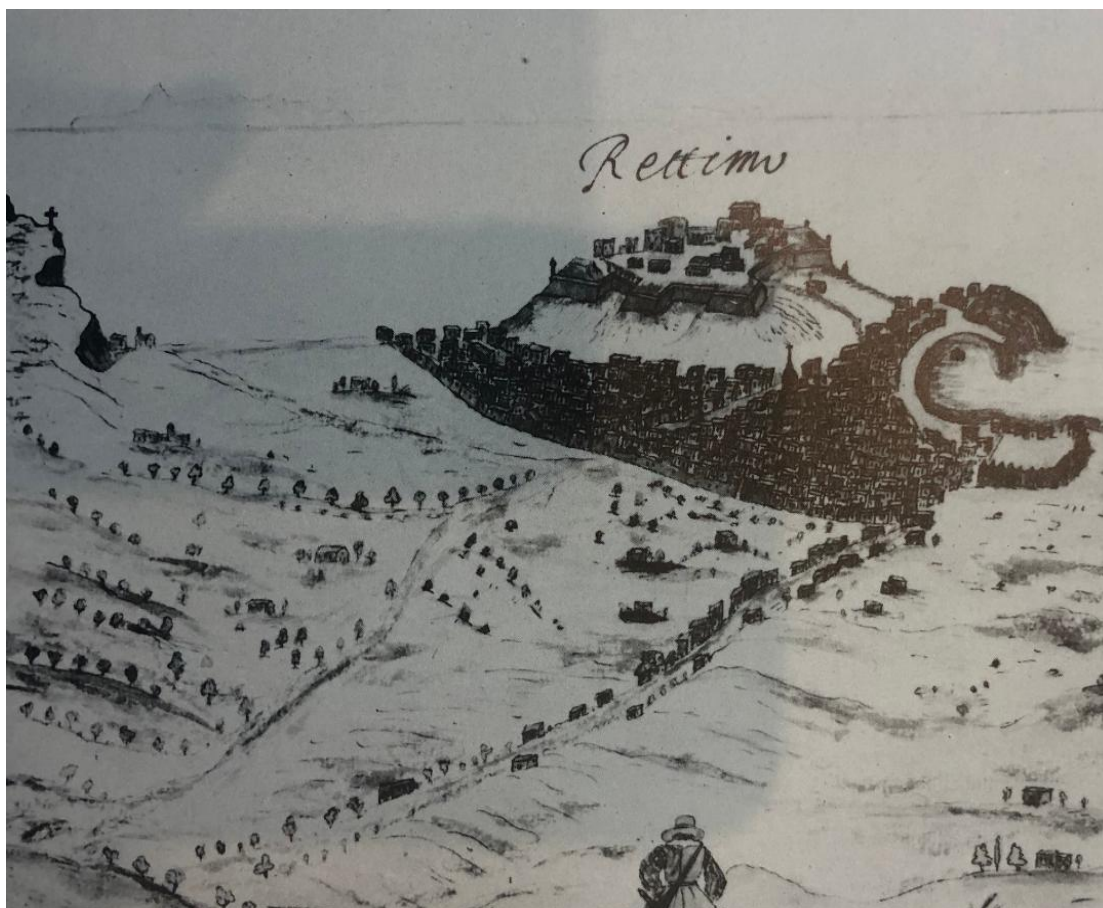
5. α) Λεπτομέρεια από τον χάρτη της Κρήτης του Francesco Basilicata (Cretae Regnum, tav. IX, 1618, πόλη και κάστρο του Ρεθύμνου). Στον χάρτη διακρίνεται η ρυμοτομία της πόλης, η αμμώδης παραλία (Sabionara), το λιμάνι της και η κάτοψη της fortezza. Πηγή και σχόλια εικόνας: Buonsanti Michele – Galla Alberta, *Candia Veneziana, Itineri di viaggio nella memoria storica di Creta*, testo & immagine, εκδόσεις Μικρός Ναυτίλος, Ηράκλειο 2004, σ.182.

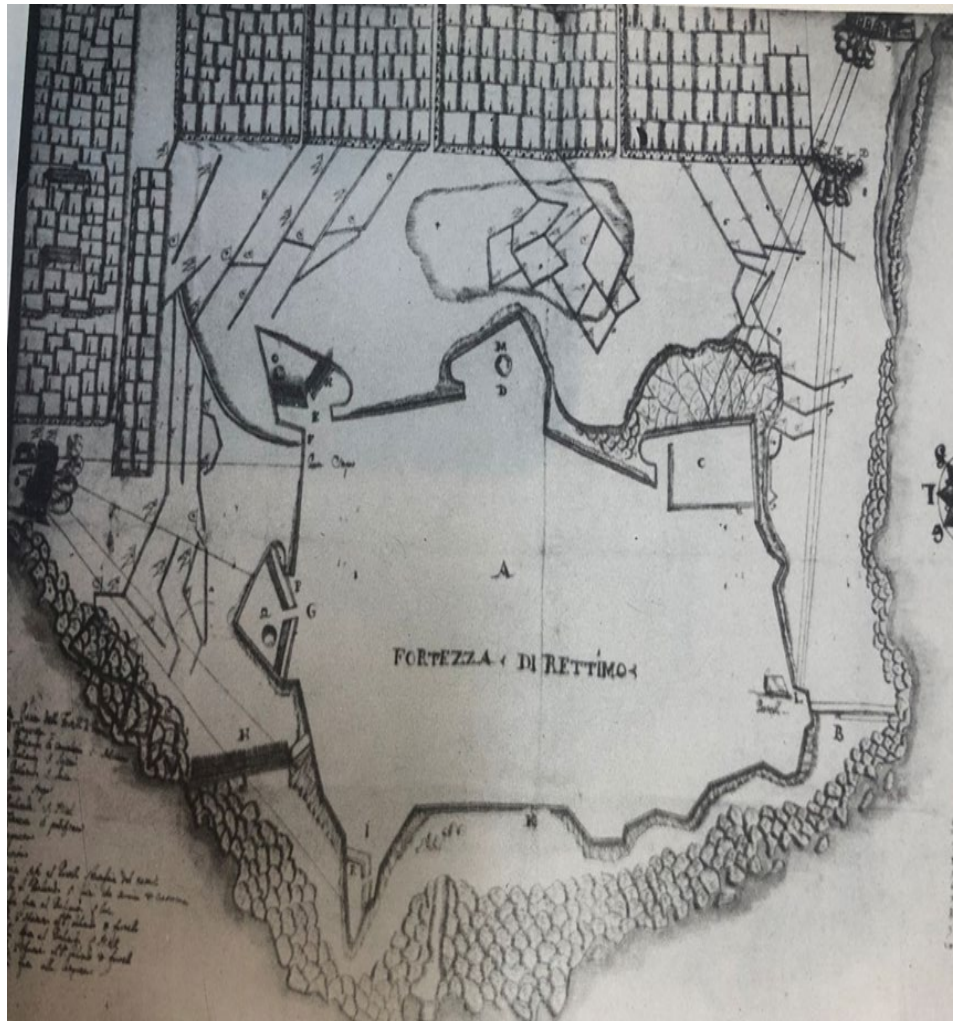
β) Πηγή εικόνας και σχόλια: Δρ. Στεριώτου Ιωάννα, *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου. Η άμυνα της πόλης την εποχή της Βενετοκρατίας*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1989, σ.13.

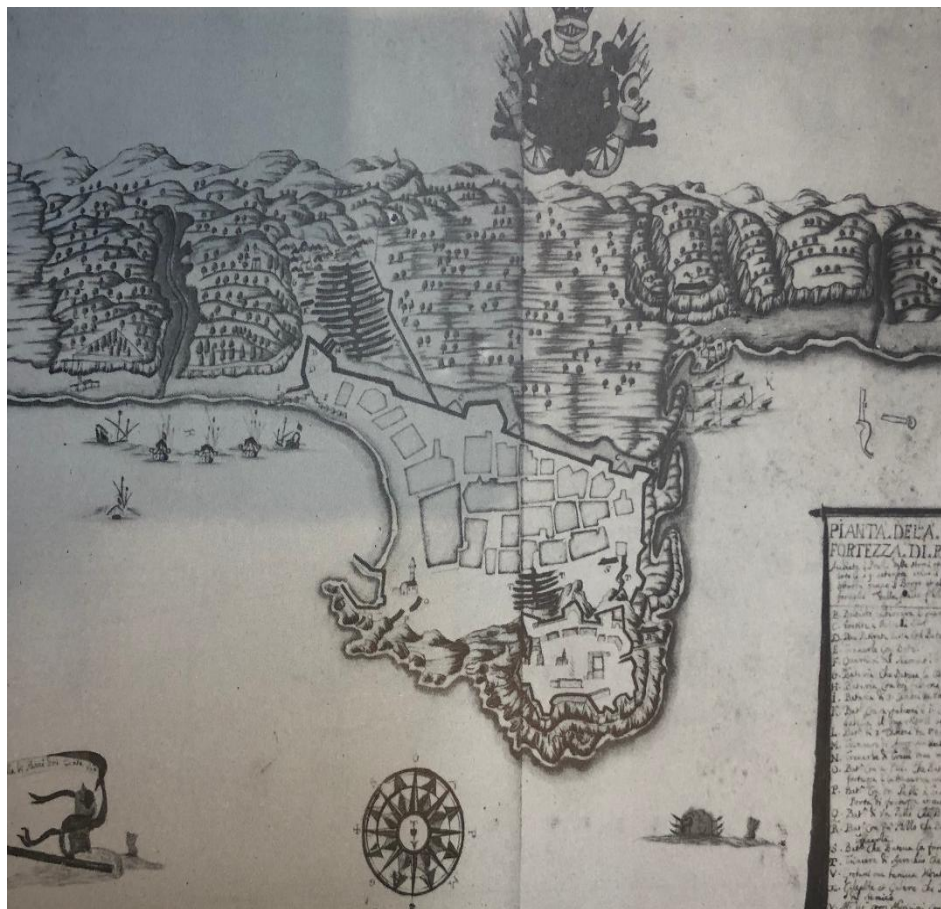
6. Απεικόνιση της πόλης του Ρεθύμνου του Raffaello Monanni, 1631(Βενετία, Biblioteca Marciana, IPT. VIII 889(7798),f 251. Πηγή και σχόλια εικόνας: Δρ. Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αι., τόμος Β΄*, έκδοση του Τ.Α.Π.Α, Αθήνα 1992, σ.27.

7. Απεικόνιση της πολιορκίας της πόλης του Ρεθύμνου από τους Τούρκους, 1646 (Βενετία, Biblioteca Marciana, IT.VII 200(10050), No 10). Πηγή και σχόλια εικόνας: Δρ. Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αι.*, τόμος Β', έκδοση του Τ.Α.Π.Α, Αθήνα 1992, σ.50.

8. Σχεδιάγραμμα της Φορτέτζας του Ρεθύμνου με τις θέσεις του τουρκικού στρατού κατά την πολιορκία του φρουρίου, 1646, (Βενετία, Archivio di Stato, Rettori e Provveditori Straordinari, Candia 1646, F: 20. Πηγή και σχόλια εικόνας: Δρ. Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αι., τόμος Β', έκδοση του Τ.Α.Π.Α, Αθήνα 1992, σ.62.*

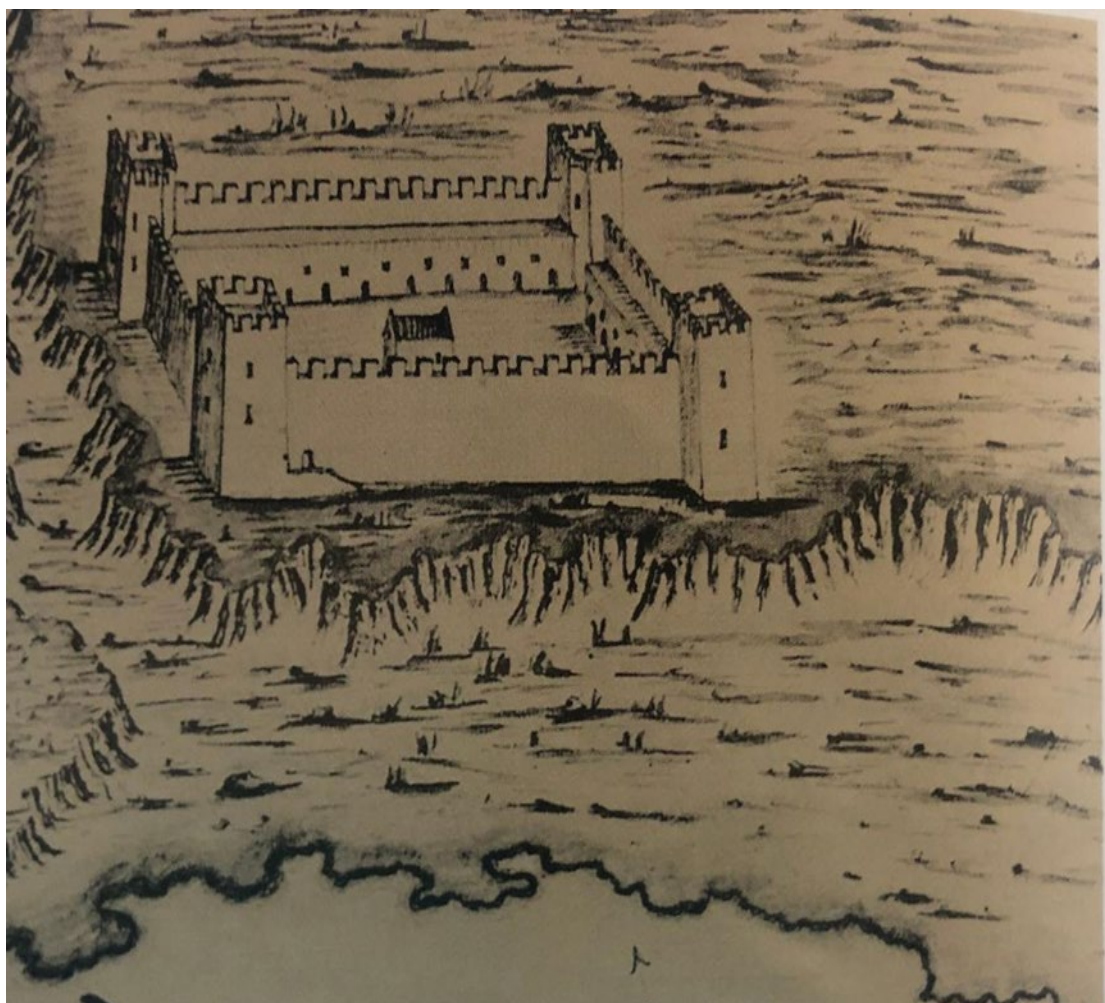
9. Σχεδιάγραμμα της πόλης και της Φορτέτζας του Ρεθύμνου από τον Άτλαντα Mormori, 16ος-17ος αι. (Βενετία, Archivio di Stato, Atlante Mormori, c78). Πηγή και σχόλια εικόνας: Δρ. Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αι., τόμος Β΄*, έκδοση του Τ.Α.Π.Α, Αθήνα 1992, σ.26.

10. Άποψη της πόλης του Ρεθύμνου το έτος 1699, σχεδιασμένος από τον Γάλλο Tournefort. Πηγή και σχόλια εικόνας Detorakis E. Theocharis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997, σ.240, εικόνα 46.

11. Απεικόνιση του Φραγκοκάστελλου των Σφακίων κατά το 1631, από τον μηχανικό στρατιωτικών – αμυντικών έργων της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, Rafaello Monanni. (Σχέδιο στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας). Πηγή και σχόλια εικόνας Ανδριανάκης Μ., *Το Φραγκοκάστελλο των Σφακίων*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998, σ.8.

12. Απεικόνιση εσωτερικού του φρουρίου απο τα ανατολικά. Έτος 1903.Φωτογραφία από το βιβλίο του Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, I,1, Venezia 1905.Πηγή και σχόλια εικόνας: Ανδριανάκης Μ., *Το Φραγκοκάστέλλο των Σφακίων*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998, σ.9.

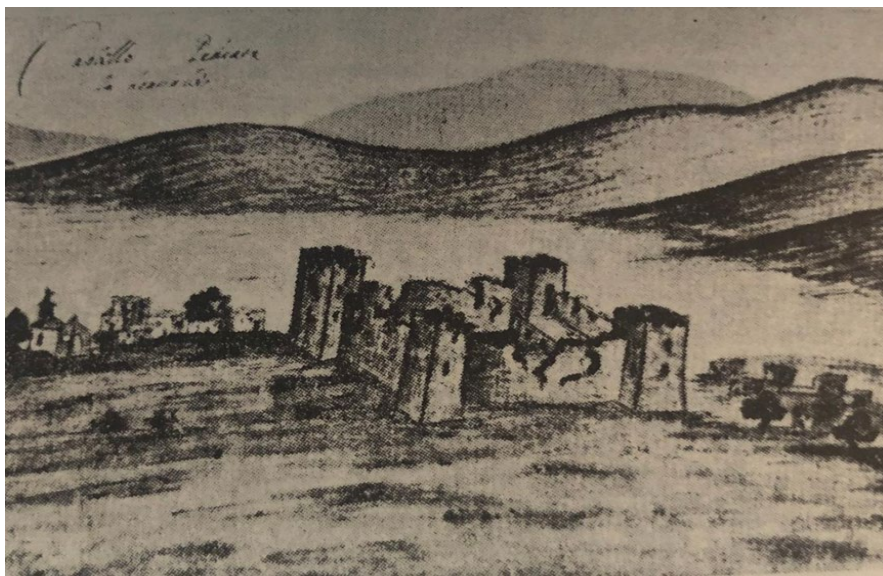
13.Χάρτης της Κρήτης. Ξυλογραφία από το Isolario του Benedetto Bordone, II, Li, Βενετία,1528. Στον χάρτη αναφέρονται τοπωνύμια και το κάστρο του Χάνδακα. Πηγή εικόνας: Detorakis E, Theocharis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997, εικόνα 34.

16. Απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα, το έτος 1651 από ένα σκίτσο του M. Boschini.
 Πηγή και σχόλια της εικόνας : Detorakis E. Theocharis , *Geschichte von Kreta*, Heraklion
 1997, σ.240, εικόνα 13.

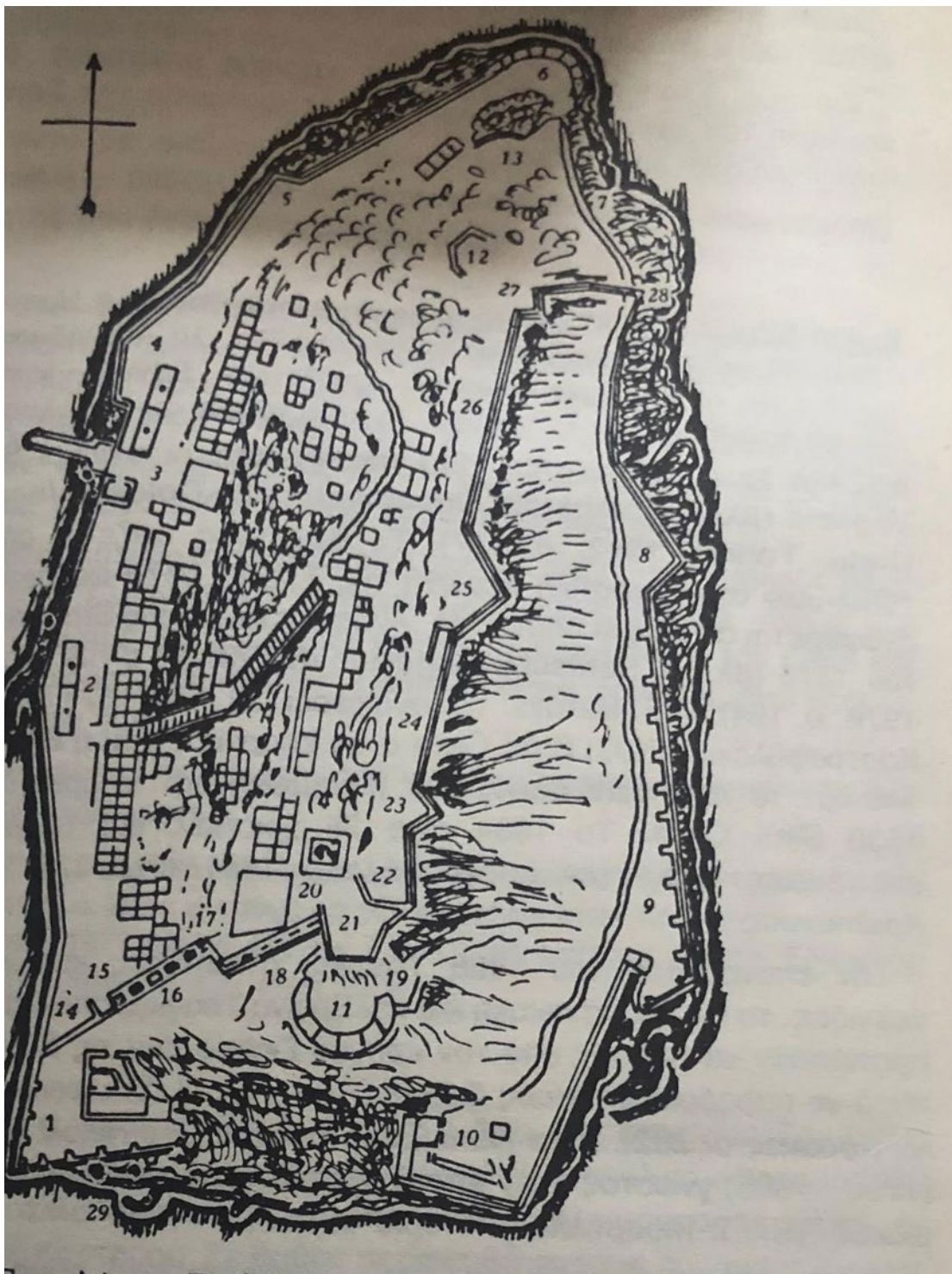
17. Απεικόνιση του βενετσιάνικου κάστρου του Καστελίου Πεδιάδος, στον νομό Ηρακλείου. Σχέδιο του R. Monanni, από το βιβλίο του Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti I*, fig. 121. Πηγή και σχόλια εικόνας: Σπανάκη Γ. Στέργιου, *Κρήτη, Α' τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 19[..], σ.304.

18. Απεικόνιση της πόλης της Σητείας του Francesco Basilicata, από το έργο του *Cretae Regnum*, πίνακας XXXII, του έτους 1618: Πηγή και σχόλια της εικόνας: Buonsanti Michele – Galla Alberta, *Candia Veneziana, Itineri di viaggio nella memoria storica di Creta*, testo & immagine, εκδόσεις Μικρός Ναυτίλος, Ηράκλειο 2004, σ.220.

19. Απεικόνιση της Σπιναλόγκας. Πηγή και σχόλια της εικόνας: Σπανάκη Γ. Στέργιου, *Κρήτη, Α' τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 19[..], σ.485.

20. Απεικόνιση του λιμένα της Σπιναλόγκα. Πηγή και σχόλια εικόνων: Moschovi Georgia, *Spinalonga, Ostkreta*, Kulturministerium Kasse fuer Archeologische Mittel und Enteignungen, Athen 2005, σ.16.

21. Απεικόνιση της Σπιναλόγκας. Πηγή και σχόλια της εικόνας: Moschoni Georgia, *Spinalonga, Ostkreta*, Kulturministerium Kasse fuer Archeologische Mittel und Enteignungen, Athen 2005, σελ.21 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, τόμος Γ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.,1974,σ. 349.

22. Απεικόνιση του κάστρου της Λευκωσίας (Nicosia). Πηγή και σχόλια της εικόνας : Capponi Niccolò, *Lepanto 1571, La Lega Santa contro l' Impero Ottomano*, Il Saggiatore, Milano 2008, κατάλογος εικόνων.

23. Απεικόνιση του φρουρίου και της πολιορκίας της Αμμοχώστου (Famagusta), εκ μέρους των στρατευμάτων του Τούρκου Λαλά Μουσταφά. Το έργο εκτίθεται στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας. Πηγές και σχόλια εικόνας: α) Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι', *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-*

1669). *Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, Α.Ε., Αθήνα 1974,σελ.309,
β) Quarti Guido Antonio, “*La Battaglia di Lepanto*” *nei canti popolari dell’ epoca*,
Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno
VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας
15, σελ.309, και γ) Σκουτέλης Νίκος, *Ο πόλεμος χωροτάκτης.Το δίκτυο των πόλεων
οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας, 16^{ος}-17^{ος} αιώνας*,Πολιτιστικό Ίδρυμα
Ομίλου Πειραιώς, 2013. σελ.96.

24. Απεικόνιση χάρτη του Αιγαίου πελάγους, όπου διακρίνονται τα νησιά των Κυκλάδων: Πάρος, Νάξος και Φολέγανδρος. Στις 9-10 Ιουλίου 1651, στο σημείο εκείνο, ο βενετικός στόλος συγκρούστηκε σφοδρά με τον τουρκικό. Ο χάρτης εκτίθεται στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας Πηγή και σχόλια εικόνας: Ιστορία

του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι΄, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669)*,. *Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, Α.Ε., Αθήνα 1974,σ. 343.

25. Άποψη της πόλης της Πάτρας. Πηγή και σχόλια εικόνας: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι΄, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669)*,. *Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, Α.Ε., Αθήνα 1974,σ.268.

26. Απεικόνιση του κάστρου της Κορώνης. Έργο του Coronelli. Πηγή και σχόλια της εικόνας: Παπαθανασόπουλος Γιώργος – Παπαθανασόπουλος Θάνας, *Πύλος – Πυλία Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2000, σ. 112.

27. Απεικόνιση του κάστρου της Μεθώνης. Πηγή και σχόλια εικόνας: Παπαθανασόπουλος Γιώργος – Παπαθανασόπουλος Θάνος, *Πύλος – Πυλία Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2000, σ.98, εικόνα 152.

Κεφάλαιο 2^ο

28. Χάρτης της πολιορκίας της Λευκωσίας το 1570, έργο του Balthasar Jenichen. Πηγή εικόνας www.sylviaioannoufoundation.org.

29. Πίνακας του Jacopo Tintoretto: «Η αποθέωση του Bragadin». Πηγή και σχόλια του έργου : Gibellini Cecilia, *L'immagine di Lepanto, le celebrazioni della vittoria nella letteratura e nell' arte veneziana*, Marsilio editori s.p.a. in Venezia 2008, σ.35.

30. «Η εκδορά του Μαρσύα» Πηγή και σχόλια του έργου: Gibellini Cecilia, *Μεγάλοι Ζωγράφοι Τιτσιάνο*, Μιλάνο 2004, σελ. 160, και Grimal Pierre, *Mitologia, I miti greco –*

romani raccontati da Pierre Grimal. Dei, eroi, temi leggendari, Genealogie, Fonti letterarie, Garzanti editore s.p.a. Brescia 2001, σ.σ. 393-394.

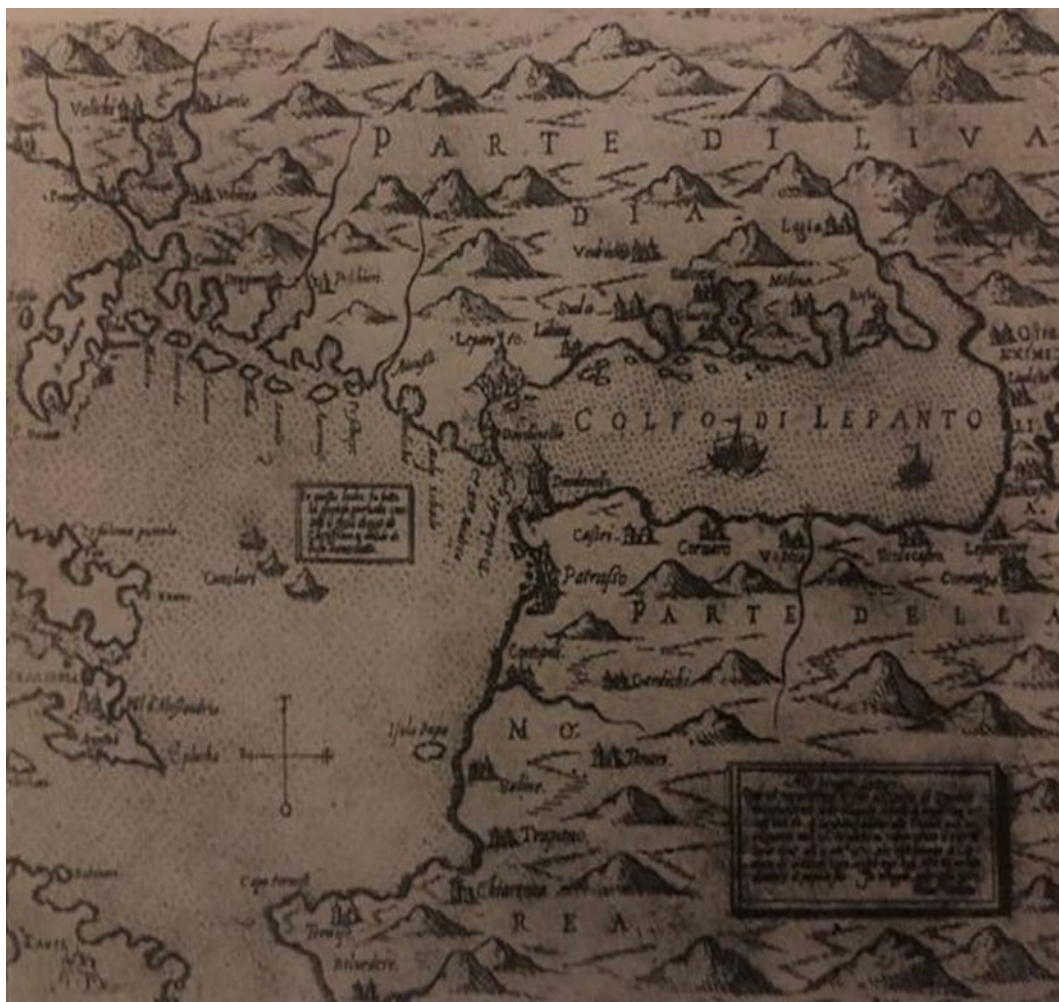

31. Ταφικό μνημείο Marcantonio Bragadin, στην εκκλησία των Αγίων Ιωάννη και Παύλου στην Βενετία. Πηγή και σχόλια εικόνας: Gibellini Cecilia, *L'immagine di Lepanto, La celebrazione della vittoria nella letteratura e nell'arte veneziana*, Marsilio Editori s.p.a in Venezia 2008, σ.σ.39-40.

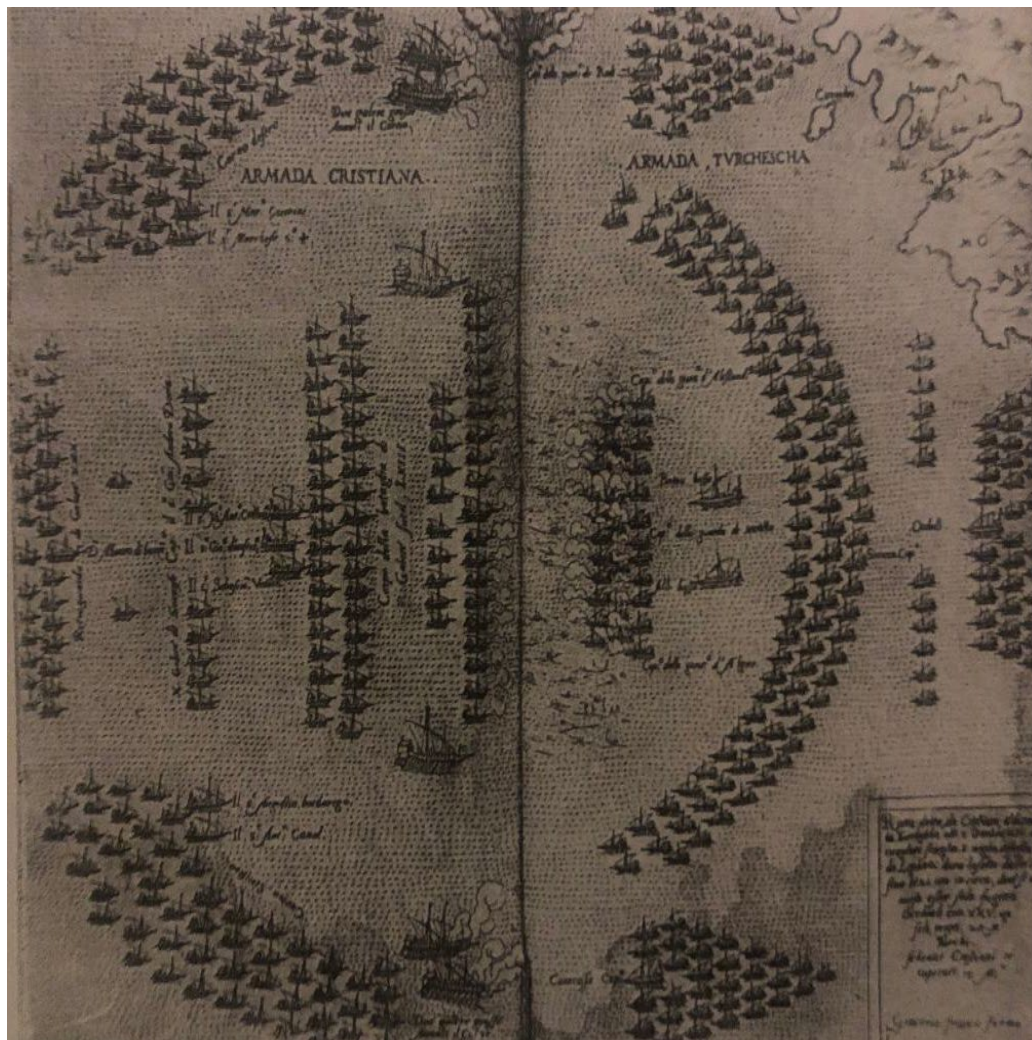

32. Απεικόνιση του σημείου όπου έλαβε χώρα η ναυμαχία της Ναυπάκτου, όπως απεικονίζεται στον τόμο του Camozio με τίτλο *Isole famose* (Διάσημα νησιά). Πηγή και

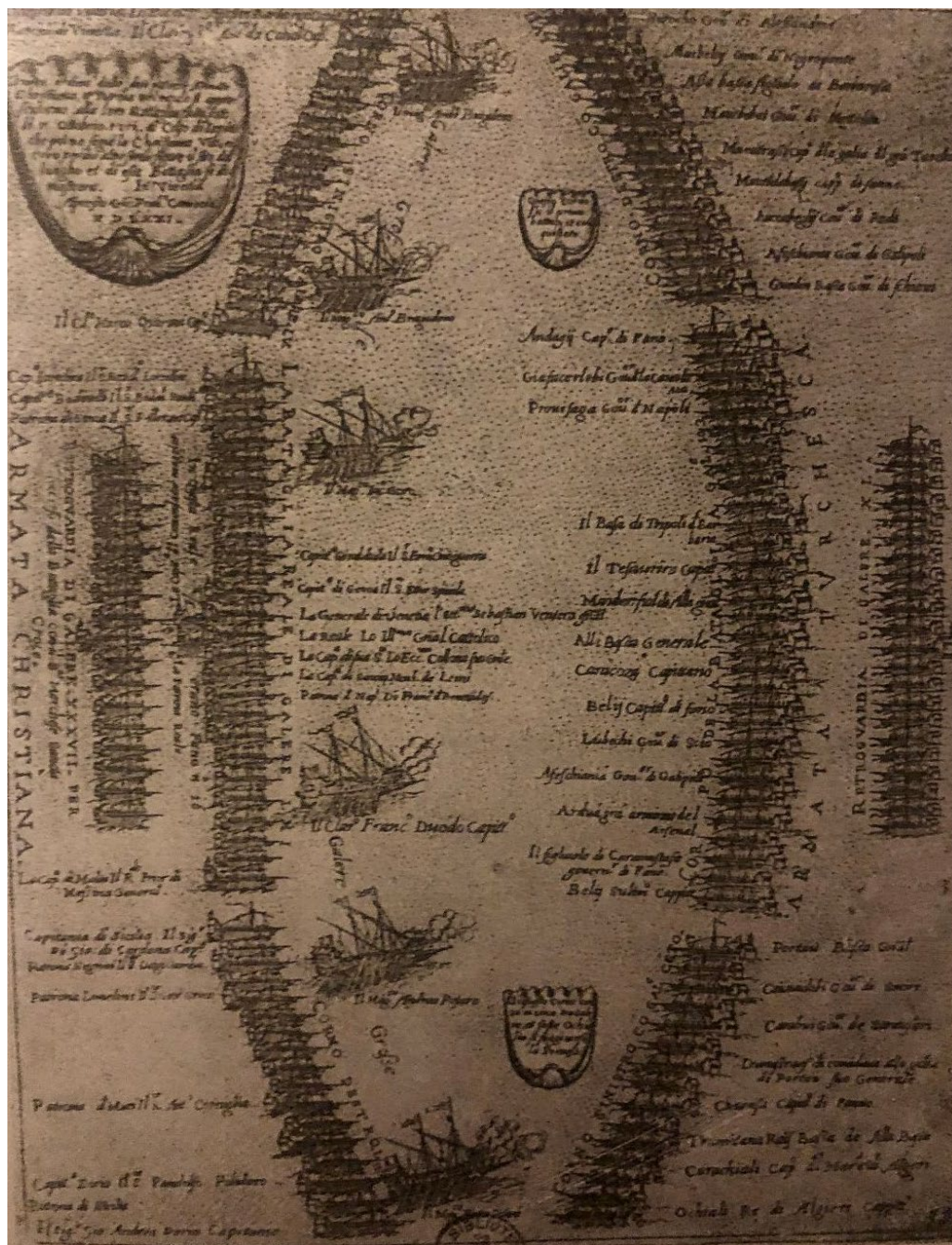
σχόλια της εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 16, σελ. 311, και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι΄, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, Α.Ε., Αθήνα 1974, σ.315.

33. Απεικόνιση της παράταξης των πλοίων πριν την έναρξη της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Σχέδιο του Franco, το οποίο πωλήθηκε ως *feuille volante*. Έντυπο σε χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Cl. VII. N.537. Πηγή και σχόλια εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 20, σ. 311.

34. Απεικόνιση της παράταξης των πλοίων στην ναυμαχία της Ναυπάκτου από τον τόμο της Μαρκιανής βιβλιοθήκης 131 D.159. Πηγή και σχόλια της εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 21, σ. 311.

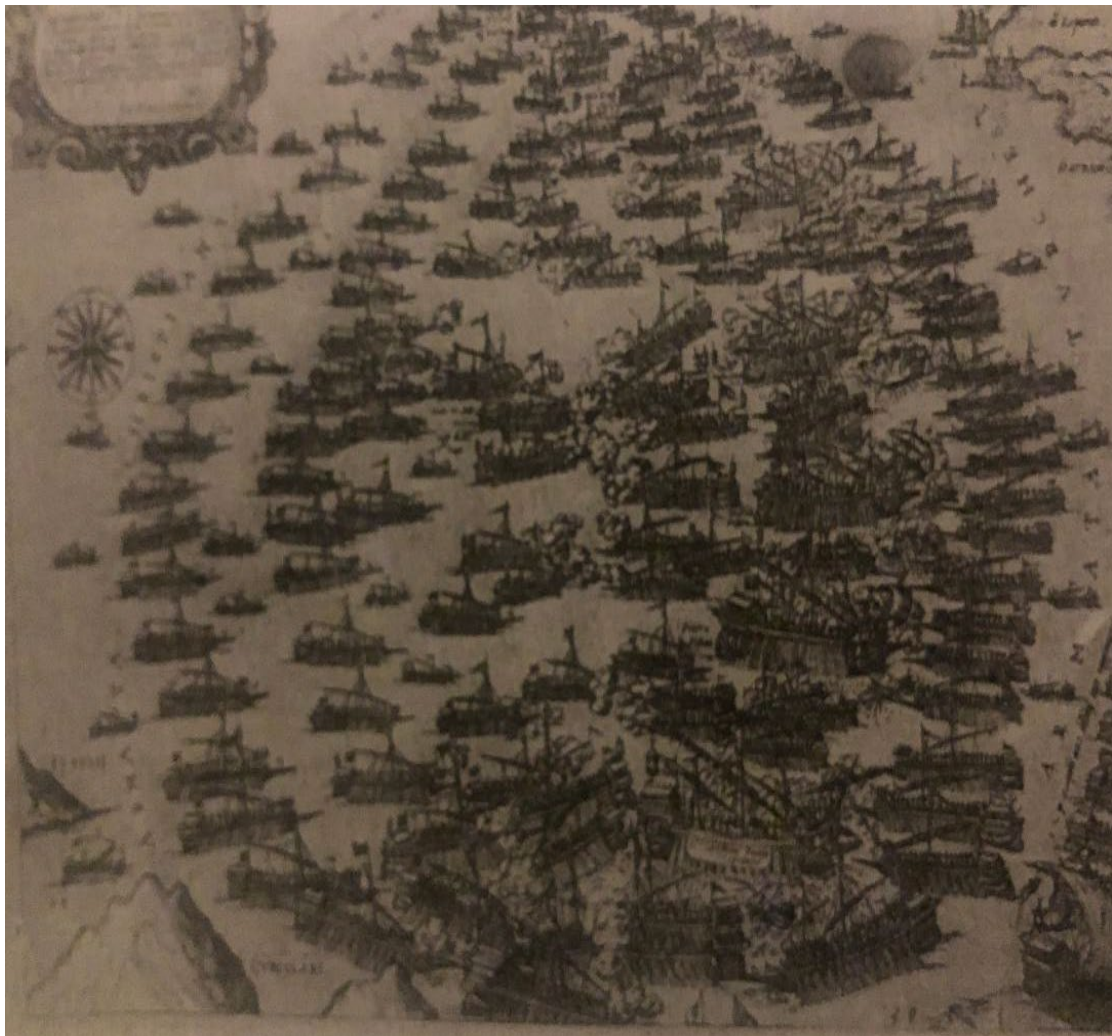
36. Απεικόνιση της έναρξης της συμπλοκής. Έντυπο του Ναυτικού Ιστορικού Μουσείου της Βενετίας. Πηγή και σχόλια εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 24, σ. 311.

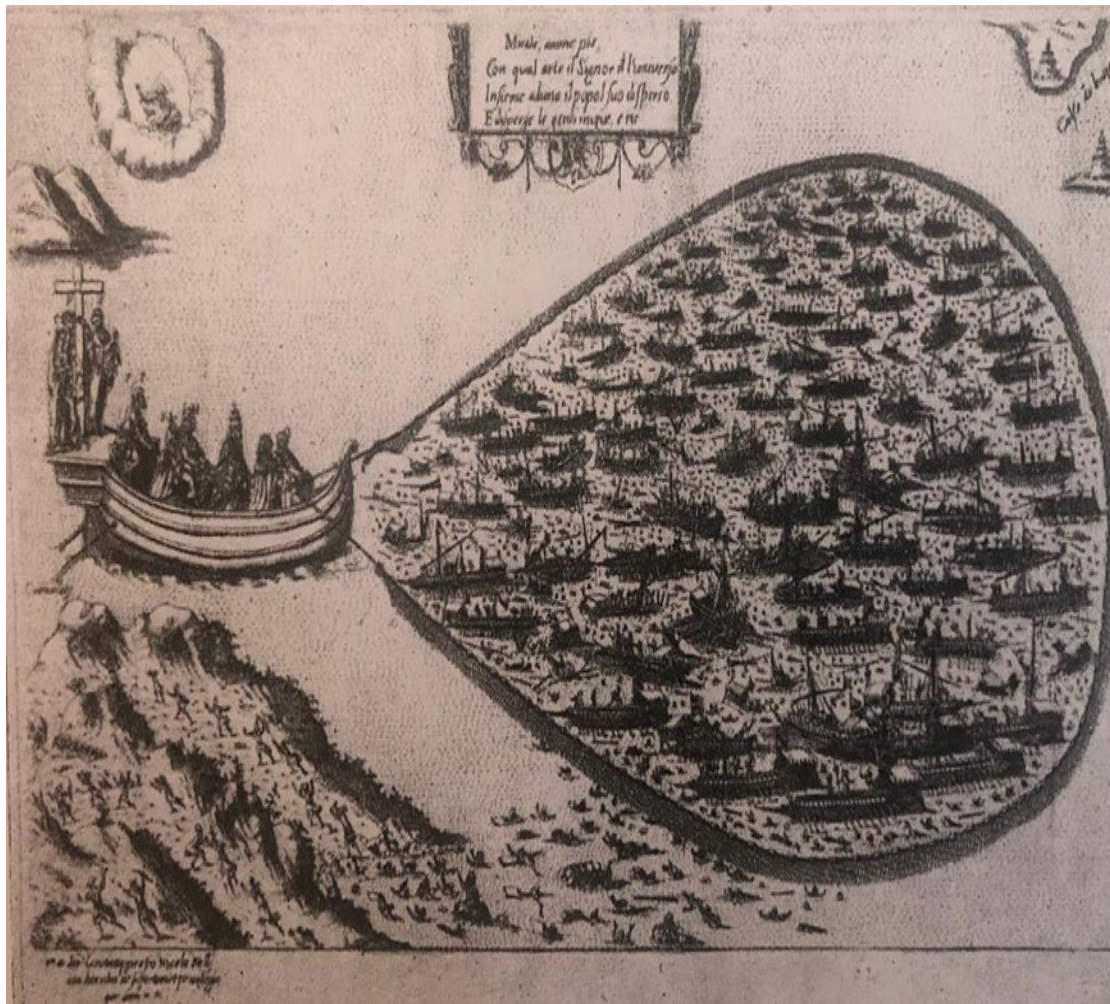
37. Απεικόνιση προοπτικού σχεδίου της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Από βιβλίο της Ιστορικής Συλλογής της Βιέννης. Tempsky, Τόμος XV, 1894. Πηγή Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 25, σ.311.

38. Προοπτικό σχέδιο της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Σχέδιο του Gio. Fr. Camozio: *Isole famose, porti...* Πηγή και σχόλια εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 26, σ.311.

39. Χαρακτικό του Niccolò Nelli, με απεικόνιση μιας αλληγορίας της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Πηγή και σχόλια της εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 29, σελ.311 και Gibellini Cecilia, *L’immagine di Lepanto, le celebrazioni della vittoria nella letteratura e nell’ arte veneziana*, Marsilio editori s.p.a. in Venezia 2008, σ. 24.

40. «Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου» Έργο του Andrea Vicentino, το οποίο βρίσκεται στο Παλάτι των Δόγηδων στην Βενετία. Φωτογραφία Alinari. Πηγή και σχόλια εικόνας: Quarti Guido Antonio, “*La Battaglia di Lepanto*” *nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 1, σ.311.

41. Πίνακας του Paolo Caliari, του επωνομαζόμενου il Veronese, από το όνομα της γενέτειρας του, (Βερόνα 1528 – Βενετία 1588) : La battaglia di Lepanto. Accademia di Belle Arti in Venezia.

Πηγή και σχόλια εικόνας : Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, Tavola.3, σελ.311 και Marion Kaminski, *Βενετία, Τέχνη και Αρχιτεκτονική*, Γ. Κ. Ελευθερουδάκης Α.Ε. 2007, σελ.162 -163 και Stukenbrock Christiane and Toepfer Barbara, 1000 Αριστουργήματα της Ευρωπαϊκής Ζωγραφικής Από το 1300 ως το 1850, εκδόσεις Koenemann, για την ελληνική γλώσσα Γ. Κ. Ελευθερουδάκης Α. Ε., 2005, σελ.924 και Μουσεία του κόσμου, Πινακοθήκη της Ακαδημίας, Βενετία, Βιβλιοθήκη Τέχνης, ελληνική έκδοση, Η Καθημερινή, 2007, σελ.128.

42. «Αποθέωση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Ο Σωτήρας εν δόξει». Έργο του ζωγράφου Paolo Caliari του επονομαζόμενου Veronese που βρίσκεται στο Παλάτι των Δόγηδων της Βενετίας και καλύπτει τον τοίχο πίσω από του Βήμα της αίθουσας του Collegio. Πηγή και σχόλια εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 46, σ.312.

43. Tiziano Vecelio “Allegoria della Battaglia di Lepanto”, Prado, Madrid

Πηγή και σχόλια εικόνας : Quarti Guido Antonio, “*La Battaglia di Lepanto*” nei canti popolari dell’ epoca, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio και Humfrey Peter, *Titian, The Complete Paintings*, Ludion and Peter Humfrey 2007, σ. 293.

44. Πίνακας του Tiziano με τίτλο “La Spagna soccorre la Religione”, (Η Ισπανία αρωγός της θρησκείας) που εκτίθεται στο μουσείο Prado της Μαδρίτης. Πηγή και σχόλια της εικόνας: Quarti Guido Antonio, “*La Battaglia di Lepanto*” *nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio. Πίνακας 2, σελ.311 και από τον τόμο “Tizian”, Des Meisters Gemaelde Herausgegeben von. O. Fischel, Stuttgart, Deut Verlags – Anstalt, 1916, (Klassiker der Kunst, III, Bd).

45. Πίνακας του καλλιτέχνη Palma il Giovane με τίτλο «Ο δόγης Alvisio Mocenigo ευχαριστεί την Παναγία για την νίκη στις Εχινάδες νήσους». Πηγή και σχόλια της εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, πίνακας 30, φωτογραφία: Fioroli dalla Lena, σ.312.

46. *Ο ηρωισμός του Agostino Barbarigo στις Στροφάδες*, ελαιογραφία που βρίσκεται στην Αίθουσα Μεγάλου Συμβουλίου στο Παλάτι των Δόγηδων στη Βενετία. Έργο του Αντώνιου Βασιλάκη – L' Aliense. Πηγή και σχόλια εικόνας: Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16,2013, Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη (L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*, σ.192, εικόνα 1.

47. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου, νωπογραφία που βρίσκεται στην Villa Barbarigo στην Noventa Vicentina. Έργο του Αντώνιου Βασιλάκη – L' Aliense. Πηγή και σχόλια εικόνας: Τσιγκάκης Γ. Κώστας, Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16,2013, Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη (L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*, σ.194, εικόνα 2.

48. Ο θάνατος του *Agostino Barbarigo*, έργο του Αντώνιου Βασιλάκη – L' Aliense. Νωπογραφία της Villa Barbarigo στην Noventa Vicentina. Πηγή και σχόλια εικόνας: Τσικνάκης Γ. Κώστας, Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16,2013, Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη(L' Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*, σ.195, εικόνα 3.

49. Εικόνα της *Αγίας Ιουστίνης*. Έργο του Αντώνιου Βασιλάκη – L' Aliense που εκτίθεται στην Πινακοθήκη της Ακαδημίας στην Βενετία. Πηγή και σχόλια εικόνας: Τσικνάκης Γ. Κώστας, Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16,2013, Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη(L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*, σ.196, εικόνα 4.

50. Έργο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με τίτλο: «Αλληγορία του Ιερού Συνασπισμού». Φιλοτεχνήθηκε από το 1577 έως το 1580. Πρόκειται για ελαιογραφία σε καμβά, με διαστάσεις 140 x 110 εκ. Το έργο βρίσκεται στην Ισπανία στο Μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου στο El Escorial. Πηγή και σχόλια εικόνας: Τσικνάκης Γ. Κώστας, Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο - 16, 2013, Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων*,

Αντώνιου Βασιλάκη (*L'Aliense*), Βελισσάριου Κορέντσιου (*Belissario Corenzio*) και Δομήνικου Δεοτοκόπουλου (*El Greco*), σσ.206 – 208, εικόνα 9.

51. Σχόλια εικόνας: Curro` Placido, Saverio Di Bella, Lina Marzotti, Daniela Pistorino, *Lepanto 1571, Oro e sangue nelle battaglie in età moderna*, Daniela Pistorino, *La battaglia di Lepanto. Alle origini di un modello iconografico*, Zaleuco, Prima edizione 2010, Nuova edizione aggiornata e accresciuta 2011, Κεφάλαιο IV, σ. 264. Πηγή εικόνων: <https://www.it.wikipedia.wiki.palazzo-magistrale-valletta/>

52. Λάβαρο της Ιεράς Συμμαχίας, το οποίο βρίσκεται στον καθεδρικό ναό του Τολέδο. Πηγή και σχόλια εικόνας: Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, Tavola.34, Dalla: “Reviue de l’ Art Chretien” Anno 1889, σ.312.

53. Λάβαρο με την παράσταση του Εσταυρωμένου και τη επιγραφή “In hoc signo vinces” που φυλάσσεται στο μουσείο της Αρχιεπισκοπής της Gaeta. Πηγή και σχόλια εικόνας: Porfiri Giuseppe, *Gli Ordini equestri italiani alla battaglia di Lepanto*, Roma 1976, σ. 20.

54. Σημαία της ναυαρχίδας του Αλή πασά. Πηγή και σχόλια της εικόνας: Porfiri Giuseppe, *Gli Ordini equestri italiani alla battaglia di Lepanto*, Roma 1976, σ. 20.

55. Μνημείο του Don Giovanni D'Austria στην πλατεία Lepanto της Μεσσίνης.
Σχόλια και φωτογραφίες της ίδιας και G. Grosso Cacopardo, *Guida di Messina*, Messina 1821, σ. 212.

56. Τμήμα διακόσμησης Αγίας Τράπεζας με ανάγλυφη αναπαράσταση με θέμα την παράταξη των δύο αρμάδων στην Ναύπακτο. Το έργο φιλοτεχνήθηκε από τον Domenico Grazioli di Salò και βρίσκεται στην εκκλησία του San Giuseppe di Castello, στην Βενετία. Πηγή και σχόλια εικόνας : Quarti Guido Antonio, “La

Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell’ epoca, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l’ anno VIII dell’ Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio, Tavola 23, σ.311.

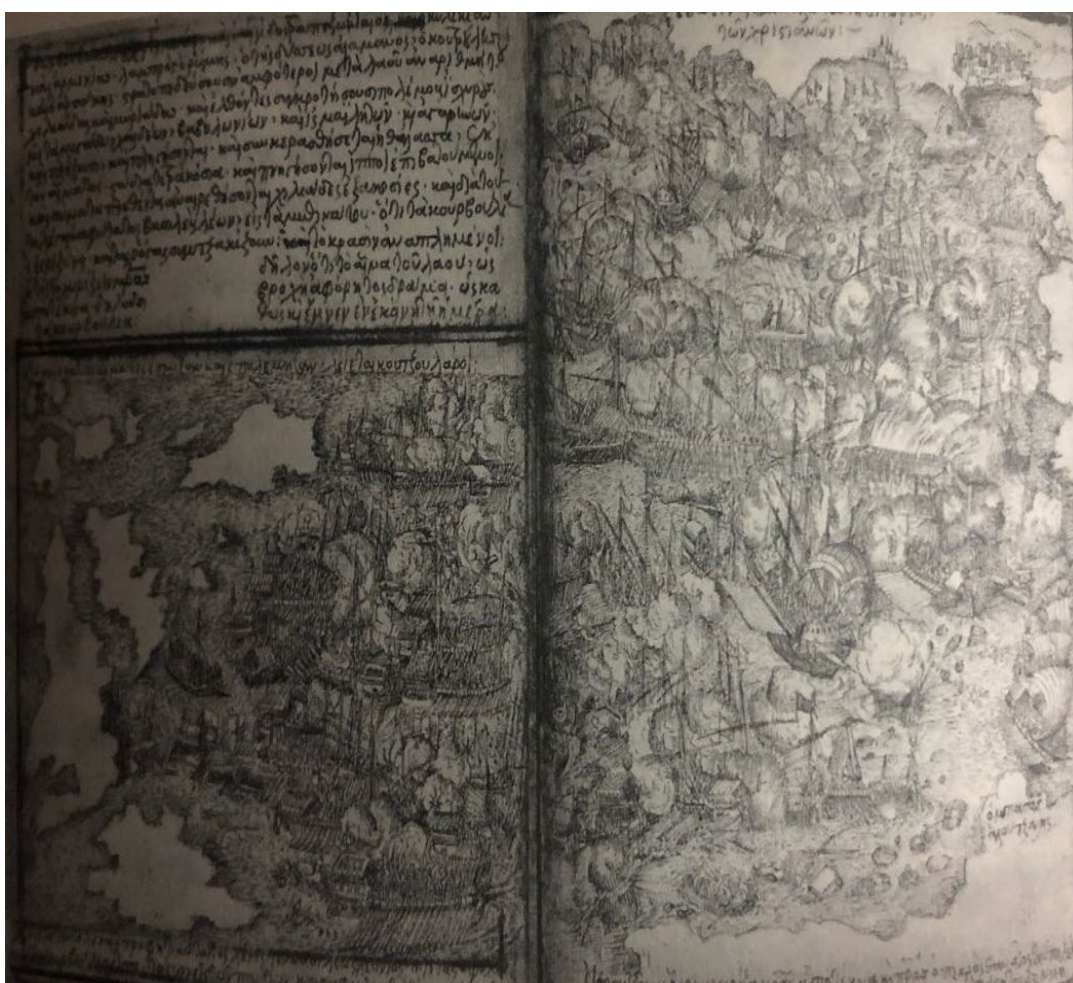

57. Εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού που εκτίθεται στο μουσείο Αντιβουνιώτισσας, στην Κέρκυρα. Πηγή και σχόλια εικόνας: Chondrogiannis T. Stamatios, Museo della Antivouniotissa, Corfù, Ministero Ellenico della Cultura e del turismo, 21a Soprintendenza alle antichità bizantine, Thessaloniki 2010.

58. «Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου». Μικρογραφία από τον ιστορημένο κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Marc.gr.VII.22). Ενυπόγραφο έργο του Γεώργιου Κλόντζα του 1592. Πηγή και σχόλια εικόνας: Τσικνάκης Γ. Κώστας, Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών

Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16,2013, Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη (L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*, Καζανάκη Λάππα Μαρία *Το κομπατιμέντο Κουρτσουλαρίου*, Αθήνα- Βενετία 2013, σ.182, εικόνα 6.

59. Έργο του Γεώργιου Κλόντζα με τίτλο «Το Κουμπατιμέντο Κουρτζουλαρίου» που εκτίθεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο στην Αθήνα. Πηγή και σχόλια εικόνας: Τσιγκάκης Γ. Κώστας, Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η απήχηση της Ναυμαχίας της*

Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο, (Ναύπακτος, 13 Οκτώβριου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16,2013, Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη (L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*, Καζανάκη Λάππα Μαρία *Το κουμπατιμέντο Κουρτσουλαρίου*, Αθήνα- Βενετία 2013, σ.173, εικόνα 2.

60. Εικόνα του Γεώργιου Κλόντζα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας με τίτλο «*Η ναυμαχία της Ναυπάκτου*». Πηγή και σχόλια της εικόνας: Βασιλάκη Μαρία, αρχαιολόγος. Περιοδικό *Αρχαιολογία*, τόμος 4, τεύχος 15, Αθήνα 1985, σ.100.

61. Γερμανικό χαρακτηριστικό – χάρτης του 1645 με τίτλο «Η άφιξη των Τούρκων στα Χανιά και η πολιορκία του κάστρου». Χαρτογραφικά μνημεία Κρήτης, ΙΙΙ. 20. Πηγή εικόνας : Detorakis E. Theocharis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion Kreta 1997, εικόνα 44.

62. Η οχύρωση του Χάνδακα κατά την διάρκεια των τελευταίων ετών της πολιορκίας του. Από μια στρατιωτική αναφορά του 1667. Πηγή και σχόλια εικόνας από το

βιβλίο: Detorakis E. Theocharis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion Kreta 1997, εικόνα 45.

63. Απεικόνιση του «Μεγάλου Κάστρου» του Χάνδακα με την τουρκική αρμάδα στο λιμάνι του Χάνδακα. Τοιχογραφία του 18^{ου} από τούρκικο αρχοντικό του Ηρακλείου.

Το έργο εκτίθεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, στο Ηράκλειο. Πηγή και σχόλια
εικόνας : Detorakis E. Theocharis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion Kreta 1997,
εικόνα 54.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

- Ανδριανάκης Γ. Μιχάλης, *Το Φραγκοκάστελλο των Σφακίων*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998.
- Βασιλάκη Μαρία, *Εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας: Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου*, Αρχαιολογία, τόμος 4, τεύχος 15, Αθήνα 1985.
- Βασιλάτος Νίκος, *Κάστρα της Ελληνικής Γης*, εκδόσεις Μπάλτερ, 1991.
- *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικό Λεξικόν. Τόμος Ενδέκατος*, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης» Α.Ε., Εν Αθήναις 1931.
- Cabanes Pierre, Chaline Olivier, Doumerc Bernard, Ducellier Alain, Sivignon Michel, *Ιστορία της Αδριατικής*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2011.
- Gerola Giuseppe, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, μτφ. Στέργιος Γ. Σπανάκης, προλογισμός Σ. Γ. Σπανάκης και Antonino Di Vita, (διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής), εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1993.
- Ζαφειροπούλου Φωτεινή, *Πάρος*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998.
- Ζαχαράκης Χρήστος και Σαμούρκα Μαργαρίτα, *Αιγαίο Αρχιπέλαγος και Κύπρος, Εντυπιοι χάρτες (1485 – 1500) από τις συλλογές Χ. Ζαχαράκι και Μ. Σαμούρκα*, Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα 1998.
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ι', *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669) Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*. Εκδοτική Αθηνών, Α.Ε., Αθήνα 1974.
- Ιωάννου Κ. Παναγιώτης, *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου στα έργα των ζωγράφων, Αντώνιου Βασιλάκη (L'Aliense), Βελισσάριου Κορέντσιου (Belissario Corenzio) και Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco)*. Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο, (Ναύπακτος, 13 Οκτωβρίου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16, 2013.

- Καζανάκη – Λάππα Μαρία, *Το κομπατιμέντο Κουρτζουλαρίου, Απεικονίσεις της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στη Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*. Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον Ευρωπαϊκό κόσμο, (Ναύπακτος, 13 Οκτωβρίου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16, 2013.
- Kaminski Marion, *Βενετία, Τέχνη και Αρχιτεκτονική*, Γ.Κ Ελευθερουδάκης Α.Ε. 2007.
- Λαμπράκη – Πλάκα Μαρίνα, *Ιταλική Αναγέννηση, Τέχνη και Κοινωνία, Τέχνη και Αρχαιότητα*, Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 2003.
- Klaus W. Rainer und Steinmueller Ulrich, *Μονεμβασιά, Ιστορία και περιγραφή της πόλεως*, μτφ. από τα γερμανικά Γιάννης Στυλιανάκης, Αθήνα 1998.
- Μουσεία του κόσμου, *Πινακοθήκη της Ακαδημίας, Βενετία*, Βιβλιοθήκη Τέχνης, ελληνική έκδοση, *Η Καθημερινή*, 2007.
- Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης- Seacex, *Ο Γκρέκο και το εργαστήριο του*, επιμέλεια Χατζηνικολάου Νίκος, Αθήνα 2007.
- Οι μπλε οδηγοί, *Ιταλία*, Hachette-Γιαλλελής, Αθήνα 1992.
- Παλιούρας Αθανάσιος, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (γύρω στα 1540 – 1608) και οι μικρογραφίες του κώδικος αυτού*, Αθήνα 1977.
- Παπαθανασόπουλος Γιώργος – Παπαθανασόπουλος Θάνος, *Πύλος – Πυλία Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2000.
- Παπαχατζή Νικολάου, Αρχαιολόγου, *Αρχαία Κόρινθος, Τα μουσεία της Κορίνθου, Ισθμίας και Σικυώνος*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1996.
- Πάπυρος Larousse, *Εικονογραφικό Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό και πλήρες Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 2003.
- Σκουτέλης Νίκος, *Ο πόλεμος χωροτάκτης. Το δίκτυο των πόλεων οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας, 16ος-17ος αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2013.
- Σπανάκης Γ. Στέργιος, *Κρήτη, Α' τόμος, Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, εκδόσεις «Σφακιανός», Ηράκλειο Κρήτης 1964.
- Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου. Η άμυνα της πόλης την εποχή της Βενετοκρατίας*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1989.

- Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1649. Συμβολή στην φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αι.*, τόμος Β', έκδοση του Τ.Α.Π.Α., Αθήνα 1992.
- Στεριώτου Θ. Ιωάννα, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και τον 17ο αι.) (Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχειακές πηγές)*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη» Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1998.
- Stukenbrock Christiane and Toepper Barbara, *1000 Αριστουργήματα της Ευρωπαϊκής Ζωγραφικής Από το 1300 ως το 1850*, εκδόσεις Koenemann, για την ελληνική γλώσσα Γ. Κ. Ελευθερουδάκης Α. Ε., 2005.
- Τουριστικοί οδηγοί Ευρώπης, Ρώμη, Οργανισμός τουριστικών εκδόσεων «Ελλάδα», δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1973.
- Τσικνάκης Γ. Κώστας, Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης, *Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου και οι επαναστατικές κινήσεις στον ελληνικό χώρο*, (Ναύπακτος, 13 Οκτωβρίου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Συνέδριο -16, 2013.
- Χασιώτης Κ. Ιωάννης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλησίες, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1970.
- Χατζηδάκης Μανόλης, Ακαδημαϊκός, *Μυστράς, Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 2000.
- Χρυσόχοου Α. Στέλλα, *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT229q της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 2001.

Ξένη βιβλιογραφία

- Amoretti Guido, *La Serenissima Repubblica in Grecia XVII – XVIII sec. Dalle tavole del capitano Antonio Paravia e dagli archivi di Venezia*, Regione Piemonte, omega edizioni, Torino 2006.
- Barbero Alessandro, *Lepanto, La battaglia di tre imperi*, Editori Laterza e figli S.p.a. Roma- Bari 2011.
- Beeching Jack, *La battaglia di Lepanto*, Rusconi libri S.p.A. Milano 1989.
- Buonsanti Michele – Galla Alberta, *Candia veneziana, Itinerari nella memoria storica di Creta*, Testo & immagine s.r.l., εκδόσεις Μικρός Ναυτίλος, Ηράκλειο 2004.
- Capponi Niccolò, *Lepanto 1571, La Lega Santa contro l'Impero Ottomano*, Il Saggiatore, Milano 2008.
- Chondrogiannis T. Stamatios, *Museo della Antivouniotissa, Corfù*, Ministero Ellenico della Cultura e del turismo, 21a Soprintendenza alle antichità bizantine, Thessaloniki 2010.
- Currò Placido, Di Bella Saverio, Marzotti Lina, Pistorino Daniela, *Lepanto 1571, Oro e sangue nelle battaglie in età moderna*, Zaleuco, Prima edizione 2010, Nuova edizione aggiornata e accresciuta 2011.
- D' Annunzio Gabriele, *Il fiore della lirica, Laudi del cielo, del mare, della terra e degli eroi*, libro IV, Merope, a cura di Francesco Flora, edizioni scolastiche Mondadori, XS edizione, stampato in Italia, IV 1958.
- Detorakis E. Theocharis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997.
- Frediani Andrea, *La storia del mondo in 1001battaglie, Dagli egizi ad Alessandro Magno, dai romani al Medioevo, da Napoleone alla I guerra mondiale fino ai giorni nostri*, Newton Compton Editori, s.r.l. Roma, casella postale 6214, prima edizione novembre 2015, σσ.346-348,480.
- Gallas Klaus, Wessel Klaus, Borboudakis Manolis, *Byzantinisches Kreta*, Hirmer Verlag, Muenchen 1983.
- Gibellini Cecilia, *L'immagine di Lepanto, la celebrazione della vittoria nella letteratura e nell' arte veneziana*, Marsilio editori s.p.a. in Venezia 2008.
- Gibellini Cecilia, *Μεγάλοι Ζωγράφοι Τιτσιάνο*, Μιλάνο 2004.

- Grimal Pierre, *Mitologia, I miti greco – romani raccontati da Pierre Grimal. Dei, eroi, temi leggendari, Genealogie, Fonti letterarie*, Garzanti editore s.p.a. Brescia 2001.
- Humfrey Peter, *Titian, The Complete Paintings*, Ludion and Peter Humfrey 2007.
- Karpodini-Dimitriadi E., *Il Peloponneso, Guida attraverso la storia, le località, i monumenti*, Ekdotike Athenon S.A., Atene 1998, σσ.15-16.
- Kollias Elias, Soprintendente alle Antichità Bizantine del Dodecaneso, *I cavalieri di Rodi, Il palazzo e la città*, Ekdotike Athenon s.a., Atene 1992.
- Lane C. Federic, *Storia di Venezia*, Giulio Einaudi editori, s.p.a., Torino 1978 e 1991.
- Mazzucco G. Melania, *La lunga attesa dell'angelo*, edizioni BUR extra Rizzoli, S.p.A.Milano 2010, σσ. 207-209.
- Moschovi Georgia, *Spinalonga, Ostkreta*, Kulturministerium, Kasse fuer Archaeologische Mittel und Enteignungen, Athen 2005.
- Nicolle David – Illustriert von Christa Hook, *Die Ritter des Johanniter Ordens 1100-1565*, Brandenburgisches Verlagshaus Siegler, Sankt Augustin 2004.
- Porfiri Giuseppe, *Gli Ordini equestri italiani alla battaglia di Lepanto*, Roma 1976.
- Quarti Guido Antonio, *“La Battaglia di Lepanto” nei canti popolari dell'epoca*, Milano, istituto editoriale, Avio – Navale Castel Morrone, 6, stampato in Italia l'anno VIII dell'Era Fascista, Milano 1930, Presso la Tipografia di Luigi Baronio.
- Renda Ezio, *Nuova guida pratica di Roma e Vaticano*, εκδόσεις Bonechi, Φλωρεντία 1975.
- Sacconi Antonella, *L' avventura archeologica di Francesco Morosini ad Atene (1687-1687)*, Giorgio Bretschneider editore, Roma 1991, Rivista di Archeologia (RdA) Supplementi 10, diretta da Gustavo Traversari.
- Schneider Lambert, *Peloponnes, Mykenische Palaeste, antike Heilgtuemer und venezianische Kastelle in Griechenlands Sueden*, Dumont Kunstreisefuehrer, Koeln, 2001.
- Zaphiropoulou Photini, *Naxos, I monumenti e il museo*, edizioni Krini, Αθήνα 1988.

Διαδικτυακοί τόποι

- <http://www.carlomarullodicondojanni.net/2012/Settembre/lepanto.htm> A cura del prof. Vincenzo Caruso, Atti del convegno a Messina, Sulle rotte dei mercanti e delle spedizioni militari al tempo della battaglia di Lepanto, Chiesa di Santa Maria Alemanna, 2 agosto 2012, Malta Academy Publishing.
- [www.sylviaioannoufoundation.org.](http://www.sylviaioannoufoundation.org/) /The Siege of Nicosia.
- https://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-francesco-camocio_%28Dizionario-Biografico%29/ Λήμμα Camozio Giovan Francesco.